DE KATHOLIEKE KERKEN IN NEDERLAND

BIBLIOTHECA · ABBATIAE
S. BENEDICTI · FORT AVGVSTVS

TWEEDE HOOFDSTUK

DE KERKEN VAN HET BISDOM HAARLEM

Phototypie L. VAN LEER & Co. — Amsterdam.

Kathedrale Kerk van St. Bavo te Haarlem.

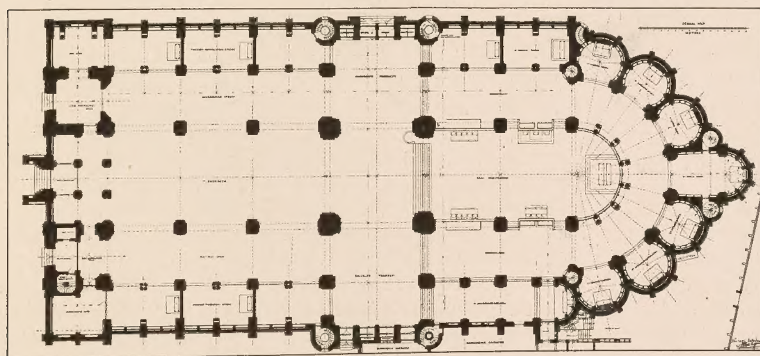
I. HET DEKENAAT HAARLEM.

1. DE KATHEDRALE KERK VAN SINT BAVO TE HAARLEM.

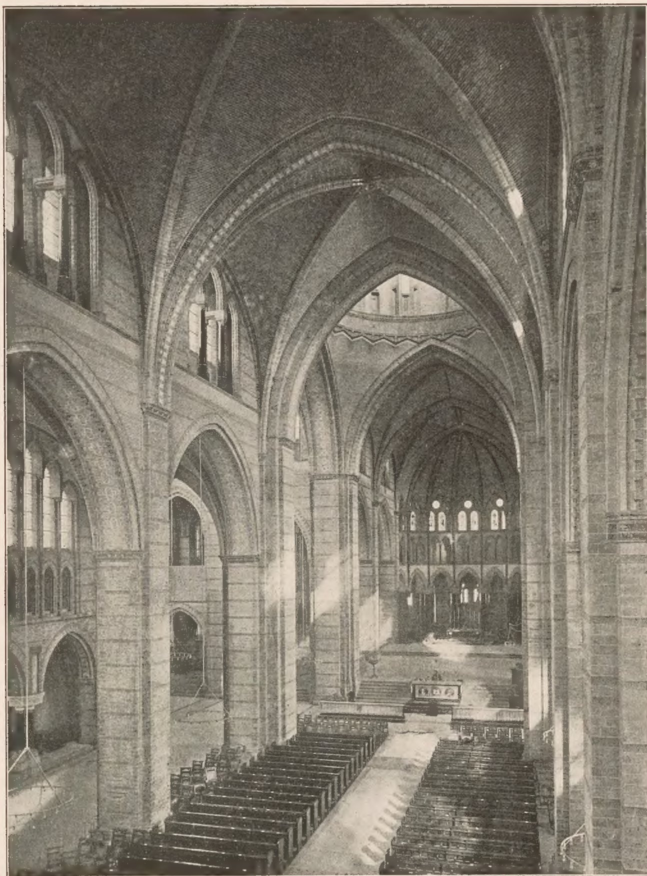
De „geschiedenis" van dit gebouw — zoo nieuw nog! — is in weinig woorden verhaald. In 1893 gaf Mgr. BOTTEMANNE de opdracht tot het ontwerp aan den architect JOS. CUYPERS, in 1895 werd begonnen met den bouw der oostelijke helft: choorpartij en transept, waarvan de eerste steen werd gelegd door den bouwheer op 4 October, terwijl het 12 April 1898 door Z. D. H. kon worden gewijd. Met den aanbouw der westelijke helft werd in 1903 een aanvang gemaakt. Deze kwam in 1906 gereed en werd 25 Februari van dat jaar door des stichters opvolger, Mgr. CALLIER, in gebruik genomen. De beide torens ter zijde van den westgevel, en het hoofdportaal daartusschen, wachten nog op voltooiing. Geheel het werk werd uitgevoerd door den aannemer G. HULSEBOSCH, terwijl als hoofdopzichters toezicht hielden de heeren JAN STUYT, gedurende de eerste en W. HEEMSKERK

Gezicht op het choor der kathedraal van St. Bavo te Haarlem.

Plattegrond der kathedraal van St. Bavo te Haarlem (bij de uitvoering eenigszins gewijzigd).

Gezicht in het schip der kathedraal van St. Bavo te Haarlem.

tijdens de tweede bouwperiode.

Het kwam er bij dezen bouw op aan eene kerk te ontwerpen, die tegelijk als kathedraal en als parochiekerk zou dienst doen. Was dus een weidsche aanleg en vooral een ruim choor vereischt — er moest ook op worden gerekend, dat de gewone kerkganger er zich thuis zou voelen, dat heel de parochie de heilige handelingen aan het altaar volgen en de van den kansel predikende stem vernemen kon. Meer nog dan in een gewone kathedraal, zou hier dus de scheiding tusschen choor en schip — priester- en volksdeel — tot uitdrukking moeten komen en waar, terwille van het grootsch karakter en de bij uitnemendheid liturgische beteekenis van het presbyterium eener bisschoppelijke kerk, aan het choor zijn volle eisch gegeven en zijn ruimste ontwikkeling gelaten moest worden, was het schip er op aangewezen in grondplan en opbouw den invloed der parochiale bestemming te ondergaan.

Zoo ontstond dan als vanzelf de, vooral in de breedte ontwikkelde, aanleg eener vijfbeukige basilika met ruim middenschip, aan welker breed transept zich een diep priesterchoor met ambulatorium, zij- en straalkapellen aansluit. In afwijking van de meeste oude en nieuwe Nederlandsche kerken, die bijna alle een veelhoekige choorsluiting vertoonen, is de absis van deze kathedraal op een halven cirkel opgetrokken, terwijl ook de straalsgewijze er omheen gegroepeerde kapellen door cirkeldeelen zijn beschreven, de acht traptorentjes, terzijde van de transepten en om het choor geplaatst, eveneens rond zijn, en een ronde koepeltoren zich boven het vieringskwadraat verheft. Deze, aan den ouderen Franschen kathedraalbouw (men denke aan Noyon) en aan de Maastrichtsche Onze-Lieve-Vrouw herinnerende, doorgevoerde toepassing van rondvormen, geeft aan den opstand zekeren zwier, die daarom zoo terecht schijnt aangebracht, omdat het uitteraard sobere karakter van

baksteenbouw, bij hoekiger samenstel, allicht een scherpte van lijnen zou geven, meer geëigend voor kasteel- dan voor kerkbouw.
Niettegenstaande het ruim gebruik van bergsteen, is deze kerk toch inderdaad een zeer consequente baksteenbouw en vertoont daarvan zóó uitgesproken het karakter, dat zij den indruk te binnen brengt, door een Engelschman van onze middeleeuwsche architectuur ontvangen: „it seems, as if all the bricks in the word have been built up in one place". Blijkbaar noopte dit den architect, bij betrachting van den grootsten eenvoud, toch vooral te zoeken naar middelen om de eentonigheid te ontgaan, die groote baksteenvlakken allicht bedreigt. Zoo heeft hij aan de absis een dwerggalerij, die een zware schaduwpartij geeft, als loggia in de dikte van den muur verdiept, en overal onder de daklijn eveneens een donkere schaduw aangebracht, door gemetselde gootlijsten met uittandingen, van terra-cotta blokken. De vensters zijn omlijst door zware geprofileerde moppen van helderder bruinroode kleur, dan de gewone metselsteen, en de vensterspijlen zijn van hetzelfde materiaal. Witte zandsteen, als afdekking voor muren en contreforten en beeldhouwwerk in dit materiaal — hier en daar met goud gehoogd — op de steunpijlers en gevelspitsen verlevendigen verder het aspect. Van groote werking in dit opzicht zijn vooral de torens, welker kegelvormige toppen uit afwisselende ringen van zand- en baksteen zijn opgetrokken.
Ook door de samenstellIng van het gebouw trouwens, werd de dreigende monotonie voorkomen. Zoo heeft de bouwmeester niet geschroomd, aan den noordkant de twee westelijke traveeën der buitenste zijbeuk van het choor, om ruimte te winnen voor de zangerstribune, hooger op te trekken dan de beide andere, terwijl hij aan de zuidzijde twee sacristieën tegen de kerk aanbouwde, aansluitend aan de pastorie. De zijgevels van het schip der kerk, onderverdeeld door zware contreforten, waartusschen breed uitgespreide vensters, en ingesloten tusschen de sprekende verticalen van transepten en westtorens, blijven door deze dispositie reeds voor eentonigheid bewaard.
Het westfront, van welks beide torens, die aan heel den bouw evenwicht zullen moeten geven, nog slechts ééne geleding staat, laat zich thans nog niet beoordeelen.
Treden wij hier, door een der drie wijde spitsboogpoorten, de kerk binnen, dan treft in de eerste plaats de gelijkmatige verlichting en de blankheid van het interieur. De kerk is van binnen geheel gemetseld van dofgele baksteen, door even blauwgetinte voegen ietwat verbleekt. In de, uit groote moppen opgetrokken, pijlers — die op hardsteenen plinten rusten — en in het opgaand muurwerk zijn smalle banden aangebracht van heldergele, verglaasde terra-cotta, met enkele groene contouren om de figuren beter te doen spreken, en in de dagkanten der bogen glinsteren ook telkens zulke glanzende vakjes, met fletse kleuren even getint. De gewelfvelden zijn langs de ribben met een eenvoudig ornament gekleurd. En tegen dit uiterst

Kathedraal van St. Bavo te Haarlem. Gezicht in de noorder zijbeuk, naar het oosten.

Kathedraal van Sint Bavo te Haarlem. Gezicht uit de zuidelijke chooromgang, naar het noordwesten.

blanke geheel spreekt, als sterk contrast, het diep-glanzend groen-zwart graniet van de gekoppelde zuilen in het choor met haar vergulde kapiteelen, en van de zuilen en zuiltjes, tusschen de zijbeuken en voor de bovenvensters van het middenschip geplaatst.

Na dezen eersten indruk, is er in heel de kerk misschien niets dat zóó zeer treft, als het grootsch-sobere hoofdaltaar op het verhoogde choor: zwartmarmeren mensa, op kolonnetten gedragen, als een stevig, eenzaam steen-gevaarte, donker onder de bleeke gewelven staande....

Als reeds gezegd, heeft het ruim der kerk den aanleg eener vijfbeukige basiliek. Een voorbouw, gevormd door een ruim portaal achter den gevel, geflankeerd door twee, op de zijschepen opene torens, die daarom van binnen rijk zijn gedetailleerd, leidt tot het kerkschip, 13 M. breed en drie traveeën diep, door met spitsbogen verbonden, kloeke, rechthoekige pijlers gescheiden van de, naar verhouding hoog opgetrokken, binnenste zijbeuken, welke op hunne beurt door pijlers, afwisselend met telkens vier kruiswijs gekoppelde zuiltjes, afgedeeld zijn van de buitenste zijbeuken, in welke telkens twee gewelfvakken, afgeschut tot kapel, beantwoorden aan ééne travee van het schip.

Van overal in de niet overmatig-hooge kerk, wordt het oog getrokken en omhoog gevoerd door den rond-openen, sober en sierlijk gemetselden koepel op de viering, die door vier zware pijlers gedragen wordt.

Zoo zijn wij gevorderd tot het priesterchoor, waarvan de vloer bijna anderhalven meter boven den kerkvloer ligt. Hardsteenen treden, opgesloten tusschen twee der hoofdpijlers, voeren erheen. Ook hier dragen rechthoekpijlers de gewelven. De halfcirkelvormige sluiting van dit choor wordt gevormd

Kathedraal van St. Bavo te Haarlem. Noordelijke westtoren, gezien vanaf de tribune in het middenschip.

door zes paar, met spitsbogen verbonden, gekoppelde zuilen, op wier kapiteelen de slanke schalken rusten, die de ribben dragen van het half-koepelvormig gewelf. Een rij van zeven vensters, waaronder een arcature (triforium), voert ruimschoots licht op het hoofdaltaar.

Om dit presbyterium gaat de chooromgang, lager dan het choor, maar toch nog een halven meter boven den kerkvloer. En daarnaast loopt de voortzetting der buitenste zijbeuk, niet veel hooger van bodem dan het ambulatorium, en geheel afgedeeld in kapellen: aan den zuidkant, de Sacramentskapel en in de ombuiging drie kleinere kapellen, aansluitend tegen de diepere Mariakapel, juist in de as der kerk; aan den noordkant eveneens drie straalkapellen en een zijkapel (aan de H. Familie gewijd), boven welke laatste plaats is gevonden voor de tribune voor het orgel en de zangers.

Het lijkt mij een al te ondankbare taak te trachten door verdere beschrijving een meer gedetailleerd denkbeeld te geven van dit zoo veelledig samengestelde, en ook in de onderdeelen zoo zorgvuldig behandelde, bouwwerk. Het moge daarom aan de afbeeldingen worden overgelaten den lezer, die het gebouw niet kent, aan de noodige voorstelling te helpen.

Kathedraal van St. Bavo te Haarlem. Koepelgewelf in den zuidelijken westtoren.

Aantrekkelijker is het aan eene algemeene karakteristiek van deze schepping, ter bepaling harer plaats onder de voortbrengselen der hedendaagsche bouwkunst, eenige aandacht te wijden: de vraag „in welken stijl" het grootsche monument is opgetrokken zal den meesten lezers wel voor den geest komen staan. En dit is een netelige vraag, want men zou het over het wezen van stijl in het algemeen eens moeten zijn, om er goed over te kunnen spreken. Ik geloof intusschen veilig te kunnen zeggen, dat de kerk in geen der historische stijlen ontworpen is — wat heel iets anders is dan haar voor „stijlloos" te verklaren — en dat zij toch ook niet modern is in dien zin, dat zij geheel vrij van archaeologische invloeden zoude zijn.

Men zou kunnen spreken van romaansch-getinte vroeg-gothiek, beïnvloed door de Nederlandsche laat-gothiek wat het proportiestelsel betreft, en door moderne opvattingen bij de decoratieve behandeling.

Voor wie een verder gedetailleerd onderzoek naar de overeenstemming met andere gebouwen wenscht, heeft de bouwmeester zelf trouwens reeds het volgende lijstje gegeven:

O. L. Vr. kerk te Maastricht — plattegrond van het presbyterium; St. Servatiuskerk te Maastricht — verhoogd presbyterium, dubbele altaren in 't koor en in de viering, — vijfbeukig schip met kapellen die afgesloten zijn door, als steunbeer werkende dwarsmuren.

Als een pracht van overeenstemming met een ander nationaal voorbeeld zoude het triforium van de groote kerk te Breda kunnen worden genoemd, als voortype van de westelijk gelegen triforiën der beide transeptarmen van Sint Bavo. Waar te Breda het geheel ontwikkelde gothische stelsel van natuursteenprofileering zich vertoont met gelijkvormige profielen aan stijlen, bogen en drempels en in onmiddellijke aansluiting met de daarboven liggende vensters als gevolg van het doorgevoerd vertikaal streven, is in Sint Bavo voor het karakter van de twee toegepaste materialen eene behandeling wenschelijk geweest, die ons ook weer herinnert aan de schilderachtige galerijen van de Venetiaansche paleizen in den geest van het „Ca d'oro".

De kerken van Toulouse en Carcassone — met hooge zijbeuken; de Kathedraal van Doornik — algemeene aanleg; de Dom van Limburg a/d. Lahn voor de uitwendige hoofdmassa's! De oude Sint Baaf en andere Hollandsche kerken.

Maar hierbij behoeven wij het niet te laten. Een Duitsch architect, verzekerde mij onlangs, dat er veel Spaansche elementen in mijn werk waren. In het vlakornament, gebouwd op geometralen grondslag, heeft hij Spaansch-Arabische motieven meenen te herkennen. Ik moet bekennen, dat ik 't op prijs zou stellen als ik in de vlakversiering der Arabieren nog dieper had kunnen doordringen vóór den aanvang van den bouw.

In de koepels en afdekkingen der traptorens zal men den invloed willen terugvinden van de ontwikkeling van den koepel, zooals die, bevorderd door den Islam, van Noord-Afrika door Perzie naar Voor-Indië zich heeft verspreid en daar eene hooge ontwikkeling heeft verkregen.

□Men voelt, dat met een dergelijke opsomming ten slotte nog weinig inzicht in het karakter van den bouw gegeven wordt, daar het wel duidelijk is, dat de bouwmeester van dit, ten slotte toch „einheitliche" monument niet, als een mozaiekwerker, allerlei van her en der bijeengezochte stukjes aan elkander voegde!

Al kan er dan ook om goede reden sprake zijn van constructieve en vormelijke verwantschap met oude architectuur, het meest wezenlijke van deze kathedraal mag toch waarlijk-eigen worden genoemd.

Zilveren wierookvat der kathedraal van St. Bavo te Haarlem.
(Uit het begin der XVIe eeuw en afkomstig uit de R. K. kerk te Edam.
Vgl.: *Bulletin v. d. Ned. Oudheidk. Bond*, V, blz. 146 vv.).

Wat ten slotte beslissend is voor de waarde van een kunstwerk, ook voor een gebouw, is: of het de aandoening, de „stemming", van den kunstenaar zóó tot uiting brengt, dat een verwant gevoel ook bij den beschouwer wordt opgewekt.

□In deze kathedraal nu leeft onmiskenbaar een religieuse stemming.

En dit is niet de zwaar-gevoelde eerbied der romaansche, niet de stijgende jubel der gothische, noch de blij-devote der laat-gothische kerk — men voelt hier veeleer den bezonkenen ernst en de klare zekerheid van een uit innigen gevoelsdrang door verstandelijke overtuiging gepuurd geloof — zooals dat uit den grooten geest der middeleeuwsche wijsgeeren, door den filter van moderne kennis, in den hedendaagschen Christen ingedruppeld is — men voelt hier de geloofsdaad van onzen tijd. Naar geestelijk wezen is deze kerk een nieuwheid, uiting van in onze dagen levend katholiek besef.

Mag deze kathedraal dan als bouwwerk ronduit worden geprezen, ook nog om andere reden behoort zij tot de allerbelangrijkste kerkelijke stichtingen, welke ons land sinds het herstel der bisschoppelijke hiërarchie verrijzen zag. Immers, dank zij den waarlijk pontificalen geest en de groote kennis van Mgr. CALLIER — reeds bij den aanvang der onderneming als Vicaris-generaal van het Bisdom ten nauwste bij den bouw betrokken — is bij geheel haren aanleg rekening gehouden met de eischen der christelijke ikonografie, zoodat zij, evenals de middeleeuwsche kathedralen, in symbolen de voorbereiding, de leer en de geschiedenis van het Christendom verhaalt. Heel hare versiering geschiedde, en geschiedt ook verder, volgens een te voren tot in onderdeelen vastgesteld plan, een schoone compositie van Mgr. CALLIER, onder zijn toezicht door M. A. THOMPSON beschreven. [2])

□Tot de uitvoering der vele, blijkens dit boekje, voorgenomen versierende onderdeelen is het uitteraard nog lang niet gekomen. De decoratieve beglazing — van zoo overwegende beteekenis

voor een kerkinterieur — is nog grootendeels een voorloopige. Alleen in het presbyterium zijn reeds gehistorieerde vensters aangebracht, en wie deze gezien heeft zal niet kunnen nalaten te wenschen, dat voor de verdere beglazing meer rekening worde gehouden met de algemeene kleuraanwijzingen door den bouwmeester zelven in zijn reeds aangehaald opstel gegeven.
Gelukkig is Mgr. Callier blijkbaar te rade geworden ook voor de decoratieve voltooiing zijner grootsche kathedraal voortaan de hulp van kunstenaars in te roepen: zoo althans mag men begroeten de opdracht, aan Toorop gegeven voor de versiering der S. Aloysiuskapel. De wonderlijk-begaafde schilder heeft daarvoor een wandbekleeding ontworpen van door hem-zelf gemodeleerde tafereelen uit het leven van den Heilige — uitgevoerd in z.g. grès-cérame — en een verdere versiering in mozaiek.
◻ Van wat er verder reeds in de kerk aanwezig is, verdient vermelding het in marmer en koper uitgevoerde altaar der Sacramentskapel met bijbehoorende communiebank, een in romaanschen trant opgevat werk van Jan Brom, die ook reeds een monstrans [3]) maakte voor de kathedraal, eveneens romaniseerend, en, als poging tot logische vormgeving aan dit voorwerp, zeer opmerkelijk.

◻ Het is een gedachte, die tot bewondering en eerbied stemt, dat heel deze kathedraal binnen vijftien jaar kon worden ontworpen en uitgevoerd in een tijd, waarin zoo velen geneigd zijn het katholicisme te beschouwen als een verzinkende macht. Kan men zich opwekkender levensteeken denken?
◻ Eene vergelijking met de klassieke tijden van den kathedraalbouw, de middeleeuwen, dringt zich op. Waar die dan zeker geen tekort aan durf en geestkracht aan onze dagen kan doen toewijzen, rijst toch de vraag of dat voldragene, dat volop-eerbiedwaardige, aan de oude kathedralen eigen, niet mede een gevolg kan zijn van den langzamen gang harer voltooiing. En het antwoord zal wel dit moeten zijn, dat de moderne werkmethode een zoo langgerekten bouwduur als de middeleeuwen kenden, niet zou hebben gedoogd, dat de bisschoppen, die den Haarlemschen kathedraalbouw leidden, dus zeer terecht met alle energie het eigenlijk bouw-werk bespoedigden, maar dat zij ook evenveel wijsheid toonden, door de decoratieve voltooiing aan den tijd te willen overlaten.
Zoo vinden ook volgende geslachten nog iets te doen aan het heugelijk werk en blijft aan ons de hoop, dat zij over waardiger krachten zullen beschikken .... blijft ons ook de verlustiging het geheel-voltooide werk ons rijper en mooier te droomen, dan wij onzen tijd bekwaam voelen het na te laten.

1) Zie: *Van Onzen Tijd*, jaargang VII[1], blz. 1 vv en 100 vv.
2) Zie: *De nieuwe kathedrale kerk St. Bavo te Haarlem, Bouwgeschiedenis, constructie en symboliek.* Haarlem, 1898. Tal van belangrijke gegevens en goede afbeeldingen zijn ook te vinden in het weekblad *Sint Bavo*, uitgegeven ter bevordering van den bouw.
3) Het altaar is beschreven en afgebeeld o.a. in: *Sint Bavo*, VI, blz. 615 vv., de Communiebank: *aldaar*, VIII, blz. 189 v. en de monstrans in: *Van Onzen Tijd*, jaargang VII[2], blz 118.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOSEPH TE HAARLEM.

◻ 31 Mei 1843 werd deze kerk, die 900 zitplaatsen bevat, en die is opgetrokken volgens het ontwerp van den „architect en opzichter van den Waterstaat" H. H. Dansdorp, plechtig ingewijd. Zij vond in de dagen harer stichting eenige afkeuring bij een enkelen bouwkundige, maar blijkbaar tevredenheid en bewondering bij de meest-betrokkenen — de parochianen — en het overig deel der tijdgenooten. Wij zijn gewend op een „waterstaatskerk" nogal neêr te zien, maar of wij niet menige kerk zien

Kerk van den H. Joseph te Haarlem.

bouwen, die zeker niet fraaier en allicht minder practisch is? Ik voor mij ben, zoo dikwijls ik deze kerk bezocht, getroffen door de aangename wijdheid van haar middenschip, en nog dezer dagen, toen mijn oog toevallig viel op het opene koepeltorentje dat boven op den gevel staat — samengesteld van door rondbogen verbonden Corinthische zuilen — kon ik niet nalaten de goede verhoudingen en den sierlijken vorm daarvan te bewonderen.

Een toren bovenop een fronton . . . een rechte gevel vóór een zadeldak . . . alle inwendige versiering het werk van den stucadoor . . . ik geef dadelijk gewonnen, dat het onverdedigbaar is. Maar hoeveel even gegronde aanmerkingen zijn er op z. g. „gothische" kerken van onzen tijd te maken! ◻Wij moeten billijk zijn en het bestaansrecht niet ontkennen van eene kerk als deze — die slechts *f* 56,000.— kostte! en wier interieur toch ongetwijfeld zekeren indruk maakt.

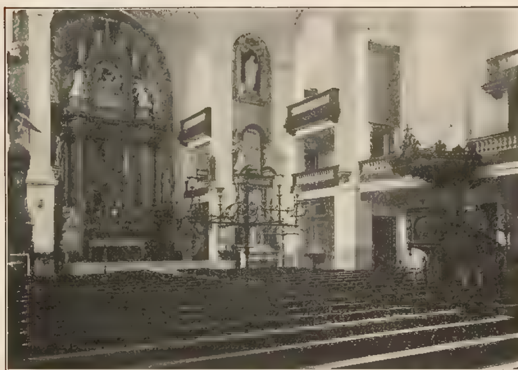
Zij is van driebeukigen aanleg, ter diepte van zes traveeën, door hooge rondboogvensters in de zijbeuken verlicht, en bezit een halfcirkelvormig presbyterium, in verbinding met rechthoekig gesloten zijkapellen door lage bogen, waarboven ruimte gevonden is voor zijtribunes, terwijl tegen den westgevel een op vier zuilen gedragen galerij voor het orgel en de zangers is aangebracht. Een rondbogig tongewelf, op Jonische zuilen gedragen, overhuift het 12 M. breede middenschip en het choor, terwijl kruisgewelven de zijbeuken dekken.

Bij eene lengte — buitenswerks — van 44 M., is de kerk 22 M. breed, ruim 16 M. hoog in het middenschip en 8,50 M. in de zijbeuken.

Het marmeren hoofdaltaar, door de geestelijkheid van het Bisdom aan deze — vroeger als kathedraal dienende — kerk geschonken ter herinnering aan Mgr. VAN VREE, staat onder een ciborium, welks hemel door vier marmeren kolommen wordt gedragen. Op den sluitingswand van het presbyterium prijkt eene muurschildering van BROUWER: Apocalyps, IV.

De zijaltaren, aan S. BAVO en S. WILLIBRORDUS gewijd, zijn uit het atelier CUYPERS te Roermond. ◻In de doopkapel hangt een schilderij van EUG. PIRON: de dood van den H. JOSEPH, in 1855 geschilderd. In de door FR. LOOTS gedecoreerde kapel staat op het altaar het miraculeuse beeld van O. L. Vrouw van Haarlem. [1])

Vermelden wij nog den rijk met snijwerk versierden preekstoel — van 1857 — en de beide beelden der Gorkumsche martelaren LEONARDUS VAN VECHEL en NICASIUS VAN HEESE, verdienstelijke werken van F. L. STRACKÉ, dan is zeker voldoende gemotiveerd het oordeel, dat deze kerk de aandacht verdient als een gelukkig geheel, als specimen ook van de kerkelijke kunst vóór de herleving der Gothiek. [2])

Kerk van den H. Antonius van Padua te Haarlem.

[1]) Zie over dit beeld: *Sint Bavo*, I, blz. 773 vv. en, over een in dè kapel aangebracht venster, VIII, blz. 679 v. Het beeld is afgebeeld: II, blz. 233.

[2]) Voor meer bizonderheden zij verwezen naar: *Bouwkundige Bijdragen*, dl. III, blz. 45 vv.; *De Godsdienstvriend*, dl. 47, blz 211 en dl. 51, blz. 41; *Handboekje v. d. zaken v. d. R. K. Eeredienst*, 1855, blz. 6; en naar F. ALLAN, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*, III, blz. 619 vv.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS VAN PADUA TE HAARLEM.

◻Andermaal een waterstaatskerk, maar nu in weidscheren trant en niet door den Waterstaat maar door een architect van grooten naam gebouwd, door den heer SUYS, van Brussel, die aan den Hoornschen bouwkundige W. VAN DER HORST het toezicht liet tijdens de uitvoering door

PLAAT G.

O. L. Vr. O. O. Kerk te Leiderdorp.

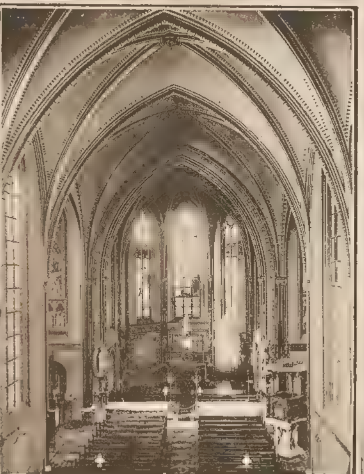

S. Bonifaciuskerk te Alfen (Z H)

Kerk van O. L. Vr. Rozenkrans te Haarlem.

Kerk van Maria Hemelvaart te Vogelenzang.

Kerk van S Jan Bapt. te Wateringen.

Phototypie L. van Leer & Co Amsterdam.

den aannemer H. J. Schil (voor *f* 80,000). 9 October 1843 had de eerste-steenlegging plaats, 25 October 1844 de wijding, beide door Mgr. Van Wyckerslooth.

Ook deze is een driebeukige kerk, zes traveeën diep. Aan het middenschip, gedekt door een tongewelf, waarin met symbolisch ornament versierde luchtroosters, sluiten zijbeuken, waarin boven elkander twee galerijen zijn aangebracht, die langs den westgevel doorloopen. Deze dispositie, die min of meer aan een concertzaal doet denken, behoorde niet tot het aanvankelijk ontwerp, maar bleek noodig, daar het aantal zitplaatsen waarvoor de vloer der kerk ruimte bood — 800 — te gering was.

Aan het middenschip sluit zich een rechthoekig presbyterium aan, welks achterwand geheel wordt ingenomen door den bovenbouw van het altaar, een even beeldrijke als beeldenrijke compositie van ten deele levensgroote en grootere figuren, die, uitteraard, tombe en tabernakel in het niet doet zinken.

□ Niet minder rijk aan sculpturen en eveneens kennelijk een voortbrengsel der Antwerpsche school, is de preekstoel, blijkens een opschrift in de, door de beelden der vier groote profeten gedragen kuip, een geschenk der parochianen aan Pater Sprengers bij zijn vijf-en-twintig-jarig pastoorsjubilé.

□ De staties in deze kerk zijn door den heer Brouwer geschilderd.

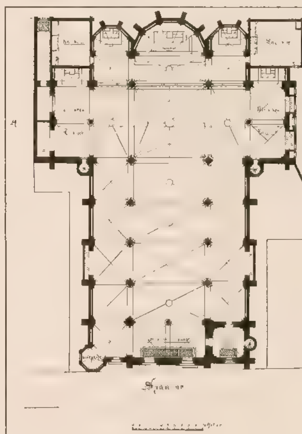
□ In de sacristie wordt een belangrijke zilverschat bewaard, o. a. een drietal zeventiende-eeuwsche kelken (een met het jaartal 1636); een pixis met fraai gedreven tafereelen (de Annunciatie, de stigmatiseering van S. Franciscus, de H. Clara), waarin men de hand van een der Vianens heeft meenen te herkennen, en een achttiende-eeuwsche tabernakeldeur.

In de pastorie moet zich een houten kruisbeeld bevinden met het jaartal 1511.

4. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR ROZENKRANS EN VAN DEN H. DOMINICUS TE HAARLEM.

□ Een verdienstelijke baksteenbouw in gothischen geest, naar het ontwerp van E. J. Margry gebouwd van Juni 1883 tot April 1885.

□ Bij een lengte van 50 M. en een doorgaande breedte van 26.50, in het dwarspand uitzettend tot 32.50, biedt het gebouw 1500 zitplaatsen en ruimte voor meer. De bouwkosten bedroegen *f* 130,000.—.

Kerk van O. L. Vrouw Rozenkrans te Haarlem

Het grondplan heeft den vorm van een latijnsch kruis, waarvan de lange arm gevormd wordt door een, vijf traveeën diep, driebeukig schip, terwijl de dwarsarm, opgetrokken tot de volle hoogte van het schip, aan weerszijden met eene travee buiten den zijbeukmuur uitspringt — breedteontwikkeling, die gelegenheid geeft tot het plaatsen van 5 altaren. De korte arm van het kruis wordt gevormd door eene, met een halven tienhoek gesloten, choortravee, die in open verbinding staat met zijkapellen, welker sluitingswand uit vijf zijden van eenen achthoek bestaat.

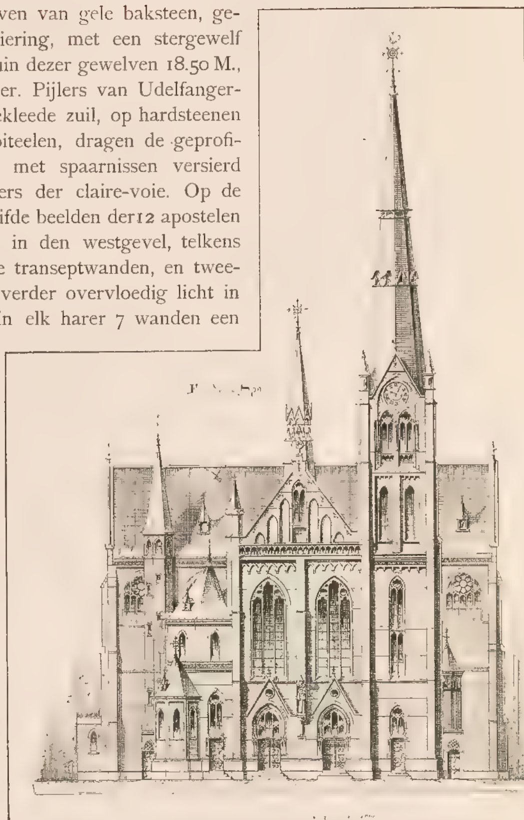
□ Aan de westzijde is de hoofdbeuk gedicht met een breeden gevel, waarnaast aan den zuidkant een toren staat — economische schikking welke aan de hoofdbeuk haar volle lengte laat — en aan den noordkant een doopkapel, in den vorm van een overhoeks gesteld achtkant. In den toren bevindt zich een portaal met toegang naar de zangerstribune, in den gevel zijn twee, door een contrefort gescheiden, toegangen en in den noordelijken transeptarm bevindt zich een vierde deur, terwijl eindelijk ter zijde der doopkapel nog een ingang is, welke leidt naar de verdieping van den voorbouw, geschikt voor congregatiezaal enz.

Ter vermeerdering van het aantal zitplaatsen in het ruim der kerk, zijn in de beide uit-stekende transepten en langs den westgevel tribunes aangebracht.

De geheele kerk is gedekt met kruiswelven van gele baksteen, gedragen op roode ribben, behalve de viering, met een stergewelf overkluisd. In het middenschip ligt de kruin dezer gewelven 18.50 M., in de zijbeuken 9 M. boven den kerkvloer. Pijlers van Udelfangersteen, bestaande uit een met schalken bekleede zuil, op hardsteenen basementen en met gebeeldhouwde kapiteelen, dragen de geprofileerde scheidingsbogen, waarboven een met spaarnissen versierd fries onder de breede, vijfdeelige vensters der claire-voie. Op de kapiteelen zijn de met baldakijnen overhuifde beelden der 12 apostelen geplaatst. Twee groote drielichtvensters in den westgevel, telkens drie hooge lichten onder een roos in de transeptwanden, en tweedeelige vensters in de zijbeuken voeren verder overvloedig licht in het ruim der kerk, terwijl de concha in elk harer 7 wanden een slank, door een tusschendorpel onderbroken, venster heeft.

Uitwendig is de kerk opgetrokken van grijsroode klinkers, met banden van bergsteen, en verlevendigd door spaarvelden, vlechtingen en lijsten, terwijl de zijgevels nog temeer afwisseling danken aan de contreforten, door dubbele luchtbogen aan den middenschipswand verbonden. □Gebrandschilderd glas in het priesterchoor, altaar en verder meubilair, meest reeds spoedig na den bouw en onder toezicht van den heer MARGRY uitgevoerd, helpen deze kerk te maken tot een zeer volledig staal van het kunnen van dezen te vroeg gestorven bouwmeester, die tot de goede volgelingen van Dr. CUYPERS behoorde. [1])

[1]) Het interieur dezer kerk is afgebeeld op een van de lichtdrukplaten. Voor bizonderheden zie men de beschrijving door haar bouwmeester gegeven in het *Bouwkundig Tijdschrift*, 1885, blz. 15 vv.

Kerk van O. L. Vrouw Rozenkrans te Haarlem.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE HAARLEM.

□Heel een andere geest dan in het vorig gebouw, komt in deze kerk tot uitdrukking. Waar zij de opdracht kregen voor *f* 60,000.— een kerk en pastorie te bouwen in een nieuw aangelegde volkswijk, begrepen hare architecten — de heeren JOS. CUYPERS en JAN STUYT — dat niet beproefd moest worden de goedkoope reductie van een kostbaar gebouw te stichten, maar dat heel de consequentie van zoo eigenaardige gegevens behoorde te worden aanvaard. Reeds hadden zij te Utrecht in dergelijke, financieel echter iets gunstiger, omstandigheden eene kerk gebouwd (die van den H. ANTONIUS) — het lag dus voor de hand, dat zij hier op den daar ingeslagen weg zouden voortgaan.

Zoo ontwierpen zij dan den simpelsten aanleg, dien men zich kan denken: een kerk, bestaande uit éénе, zeer ruime beuk, van welker drie traveeën er aanvankelijk slechts twee werden gezet. Een wat smallere rechthoek, met wijden spitsboog op de kerkzaal geopend, vormt het priesterchoor.

Om ruimte te winnen, werden de lange wanden geplaatst aan de buitenzijde der contreforten. Als zware, vierkante muurpijlers gemetseld, zoowel langs den muur als dwars over het schip door spitsbogen aan elkander verbonden, bieden deze voldoende dracht en weerstand aan de, op enkele diagonaalribben gedragen, kruisgewelven. Zij lieten ook toe, dat in haar lichaam een doorgang gemaakt werd, zoodat er, zonder ruimteverlies, gelegenheid bleef om zijpaden langs de in het schip geplaatste banken te leggen. En de zijmuren, die bij deze dispositie niets te dragen hebben, konden bijna geheel worden geopend, om door breede, vijfdeelige vensters licht in de kerk te voeren.

Een kerk als deze, volkskerk in elken zin van het woord, is uitteraard meer imposant dan intiem. Het interieur, thans, op de dragende deelen na, geheel gepleisterd, zal aan beschildering den warmen toon hebben te ontleenen, dien men graag ziet in eene kerk. En het presbyterium, nuchter van vorm, vraagt ongetwijfeld een rijke bekleeding, en vooral den donker fonkelenden gloed van in diepe kleuren gebrandgeschilderd glas, om met de mysterievolle bestemming van een sanctuarium te harmonieeren.

Kerk van den H. Joannes te Haarlem.

Maar men mag hiervoor toch wel een wissel op de toekomst trekken en voorloopig tevreden zijn, dat met zóó geringe kosten een kerk kon worden gebouwd, die een waardigen indruk maakt en.... aan 600 bezoekers een zitplaats en geheel onbelemmerden kijk op het altaar en den kansel biedt.

Aan het uiterlijk van het gebouw (zie onze lichtdrukplaat) is met geen andere middelen, dan die waarover de metselaar beschikt, thans reeds een smakelijk en pittig cachet gegeven.

Deze kerk is gewijd door Mgr. CALLIER den 25 April 1904.

---

6. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. ELISABETH EN BARBARA TE HAARLEM.

Omstreeks 1400 werd „buiten de Janspoort" door HUGO GOUTSMIT, pastoor van het Begijnhof te Haarlem, een klooster gesticht, dat in 1407 in de congregatie van Windesheim werd opgenomen. Tot in het laatst der zestiende eeuw is dit klooster gespaard gebleven, om daarna in verval te geraken, weldra ook in vergetelheid, zoodat alleen de naam der later op de kloosterterreinen verrezen buitenplaats — *het Clooster* — en de aanteekeningen van eenige historici [1]) de herinnering eraan bewaarden.

Het heeft dan ook waarlijk iets van een eerherstel, dat op de plaats van dit klooster, bij de uitbreiding van Haarlem het middelpunt van een volksbuurt geworden, eene katholieke kerk is gebouwd kunnen worden, dank zij de offervaardigheid van den tegenwoordigen herder der parochie, pastoor MEEUS. Dit gebouw, opgetrokken naar de plannen van den heer A. M. BRÜNING en 24 Juni 1907 door Mgr. CALLIER gewijd, laat zich beschrijven als een driebeukige kruiskerk, bestaande uit een vier traveeën diep schip, een transept, en een presbyterium, gevormd van ééne, op vijfhoekige zijkapellen geopende travee en vijf zijden van eenen achthoek. Het middenschip is ten westen verlengd met eene, tusschen twee traptorentjes ingesloten, travee, die als portaal dienst doet en de zangerstribune bergt, de noordelijke zijbeuk met een doopkapel. Er zijn 900 zitplaatsen.

Kerk van de H.H. Elisabeth en Barbara te Haarlem.

Uit- en inwendig is de kerk als eenvoudige baksteenbouw behandeld. Rechthoekige pijlers van grijsroode baksteen dragen de scheidingsbogen der beuken en de gewelven, welker gele velden worden gedragen op roode, met geel onderbroken, ribben. Het zijn overal kruisgewelven, behalve in de viering, die met een stergewelf is overkluisd.

De vensters, driedeelig in de zijschepen, de hooge lichtbeuk en het choor, vijfdeelig in het transept, zijn alle reeds voorzien van een gehistorieerde beglazing. Vooral twee kleine tafreelen in de doopkapel, zeer stemmig van kleur gehouden, schenen mij bizonder geslaagd. Groote voorstellingen, als die in de transeptvensters, welke, in een aantal tooneelen, de levens der heiligen ELISABETH en BARBARA verhalen, zijn uitteraard moeilijker rustig te houden. Toch is het geheel dezer beglazing, het werk van J. MÜHLHOFF te Kevelaar, niet zonder verdienste, al blijken hare uitvoerders tegen het ornamentale deel hunner taak nog niet geheel opgewassen.

De kerk bezit ook reeds twee definitieve altaren. In de tombe van een daarvan treft het beeldhouwwerk: Christus in het graf, een in schoone doodsrust uitgestrekte figuur, door P. J. MAAS.

[1]) Zie o.a.: ACQUOY, *Het klooster te Windesheim*, III, blz. 51 vv. en ALLAN, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*, II, blz. 421 vv.

7. DE BIJKERK VAN HET ALLERHEILIGST HART TE HAARLEM.

Een tusschen twee traptorens geplaatste voorbouw, die portaal en zangerstribune bevat en aan beide zijden door eene kleine kapel wordt geflankeerd ... een driebeukig schip van vier traveeën diepte ... een ruim dwarspand ... een presbyterium, bestaande uit ééne, met bogen aan halfachthoekige zijkapellen verbonden, travee, die wordt afgesloten door een halven tienhoek, waaromheen een ondiepe omgang gaat — ziedaar de dispositie dezer ruime, met gemetselde kruiswelven gedekte hallenkerk.

Uitwendig bezitten de zijwanden wel iets kloeks: Elk der zijbeuk-traveeën heeft een gevel en is gedekt met een zadeldak, dwars op het dak der hoofdbeuk. Maar inwendig is alles zoo plomp van vorm, en het metselwerk — afwisseling van roode en gele baksteen — zoo onrustig en slecht van kleur, de verlichting ook zoo overdadig-koud, dat men waarlijk den bouwmeester, den heer BEKKERS, met deze schepping geen geluk kan wenschen.

Kerk van het allerheiligst Hart te Haarlem

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BAVO TE BERKENRODE.

Ontwerper van deze kerk was de heer E. J. MARGRY, van wien wij te Haarlem reeds eene schepping zagen. Evenals daar, schijnt mij ook hier in het interieur des bouwmeesters talent het

meest te spreken. Wel is het gevaar van plompheid — trouwens groot, indien een Nederlander zich inspireeren wil op de vormen van den eersten bloei der Fransche Gothiek — niet geheel ontzeild, maar het inwendig bezit toch kloeke verhoudingen en strakke lijnen, die men tevergeefs zou zoeken in de al te hoekige en al te verbrokkelde architectuur van het westelijk front b.v., dat juist door zijn gelukkige ligging aan een ongewoon-ruim voorplein een zoo dankbare opgave leverde voor grootsche, meer monumentale behandeling. Het gebouw laat zich beschrijven als eene basilikale kruiskerk, bestaande uit een vijf traveeën diep, driebeukig ruim, waarvan het middenschip eigen licht ontvangt door roosvensters; een kruispand, aan beide zijden met eene travee buiten de zijbeukmuren reikend en aansluitend aan een choorpartij, gevormd van twee traveeën, waarlangs de zijbeuken zich voortzetten en met een halven tienhoek gesloten, terwijl twee zijden van een gelijkbeenigen rechthoekigen driehoek de oostelijke begrenzing dier zijbeuken vormen.

Gemetselde zuilen, aan de binnenzijde op niet heel fraaie wijze bekleed met van den grond oprijzende schalken, dragen de scheidingsbogen en de gordels en ribben van de kruiswelven der zijbeuken. Middenschip en transept zijn met een houten, spitsbogig tongewelf gedekt.

Tweelichtsvensters in zijbeuken en priesterchoor voeren den dag in de kerk binnen, die overal met schaduwen te spelen vindt, dank zij grooten en kleinen overboogden spaarnissen, diensten, tandlijsten en boogprofielen, waaraan het in de grootendeels schoongemetselde kerk nergens ontbreekt.

Gehistorieerd glas in het presbyterium, muurschilderingen om den triomfboog en onder de choorvensters, ook de als een doorgaand fries aangebrachte staties zorgen voor de noodige kleurigheid.

Wat ik nog vergat: Mgr. Snickers legde op 4 April 1878 den eersten steen van dit gebouw en wijdde het den tienden October van het volgend jaar.

Kerk van den H. Bavo te Berkenrode.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. FRANCISCUS VAN SALES TE HAARLEMMERMEER.

Deze, in 1859 door Mgr. Van Vree gewijde kerk, werd naar het ontwerp van den heer Molkenboer gebouwd. Zij bestaat uit een, 350 zitplaatsen bevattend, driebeukig schip ter diepte van zes traveeën en een rechthoekig gesloten choor. Langgerekte Jonische zuilen dragen een hoofdgestel, waarop het tonwelf over het middenschip en de vlakke zolderingen der zijbeuken rusten. Op een onzer lichtdrukplaten is dit interieur afgebeeld, het eenvoudig uiterlijk heeft niets opmerkelijks.

10. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW GEBOORTE TE HALFWEG.

Hoe leelijk het ook zij, men kan niet ontkennen, dat dit kerkje practisch is, dat, aangelegd in verhoudingen, die gewoonlijk tot een driebeukige oplossing leiden, toch als rechthoekige zaal

Kerk van O. L. Vrouw te Halfweg.

behandeld werd. Door de toepassing van ijzeren consoles, werd het mogelijk het middendeel der kerk, iets breeder dan het choor, met een houten tongewelf te overdekken, en de aan weerszijden overschietende strooken met een vlakke zoldering. Zoo ontstond als het ware een waterstaatskerk zonder zuilen, waarin elk der bijna 300 zitplaatsen een onbelemmerden kijk op officiant of predikant geeft. ◻De Goudsche aannemer DESSING ontwierp dit kerkje.

Ook de bijkerk dezer parochie, te Houtrakpolder, aan de H. GERTRUDIS gewijd, is zijn werk en in denzelfden trant: eenbeukig schip, ter diepte van vijf traveeën en met steen overwelfd priesterchoor, gevormd van eene travee met vijf zijden van eenen achthoek.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE HOOFDDORP.

◻Evenals de kerk te Haarlemmermeer, werd deze naar het ontwerp van TH. MOLKENBOER gebouwd. Zij bevat eveneens 350 zitplaatsen en is 24 Mei 1860 door Mgr. WILMER geconsacreerd. De preekstoel is het werk van den verdienstelijken beeldhouwer XAVERY en draagt het jaartal 1702. [1])

[1]) Afbeeldingen der kerk in het Zondagsblad van *De Tijd* van Juli 1902.

12. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW O. O. TE NIEUW-VENNEP.

◻Broertje of zusje van de andere Haarlemmermeerkerken, door den zelfden architect ontworpen op ongeveer dezelfde grootte (± 400 zitplaatsen) en 20 September 1866 door Mgr. WILMER gewijd.

13. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW O. O. TE OVERVEEN.

◻Alweder een kerk van den heer MOLKENBOER, ditmaal in quasi-Gothiek, en met 1000 zitplaatsen. Mgr. VAN VREE wijdde haar 22 Mei 1855. [1])

Belangrijker dan het gebouw, is het gemeubelte. Men vindt er marmeren beelden van MENGELBERG en verschillende metaalwerken van JAN BROM, waaronder een geelkoperen doopvont [2]) — vrij gevolgd naar het beroemde baptismale van Zutfen. Dit fraaie werkstuk is 3.50 hoog. Uit een, door zes leeuwen gedragen, voet groeit een geprofileerde stam, waartegen, in nisjes, de beelden der vier evangelisten leunen. De ronde kuip, versierd met moulures en een opengewerkten loofrand, meet in middellijn 1 M.

Hierop rust het deksel, bekroond met een zeskanten bovenbouw, onder welks binnensten baldakijn zich een groep bevindt, voorstellende den doop van CHRISTUS door JOANNES; een engel draagt het kleed van den Gedoopte. Rondom dit

Doopvont in de kerk te Overveen.

PLAAT F.

S. Pancratiuskerk te Sloten (N. H.)

S. Janskerk te Haarlem.

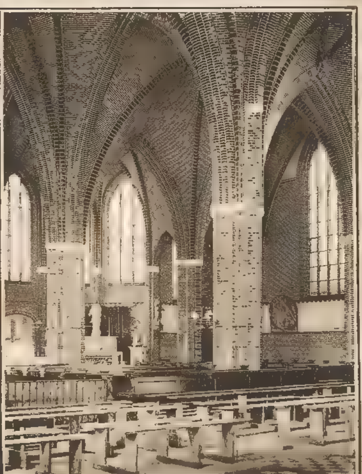

Kerk van de H.H. Petrus en Paulus te Aarlanderveen.

S. Urbanuskerk te Bovenkerk.

Kerk van S. Joann. Dec. te Zoeterwoude.

Phototypie L. VAN LEER & Co. Amsterdam.

gedeelte zijn tegen de laadstapels, die de twaalf contreforten schoren, de beelden der twaalf apostelen geplaatst.
Boven de overhuiving zijn zes patroonheiligen tusschen architectonische versieringen geplaatst.
Het geheel loopt uit in een sierlijke console, waarop een pelikaan, hare jongen voedende. Rondom het deksel is in zwarte letters het volgende inschrift aangebracht: „† Ter eere van God drieëenig hebben ANTONIUS ROOZEN en ELISABETH MARIA VAN VELZEN aan de kerk deze vont geschonken, welke JAN BROM, van Utrecht, maakte in de jaren 1887 en 1888, toen LAMBERTUS TEN BRINK pastoor was".

[1]) Afbeelding der kerk in: *De Katholieke Illustratie*, 1872 73, blz. 56.
· Afbeelding en beschrijving dezer doopvont in: *Sint Bavo*, 1901, blz. 124 v.

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BAVO TE SCHOTEN.

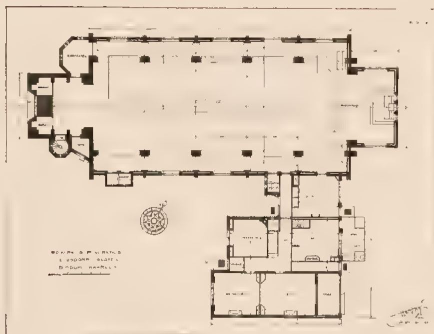

S. Bavokerk te Schoten

25 Augustus 1859 wijdde Mgr. VAN VREE deze voor 500 zitplaatsen berekende kerk — die hem alweder een ontwerp van TH. MOLKENBOER te aanschouwen gaf — ditmaal nogeens met gothische vensters, ik zeg vensters, omdat er overigens zoo weinig karakteristieks te vinden is aan dit gebouw, dat eenen eveneens-gothischen westtoren bezit, die van later tijd moet dagteekenen.
Pastoor DIEKMANN was zoo vriendelijk mij te berichten, dat de kerk een oud monstransje bezit, dat tegelijk als kelk kan dienen en „een goed schilderij: S. BAVO's inkleeding als kluizenaar door den H. AMANDUS".

15. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PANCRATIUS TE SLOTEN.

Dit boek zou heel wat prettiger te schrijven — en ook te lezen en te bekijken! — zijn, indien het alleen had te gewagen van zoo frisch gedachte en zoo goed volbrachte bouwwerken als dit kerkje er een is, dat in 1900 gebouwd werd naar een ontwerp van den architect JAN STUYT. Met den toren meê, buitenwerks gemeten, nog geen 40 M. diep en 15 M. breed, bevat het 550 zitplaatsen, langs middenpad en zijgangen makkelijk bereikbaar en alle met vrijen kijk naar het choor, waarin zoowel hoofdaltaar als preekstoel geplaatst zijn. Voeg hierbij, dat het kerkje met toren, pastorie en al *f* 50,000.— gekost heeft en dat het tòch driebeukig is en tòch „gothiek" — en zeg mij, of dit dan niet, practisch gesproken, een ideaal van een dorpskerk mag heeten. Ik voor mij ben niet ongeneigd het ook als architectuur zeer hoog te schatten.
Het was, meen ik, GOETHE, die een wat lang geworden brief eindigde met de betuiging, dat hij geen tijd had gehàd om kort te zijn — daarmee geestig accentueerend hoe moeilijk het is voor een schrijver zich „kort en krachtig", zich kernachtig uit te drukken. Mij dunkt, dat bij alle kunst niet méér dan het noodige,

S. Pancratiuskerk te Sloten.

Kerk van den H. Pancratius te Sloten

of liever, met niet meer dan het onmisbare, àlles te geven, de groote moeilijkheid is. Hindert ons in architectuur algemeen het „te veel", het overladene — ál te groote soberheid doet ons toch ook iets missen.

In dit kerkje hindert mij geen teveel en voel ik geen te weinig: het lijkt mij van een schoonen eenvoud. Al den charme van den „muur" — het groote vlak van metselwerk — vind ik aan den toren, maar juist omdat door enkele pikante rustverstoringen — het wijzerbord, de heiligenfiguur — alle eentonigheid vermeden is. En zoo is ook in de kerk altijd de juiste evenmaat gevonden: met wat kleur de éénkleurigheid, met beeldhouwwerk de al te strakke vlakheid onderbroken. Onze afbeeldingen (men zie ook de lichtdruk van het uiterlijk) maken beschrijven van dit simpel bouwwerk overbodig. Maar wat ik toch niet onopgemerkt wil laten is: hoe goed het rechthoekig gesloten choor juist bij dezen opzet zich aansluit en hoe dat hier, waar alle indruk door wijze tegenstellingen is verkregen, alle aandacht samentrekt naar de reden van zijn bestaan: het altaar.

16. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JACOBUS DEN MEERDERE TE SPAARNWOUDE.

Hoewel, volgens VAN DER AA, in 1836 met „aanzienlijke subsidiën, zoo van het Rijk als van de provincie, vernieuwd" en, naar een bericht in *Neerlandia Catholica*, in 1865 vergroot, is deze kerk — die 300 zitplaatsen heeft — een onaanzienlijk gebouw gebleven.

S. Jacobskerk te Spaarnwoude.

17. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. AGATHA TE ZANDVOORT.

Ziehier wat pastoor DESSENS mij vriendelijk mededeelde:
„De kerk is gebouwd door den Heer STAPELKAMP onder pastoor l'AME en ingezegend op 6 October 1854 door den Z. E. Heer V. LUENEN, Deken van Haarlem. Kunstvoorwerpen bezit het kerkje niet. Als inscriptie komt op het gebouwtje voor „SANCTUARIUM MEUM METUITE Levitic. 19, 5. Ook zijn er nog twee hardsteenen platen in den voorgevel aangebracht, waarop SOLI DEO HONOR ET GLORIA."

PLAAT Q.

Kerk van O. L. Vrouw Hemelvaart te Nispen.

S.-Willibrorduskerk te Alfen.

S.-Quirinuskerk te Halsteren.

Kerk van den H. Antonius Abt te Terheiden.

S.-Lambertuskerk te Wouw.

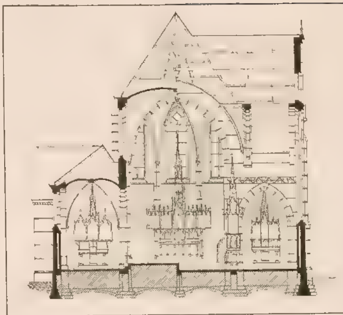
II. HET DEKENAAT ALFEN.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. PETRUS EN PAULUS TE AARLANDERVEEN

□Een in 1890 door Jos. CUYPERS ontworpen gebouw, eenigszins in den trant der St. Dominicuskerk te Amsterdam, met welke het immers de algemeene opzet: breed middenschip met smalle, alleen als gangen dienende, zijbeuken, gemeen heeft. Bij het vier traveeën diepe schip, sluit een smaller dwarspand aan, geopend op een uit vijf zijden van eenen achthoek gevormd presbyterium met rechthoekig-gesloten zijkapellen. Er zijn 550 zitplaatsen.

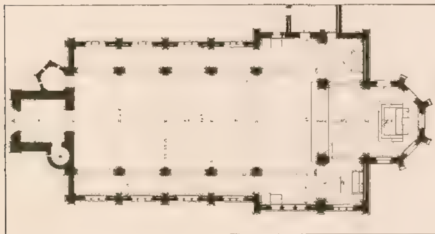
Uitwendig (zie onze lichtdrukplaat) is deze kerk een sobere baksteenbouw, die intusschen aan een strakken, maar met blijkbare liefde gedetailleerden, toren zeker cachet van voornaamheid ontleent.

21 September 1897 heeft Mgr. BOTTEMANNE het gebouw geconsacreerd.

Dwarsdoorsnede der kerk te Aarlanderveen.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BONIFACIUS TE ALFEN.

Kerk van de HH. Petrus en Paulus te Aarlanderveen.

□Heel wat aangenamer indruk dan het boelige front (op een onzer lichtdrukplaten afgebeeld) met zijn overdaad van spitsjes en doelloos-hoog opgetrokken zijbeukgevels, maakt het interieur dezer, in 1885 door C. A. MARGRY ontworpen en 5 September 1886 door Mgr. BOTTEMANNE gewijde, kerk.

Het is een driebeukige kruiskerk, vijf traveeën diep, aan welks breede kruispand twee traveeën aansluiten, van zijbeuken begeleid, terwijl de concha door een halven tienhoek wordt gevormd. Alleen deze laatste en de zijbeuken zijn van baksteenen gewelven voorzien, het overige deel der kerk is met een spitsbogig houten tongewelf gedekt.

Er zijn 950 zitplaatsen in dit gebouw.

3 DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE BODEGRAVEN.

□Deze in 1866 door Mgr. WILMER geconsacreerde kerk, die 550 zitplaatsen bevat, is een werk van Dr. CUYPERS, een baksteenbouw in vroeg-gothischen trant, niet zeer hoog en met niet te hoogen west-toren, sober behandeld. Uitwendig dankt zij aan deze verhoudingen en dezen eenvoud een landelijk cachet. Inwendig toont zij meer beschaving, dan men in oude Nederlandsche dorps-

Kerk van den H. Bonifacius te Alfen.

kerken pleegt te vinden. Van aanleg is zij een driebeukige kruiskerk met een vier traveeën diep schip en een kruispand, waarbij een priesterchoor aansluit, dat bestaat uit ééne travee, in open verbinding met rechthoekige zijkapellen en gesloten door vijf zijden van eenen achthoek. Ruitvormige pijlers, op de hoeken met colonnetten versterkt, van zandsteen (?), op hardsteenen basementen, dragen op kapiteelen, die met gekleurd loof zijn versierd, de scheidingsbogen en de rechthoekige diensten, op welke de schinkels rusten van het spitsbogig houten tongewelf, dat het middenschip dekt. De muren boven de bogen, evenals al het metselwerk uitgevoerd in grijsroode baksteen met vlechtingen en banden van gele tusschen zwarte steen, zijn met een paar tandlijsten versierd, waarboven, in elke travee, vier spitsboogvenstertjes licht toevoeren. De zijbeuken, met een eenvoudige „charpente apparente" gedekt, hebben tweedeelige vensters, evenals het choor, dat overkluisd is met gemetselde gewelven, gedragen op schalken waartusschen tapijten hangen. De transeptwanden zijn doorbroken door vier slanke lichten, onder een groot radvenster.
In den toren is, boven het portaal, plaats gevonden voor de zangerstribune; de doopkapel is tegen de noordelijke zijbeuk uitgebouwd.

Kerk van den H. Adrianus te Langeraar.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ADRIANUS TE LANGERAAR.

Op zeventigjarigen leeftijd ondernam pastoor G. van Dijk, jeugdig grijsaard, den bouw eener nieuwe kerk voor zijne parochie en hij gedoogde — blijkbaar jeugdig ook van opvatting — dat deze, in afwijking van het gewone langbouwtype, een minder alledaagschen, gecentraliseerden, aanleg zou vertoonen.
Aan het centrale achtkant, dat een spanning van 16 M. heeft en welks steenen stergewelf door acht pijlers wordt omhoog gehouden, sluiten zich, als de vier armen van een kruis, de overige deelen der kerk aan: naar het westen het driebeukig, drie traveeën diepe schip; naar noord en zuid de transepten, langs de helft hunner diepte eveneens van zijbeuken begeleid; naar het oosten het priesterchoor, bestaande uit ééne, met een halven tienhoek gesloten travee, door bogen in verbinding met op dezelfde wijze begrensde zijkapellen. Een vóór het schip geplaatste toren bevat het hoofdportaal; aan den noord- en zuidkant zijn tegen de meest westelijke zijbeuktraveeën halftienhoekige kapellen aangebouwd.
Het voordeel van dergelijke dispositie — waarvan de dertiende-eeuwsche Lieve-Vrouwekerk te Trier het prototype mag heeten, dat Dr. Cuypers o.a. inspireerde tot een zeer mooie kerk te Amsterdam (H. Hart) — is, dat van de meeste plaatsen altaar en kansel gezien kunnen worden, terwijl toch de charme, welke aan de indeeling eener ruimte door zuilen eigen is, niet behoeft te ontbreken.
De kerk van Langeraar, die, met den toren, 47 M. lang is, bij eene breedte van 16 M., welke in de transepten tot 24 M. aanzwelt, heeft 850 zitplaatsen.

Zij werd gebouw door de architecten J. L. MEESTER en J. SCHEEPENS en ontving hare wijding op 22 Mei 1902 door de hand van Mgr. BOTTEMANNE.
Uit haar bezit mogen genoemd worden een reeks laat-gothische houtsculpturen: de 12 Apostelen, de H. Maagd en de H. Adrianus en een mooie monstrans van 1617.

S. Nicolaaskerk te Nieuwveen.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE LEIMUIDEN.

Bij gebrek aan inlichtingen, kan alleen vermeld worden, dat deze kerk in 1854 is gebouwd.

6. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW-GEBOORTE TE MEIE-ZEGVELD.

Een kerk voor 245 zitplaatsen, in 1875 volgens het ontwerp van C. VOGELPOEL gebouwd. Zij bezit een verguld-zilveren kelk, blijkens inscriptie in 1657 geschonken.

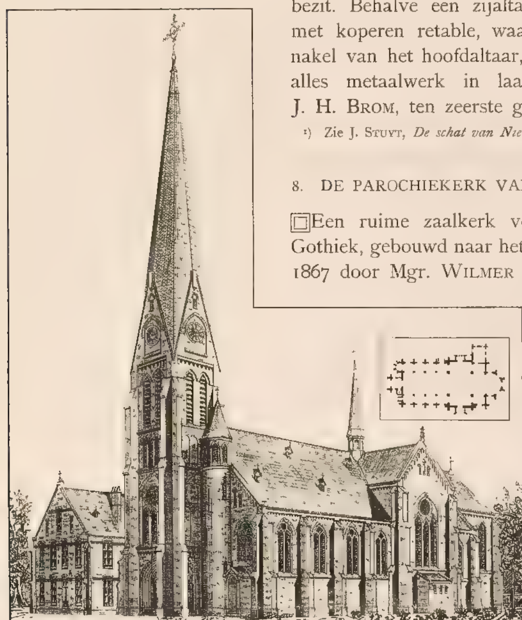
7. DE PAROCHIEKERK VAN MARIA HEMELVAART TE NIEUWKOOP.

Van deze in 1852 gebouwde kerk is het merkwaardigste, dat zij zeer fraaie liturgische voorwerpen bezit. Behalve een zijaltaar der H. Familie, marmeren onderbouw met koperen retable, waarin gedreven tafreelen, worden het tabernakel van het hoofdaltaar, een missaalband en zilveren kandelaars — alles metaalwerk in laat-gothischen trant, uit de ateliers van J. H. BROM, ten zeerste geprezen. [1])

[1]) Zie J. STUYT, *De schat van Nieuwkoop*, in het weekblad *Sint Bavo*, III, blz. 326 vv.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TE NIEUWVEEN.

Een ruime zaalkerk voor 227 zitplaatsen, in weinig geslaagde Gothiek, gebouwd naar het ontwerp van TH. ASSELER en 19 Augustus 1867 door Mgr. WILMER geconsacreerd.

Kerk van den H. Martinus te Noorden.

9. DE PAROCHIERERK VAN DEN H. MARTINUS TE NOORDEN.

In ietwat zwaarmoedige Gothiek is deze kerk ontworpen door den architect IJ. BIJVOETS. Zij bevat 450 zitplaatsen en werd 11 Mei 1885 door Mgr. BOTTEMANNE geconsacreerd.
Het is een geheel in baksteen gewelfde, driebeukige kruiskerk, bestaande uit een vier traveeën diep schip, een ruim dwarspand, en een choor, gevormd van ééne travee met rechthoekige zijkapellen en een uit vijf zijden van een

De kerk van S. Petrus' banden te Roelofarendsveen.

achthoek gesneden concha. Omstreeks 36 M. diep, is het gebouw in het transept 17 M. breed.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JACOBUS DEN MEERDERE TE OUDE-WETERING.

„Waar nu de kerk staat, stond vroeger een boerderij. De vensters daarvan zijn, ruim twee meters hoog, blijven staan en daarop heeft men verder voortgebouwd". Meer dan deze, mij door den pastoor vriendelijk verstrekte inlichtingen, zal wel niemand verlangen!

11. DE PAROCHIEKERK VAN SINT PETRUS' BANDEN TE ROELOFARENDSVEEN

Deze voor een dorp zeer ruime kerk — zij bevat 1400 zitplaatsen, — is eene schepping van dien voorlooper der Gothiekherleving, TH. MOLKENBOER, en werd in 1856 door Mgr. VAN VREE gewijd. Het is een driebeukige kruiskerk, met wijd middenschip, hoog opgetrokken zijbeuken en half tienhoekig choor met zijkapellen. Zeer rijzige pijlers — zuilen met colonnetten bekleed — dragen op rijk-omloofde kapiteelen de bogen en de schalken der overwelving — naar de zede van den tijd in stucadoorsmaterialen uitgevoerd. Een galerij tegen den westgevel, loopt over de volle breedte der drie beuken, gedragen op gegroefde zuilen, die door zonderling getraceerde tudor-bogen zijn verbonden.

Toch is dit interieur almeê van de beste stucadoorsgothiek uit ons land. Maar wat deze kerk alle aandacht doet verdienen is toch niet haar bouw, doch haar versiering. Zij is namelijk geheel gedecoreerd door JAN DUNSELMAN, wiens naam reeds er borg voor staat, dat een verzorgde ornamentiek en een stemmig kleurengeheel een lang niet alledaagsch aspect geven aan dit gebouw.

Ook de kruiswegstaties zijn het werk van dezen meester. MARIA VIOLA heeft eene waardeering daarvan geschreven, [1]) die ik hier gaarne met instemming overneem:

„Het oude voorbeeld heeft wellicht Pastoor VAN RIJN geleid, toen Zijneerw. besloot de staties en de verdere beschildering zijner kerk niet aan een der vele leveranciers van oppervlakkig, waardeloos maakwerk, maar aan een nauwgezet, ernstig-strevend kunstenaar op te dragen. Wij hadden het voorrecht te mogen getuigen zijn van de liefdevolle belangstelling en het voorlichtende inzicht, waardoor deze priester met den kunst-arbeid meeleeft, zoodat er een schoone samenwerking plaats heeft tusschen den lastgever en zijn artist.

De uitkomst mag dan ook, inzonderheid wat de staties betreft, gezien worden. Bij een werk van zoo langen duur als het schilderen van een kruisweg kan het natuurlijk lichtelijk voorkomen, dat er eenig verschil van opvatting en daarmee samengaande uitvoering valt waar te nemen tusschen de eerste en de laatste passie-tafereelen: onder de aanhoudende bepeinzing van den arbeid wint het inzicht van den kunstenaar aan diepte en helderheid, zoodat gedurende de schildering der latere staties hem de wijze van voordracht der gewijde gebeurtenissen allicht nòg klaarder zal voor oogen staan dan aan den aanvang het geval was. Ook leent zich het eene tafereel meer dan het andere tot welsprekende, bondige uitbeelding van het gegeven: zoo is b.v. een statie als de zevende, waar een heftig-bewogene volksmenigte moet worden geschilderd, altijd een lastige opgaaf: de schilder heeft hierbij te zorgen, dat de figuur van den Zaligmaker geheel zichtbaar blijft en nochtans de schikking der figuren — die in de door ons gedachte werkelijkheid den Gevallene van alle zijden omstuwden, aan het geheel een niet al te gekunsteld voorkomen geeft. Ook leidt een figurenvolte de mediteerende aandacht lichtelijk af van de hoofdzaak en werkt dan verwarrend, wat bij kruisweg-tafereelen inzonderheid vermeden dient. Loonender was onder dit opzicht de twaalfde statie met de gestalte van den Goddelijken Kruiseling te midden der

S. Jacobskerk te Oude-Wetering.

moordenaren, op den voorgrond Maria en Joannes: meer naar achter de aftrekkende volksschare. Treffend is — in dezen verhaalstijl — de Magdalena, gelijk ze op de begrafenis-statie, verslagen van smart, met de saamgewrongen handen over de lijkbaar ligt, 't gelaat in het doodenkleed.

Zoo we nu nog de aandacht vestigen op zijn naar 't leven afgebeelde jodenjongens en het eveneens op de werkelijkheid geïnspireerde groepje dier twee jodenvrouwen met den kleinen knaap, wier expressieve houdingen geen nadere verklaring behoeven, dan hebben wij daarmee gewezen op een neiging van den schilder tot het genre-achtige, op zijn belangstelling, schildersnaturen eigen, voor de pittoreske bijzonderheden, die de werkelijkheid verlevendigen en met blijkbare voorliefde door hem op zijn passietafereelen zijn aangebracht."

Een van Danselman's Kruiswegstaties te Roelofarendsveen

Vermelding verdient nog, dat in de pastorie dezer kerk een paar mooie, laat-gothische schilderijen worden bewaard: de heiligen Petrus en Paulus.

[1]) In: *De Katholieke Illustratie*, 1904, blz. 98 vv., met goede afbeeldingen van drie der staties.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE ZEVENHOVEN.

□Volgens Van der Aa „een ruim, luchtig en wel ingericht gebouw", dat — naar pastoor Bouman mij berichtte — in 1833 „zoo goed als geheel vernieuwd is" en 240 zitplaatsen bevat.

III. HET DEKENAAT ALKMAAR.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAURENTIUS TE ALKMAAR.

Een van Dr. CUYPERS' vroegste werken is deze, in 1859 ontworpen, kerk, die 15 October 1861 door Mgr. WILMER werd geconsacreerd.

Tamelijk nauw tusschen de belendende bebouwing ingesloten, vertoont zij die om het transept aanzwellende breedte, die tot zoo interessante doorkijkjes in het interieur aanleiding geeft, maar tevens, door de vermeerdering van het aantal zuilen, aan menige plaats — er zijn er 1026 — den vrijen kijk op het altaar beneemt. Aanvankelijk driebeukig, wordt het ruim der kerk in de vierde, bij het dwarspand aansluitende travee, tot vijf beuken uitgezet. Ten oosten der kruisbeuk, volgt op ééne, insgelijks vijfbeukige travee, het priesterchoor, dat bestaat uit een; aan rechthoekige zijkapellen verbonden, gewelfvak en vijf zijden van eenen achthoek.

De S. Laurenskerk te Alkmaar (voltooid en ontmanteld) naar eene gravure van Leon Gaucherel

Ten westen wordt het kerkruim afgesloten door een vierkanten toren, waarin portaal en tribune, vóór het middenschip, en rechthoekige kapellen vóór de zijbeuken. De toren is echter nog niet opgetrokken, zoodat men zich het op bijgaande afbeelding weêrgegeven front niet hooger heeft voor te stellen dan tot de gevelvormige afdekking boven het roosvenster, terwijl van den zijmuur — daar het gebouw, als gezegd, niet vrij ligt — slechts weinig te zien komt.

Van binnen is de kerk geheel behandeld als een sobere baksteenbouw. Zandsteenen pijlers, met spitsbogen verbonden, scheiden de beuken. Boven deze bogen zijn in elke travee vier spaarnisjes aangebracht, gevuld met ornamentale reliefs, daarboven een klein venster. Terwijl de zijbeuken zijn gedekt met gemetselde kruiswelven op zandsteenen ribben, hebben het middenschip en het transept een spitsbogig houten tongewelf, welks schinkels worden gedragen op tegen de pijlers gestelde schalken.

Al het muurwerk heeft de grijsroode baksteenkleur, in het transept echter zijn de wanden tot de waterlijst van gele baksteen met roode banden. Daarboven zijn onder de vensters — vier kleine lichten onder een roos — muurschilderingen aangebracht, evenals om den triomfboog.

Het choor, welks veelhoek tot aan de vensters met tapijten is behangen, wordt geheel gepolychromeerd, gelijk reeds vroeger geschiedde met de zuidelijke zijkapel, waarin het altaar staat, gesticht ter herinnering aan het mirakel van het H. Bloed, dat in 1429 in de oude Laurentiuskerk te Alkmaar geschiedde. In het tabernakel van dit altaar wordt de reliek van het H. Bloed, evenals oudtijds gesloten in een zilveren engelbeeld, bewaard. Dit altaar en de polychromie der kapel zijn uitgevoerd volgens de ontwerpen van den architect J. H. TONNAER. [1])
Wat aan deze bezienswaardige kerk een bizonderen charme geeft, is de omstandigheid, dat al hare vensters — behalve die der hooge lichtbeuk — van gehistorieërd glas zijn voorzien:

St. Laurentius te Alkmaar (Gezicht uit het zuidelijk kruispand naar het noordwesten)

1) Afbeelding en beschrijving dezer kapel en eene geschiedenis van het mirakel vindt men in *Sint Bavo*. IX, blz. 71 vv.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. DOMINICUS TE ALKMAAR.

Eveneens een schepping van Dr. CUYPERS, is deze kerk toch van geheel anderen aanleg dan de vorige. De catalogus van des meesters werken getuigt ervan: „als plattegrond, die tengevolge der beperkingen van het terrein is ineengedrongen en desniettegenstaande inwendig een regelmatige oplossing geeft, treedt het eerst op in tijdsorde de H. Dominicus-kerk te Alkmaar. Hoewel zij ongeveer kwadratisch van oppervlak is, geeft het middenschip toch aan hare hoofdas den indruk de overwegende lengte te zijn, terwijl de zijbeuken de breedte aanvullen".

St. Dominicuskerk te Alkmaar.

Blijkbaar heeft ook de noodzakelijkheid op een terrein, dat niet alleen ongewoon van vorm voor een kerkbouw, maar bovendien niet groot was, een gebouw te stichten, dat niet minder dan 1600 zitplaatsen bevat, op den aanleg zijnen invloed geoefend: door een tamelijk smal middenschip aan beide kanten vergezeld te doen gaan van twee zijbeuken en een tamelijk breede gang, ontstond gelegenheid die zijbeuken van een zeer breede verdieping te voorzien, die, als tribune voortgedragen langs den westgevel, een

St. Dominicuskerk te Alkmaar

bovenkerk vormt met ruimte voor tal van zitplaatsen.

Zoo ontstond dan een kerk, bestaande uit een vijf- of, als men wil, zevenbeukig schip, ter diepte van vier traveeën, een zeer ruim transept, even breed als het middenschip, en een priesterchoor in den vorm van een halven tienhoek, geflankeerd, aan de noordzijde, door een zijkapel van denzelfden vorm en, aan den zuidkant, door een minder diepe, rechthoekige altaarnis.

Daar de pastorie tegen het choor is aangebouwd en de zijgevels door de aangrenzende huizen aan het oog zijn onttrokken, spreekt van het uiterlijk van dit gebouw het meest het front — een breede gevel, die de dwarsdoorsneê der kerk teekent, met een paar traptorens verlevendigd — en de kloeke, vierkant oprijzende, lantarentoren op de viering, wiens achtkante spits door vier hoektorentjes is gekantoneerd.

Van binnen is de kerk in het door ronde bovenvensters verlichte schip en in het dwarspand met een spitsbogig houten tongewelf gedekt, waarvan de schinkels rusten op van den grond oprijzende, tegen de zuilen gestelde, diensten. De zijbeuken, beneden en op de verdieping, zijn gedekt met gemetselde kruiswelven, gele velden op zandsteenen ribben. Op de viering rijst, wijd open en in zijn opgaande wanden bijna geheel met vensters doorbroken, de toren, voorzien van een binnen-omgang op welker borstwering acht slanke zuilen staan, met spitsbogen verbonden, die een achtdeelig houten koepelgewelf dragen.

De kerk is geheel beschilderd door Jan Dunselman. In gebroken kleuren — tegen bruinroode zuilen olijfgroene diensten, wier knoopen en kapiteelen met goud zijn gehoogd; het muurwerk in grijzend geel, blauw en baksteenrood — met, meest, plantenornament van levendiger gamma, heeft hij de geheele architectuur gedecoreerd. In de spaarnissen boven de bogen in het middenschip schilderde hij de 12 apostelen; in het transept een rij van heiligen uit de Orde van Dominicus; in het choor den stichter-zelf en den H. Thomas van Aquine; in den zolder van het tongewelf acht heiligenfiguren ter verbeelding der acht zaligsprekingen. De zuidelijke zijkapel is met voorstellingen uit het leven van den H. Antonius, de transeptwand met een groot tafereel van den dood der martelaars van Gorkum versierd.

Zoo werd deze kerk — in 1863 ontworpen en 6 Augustus 1866 door Mgr. Wilmer geconsacreerd — op waardige wijze voltooid. ▢ Vermelde ik nog, dat zij een rijken zilverschat bezit, liturgisch vaatwerk en

Kerk der HH. Petrus en Paulus te Bergen.

altaargeraad, drijfwerk, meest uit de eerste helft der achttiende eeuw.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. PETRUS EN PAULUS TE BERGEN.

Voormalige kerkschuur en pastorie te Bergen.

Er is weinig te zeggen van dit, in 1866 gebouwde, 26 Juli 1886 door Mgr. BOTTEMANNE gewijde, kerkje, een werk van den architect ASSELER, dat men misschien niet het slechtst zou karakteriseeren met: „waterstaatsstijl, romaanschbedoeld". Het heeft 400 zitplaatsen.
Heel wat aardiger was de voorganger van dit gebouw, klein huiskerkje, in zijn tijd zóózeer de trots der stichters, dat er een kopergravuretje [1]) naar gemaakt werd, hetwelk hierbij wordt gereproduceerd.

1) Titelvignet van de *Inwijdings-rede, uitgesproken den 11 van Herfstmaand 1810, bij gelegenheid der plegtige inzegening van het R. K Kerkgebouw te Bergen*, door M. Braak, Amsterdam, 1811.

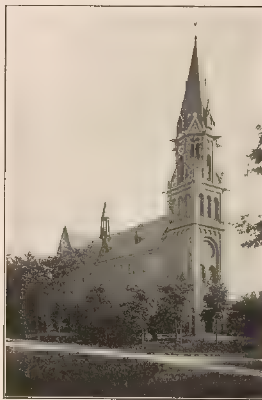

Kerk van den H. Adalbertus te Egmond-Binnen

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ADALBERTUS TE EGMOND-BINNEN.

Een „gothisch" kerkje met ruim 500 zitplaatsen, gebouwd door den architect MOLKENBOER en 4 Juni 1859 door Mgr. VAN VREE geconsacreerd. In een kostbaren schrijn bewaart men er een groot deel van het gebeente van den H. Adalbertus, wiens herinnering ook door een op het voorplein der kerk geplaatst standbeeld wordt levendig gehouden.

5. DE PAROCHIEKERK VAN ONZE LIEVE VROUW O. O. TE EGMOND AAN ZEE.

Aan een verslag der inzegening van dit kerkje, die 22 Augustus 1908 geschiedde door den deken van Alkmaar, is het volgende ontleend:
„De kerk en pastorie zijn volgens de teekening van de architecten de heeren MARGRY en SNICKERS, gebouwd door den heer A. P. J. LEUSEN, aannemer te Gouda. De kerk is zeer eenvoudig maar hecht en sterk gebouwd. Het middenpunt der gevelversiering is een reusachtig beeld van Maria Onbevlekte Ontvangenis.
De kerk is van binnen geheel van witte steen met blauw afgezet, het houten plafond geschilderd in zachte kleuren, de ramen van Cathedraalglas, waarin, evenals in de schildering, de lelie en de roos op den voorgrond treden".

S. Dionysiuskerk te Heer-Hugowaard

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. DIONYSIUS TE HEER-HUGOWAARD.

Een kerk voor 800 zitplaatsen, in 1869 gebouwd naar het ontwerp

S. Dionysiuskerk te Heer-Hugowaard.

van den architect A. C. BLEYS. Zij is in romaanschen geest behandeld en, mij dunkt, een zijner eerste werken, want hij heeft later in denzelfden „stijl", eenvoudiger maar mooier kerkjes gebouwd.
Aan een driebeukig schip, dat vier traveeën diep is, sluit zich hier een ruim transept, open op een halfcirkelvormig gesloten presbyterium, dat met bogen verbonden is aan eveneens halfronde zijkapellen, terwijl dergelijke conchae, tegen de transeptgevels aan, de biechtstoelen bergen.
Uitwendig trekt vooral de hooge westtoren de aandacht, van vierkant in een achtkant overgaand, tegen welken aan den noordkant een rond traptorentje aanleunt.
Inwendig is de kerk een pijlerbouw, uitgevoerd in afwisseling van witte en donkerder baksteen. Boven de rondbogen, die de pijlers verbinden, ontvangt elke travee licht door drie vensters — een groot, door twee kleinere geflankeerd — gelijk er ook den dag in de zijbeuken binnenvoeren. Een houten tongewelf dekt het schip, een steenen de lage beuken. In het choor is onder de vensters een rij van op colonnetten gedragen spaarbogen aangebracht, met heiligenbeelden versierd, terwijl de halve koepel der concha met engelfiguren beschilderd is. Altaar, preekstoel en ornamenten zijn, als de kerk, romaniseerend behandeld.

Kerk van den H. Willibrordus te Heiloo

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE HEILOO.

□In aanleg niet ongelijk aan het kerkje van Halfweg, maar heel wat smaakvoller opgelost, is dit — toch zooveel ouder — bouwwerk: een ontwerp van den bouwmeester H. J. VAN DEN BRINK. Hoewel eenbeukig, en drie traveeën diep, waarvan de middelste, als een transept, een weinig is uitgebouwd, bevat het 500 zitplaatsen. Een charpente apparente dekt het schip, een in baksteen uitgevoerd koepelgewelf het halfronde priesterchoor.
□Muurschilderingen, ter zijde van den triomfboog, herinneren aan den H. Willibrordus, die in Heiloo predikte en een bron aanwees, en aan de vereering, sinds eeuwen aan de H. Maagd, onder den titel „Onze Lieve Vrouw ter Nood" bewezen, in de voormalige kapel in het naburig Oostduin, op welker oude plaats weldra een nieuwe kapel zal verrijzen.

Kerk van den H. Laurentius te Ouddorp.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE NOORD-SCHARWOUDE.

Naar het ontwerp van den architect P. J. BEKKERS, is deze op ongeveer 1000 zitplaatsen berekende kerk, voor omstreeks *f* 150,000 gebouwd in 1905 en 1906. Nadat zij in September van dit laatste jaar was ingezegend en in gebruik genomen, werd zij 29 April 1907 door Mgr. CALLIER geconsacreerd.

Kerk van den H. Joannes te Noord-Scharwoude.

Hoewel dit niet zoozeer aan den dag komt bij haar uiterlijk, waar het hoog oprijzende schip, dat met het transept den kruisvorm teekent, en de kloeke westtoren, die de lengteas nog accentueert, den indruk wekken van een basilikale kruiskerk — heeft zij toch ongetwijfeld een sterke neiging naar den centraalbouw en vindt men in haar plan eenige verwantschap met kerken als die van Zoeterwoude, Langeraar en Maria Magdalena te Amsterdam.
Overigens bestaat er meer verband tusschen uiterlijk en innerlijk, daar beide behandeld zijn als schoongemetselde baksteenbouw, met toepassing van bergsteen voor afdekkende en dragende deelen.

Alleen is het interieur, terecht, wat rijker behandeld dan het buitenwerk. Men vindt er zuilen van gepolijst graniet, met zandsteenen basementen en kapiteelen, men vindt er ook meer afwisseling in de kleur der baksteen en veelvuldiger toepassing van profielsteen.
Bijgaande afbeelding geve van deze architectuur een indruk.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAURENTIUS TE OUDORP.

Deze eenvoudige dorpskerk, die bijna 600 zitplaatsen aanbiedt, is door den architect J. E. MARGRY ontworpen; 22 September 1880 werd zij door Mgr. SNICKERS geconsacreerd.

Voormalige kerkschuur en pastorie te Schoorl

Hare drie beuken zijn gedekt onder één, breed zadeldak, dat aan den westkant aanloopt tegen eenen, half in de kerk ingebouwden, toren, en oostelijk is afgesloten met eenen gevel, waartegen de slechts weinig lagere bedaking van het priesterchoor aansluit.
De kerk bestaat uit een acht traveeën diep, met een spitsbogig houten tongewelf gedekt middenschip, van de, met steenen kruiswelven overkluisde, door dubbele vensters verlichte, zijbeuken gescheiden door gemetselde pijlers, aan elkander verbonden met spitsbogen, waarboven in elke travee drie spaarnissen. Van de gebeeldhouwde kapiteelen dezer pijlers rijzen diensten op, die de schinkels der welving dragen. De zijbeuken zijn rechthoekig gesloten; aan het middenschip sluit zich een presbyterium aan, door vijf zijden van eenen achthoek gevormd en met een gemetseld straalgewelf voorzien.

S. Jacobuskerk te Tuitjehorn.

◻De pastorie bezit eenige fraai-gedreven oude zilverwerken: een kelk, een Godslamp, schenkblad en wijwatervat.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE SCHOREL.

◻Een in 1873 door den architect ASSELER in romaanschen trant gebouwd kerkje, met ongeveer 400 zitplaatsen, in 1878 gewijd door Mgr. SNICKERS. Men bezit er een kasuifel met zestiende-eeuwsch borduurwerk. Van de gebouwtjes, die tot 1830 dienst deden als kerk en pastorie, bestaat een foto waarvan ik, dank zij de welwillendheid van pastoor PEEPERKORN, hierbij een reproductie kan geven.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JACOBUS DEN MEERDERE TE TUITJEHORN.

◻Dit den 13 Augustus 1859 door Mgr. VAN VREE geconsacreerde gebouw, is een eenbeukige kruiskerk met 400 zitplaatsen, in gothischen geest ontworpen door TH. MOLKENBOER.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. URSULA EN GEZELLINNEN TE WARMENHUIZEN.

◻Bij gebrek aan inlichtingen, kan ik slechts mededeelen, dat deze driebeukige kerk, wier middenschip, met een rondbogig houten tongewelf gedekt, door roosvensters verlicht wordt, in zwaarmoedige romaansche vormen is behandeld, zoodat zij doet denken aan de kerk van Bovenkarspel en wel een werk van den heer ASSELER zal zijn — temeer daar haar westtoren eenigszins aan dien van Schorel doet denken. De kerk is in 1872 gebouwd.

Kerk van de H Ursula en Gezellinnen te Warmenhuizen

St. Nicolaaskerk te Amsterdam.

IV. HET DEKENAAT AMSTERDAM.

Eenige bizonderheden uit de geschiedenis der hier onder volgende Amsterdamsche kerken zijn ontleend aan de opstellen van „Jozef Antonius", indertijd verschenen in de, door het dagblad *De Tijd* uitgegeven, *Officieele Kerklijst*. Om noodelooze herhalingen bij het citeeren te voorkomen, geef ik hier een lijstje van die artikelen. Daarbij is aangegeven de datum van de *Kerklijst*, waarin de beschrijving van iedere kerk aanving (de meeste dier beschrijvingen werden in eenige opeenvolgende nummers voortgezet).

21 Oct.	1900	St. Annakerk (de Pool).
28 „	1900	't Haantje en de St. Nicolaaskerk.
18 Nov.	1900	De St. Willibrorduskerk (buiten de veste).
2 Dec.	1900	Kerk de Posthoorn.
30 „	1900	De H. Augustinus (de Ster).
13 Jan.	1901	Kerk van de HH. Petrus en Paulus.
17 Febr.	1901	Kerk van den H. Jozef (de Papegaai).
24 Mrt.	1901	De Mozes en Aäronkerk.
28 Apr.	1901	Kerk van den H. Franciscus van Assisi (de Boom).
26 Mei	1901	Kerk van de H. Catharina.
16 Juni	1901	Kerk van den H. Franciscus Xaverius.
14 Juli	1901	Kerk van den H. Ignatius.
4 Aug.	1901	De St. Dominicuskerk.
25 „	1901	Kerk van den H. Thomas van Aquine.
15 Sept.	1901	Kerk van de H. Nicolaas en Barbara.
11 Nov.	1901	Kerk van den H Willibrordus (het Duifje).

I. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TE AMSTERDAM.

Men kan het begrijpen, dat Alberdingk Thijm tegen het eind van een leven, dat aan zoo wakkeren strijd voor de beginselen der middeleeuwsche kunst was gewijd geweest, het hard heeft gevonden in zijn eigen stad, in Amsterdam, een roomsche kerk te zien bouwen in den geest der ,,Renaissance". Maar voor ons, die het gothiseeren in de bouwkunst als een noodzakelijk overgangsstadium hebben leeren beschouwen, die meenen, dat een karakterizeering als romaansch, gothiek of renaissance, nog niet de geringste inlichting geeft over de schoonheidswaarde van een bouwwerk, voor ons, die, gelukkig, al zoo heel ver staan van elken strijd over het goed recht van een historischen ,,stijl" en die alleen maar vragen om wat lucht en ruimte, opdat een hedendaagsche architectuur vrij uit kan groeien op den ouden wortel der kunst, — voor ons bestaat er waarlijk geen reden dit gebouw minder vriendelijk aan te zien, omdat het niet-middeleeuwsch van aspect is. En wij zijn zeker gaarne bereid onmiddellijk te erkennen, dat het gebouw zekere grootschheid van allure bezit, die ons te aangenamer stemt, omdat het, vlak tegenover het voornaamste station gelegen, iederen vreemdeling, die Amsterdam betreedt op het bloeiend katholieke leven in de hoofdstad wijst. Zoo begrijpen wij ook, dat een gelegenheidsdichter den architect der kerk, den heer A. C. Bleys, bij de consecratie door Mgr. Snickers op 7 Februari 1887, kon toezingen:

Kerk van den H. Nicolaas te Amsterdam.

Amstels oudste tempelbogen, *)
Ons ontnomen door den Geus,
Staan herboren aan de zoomen
Van de zilte waterstroomen,
Statig, krachtig als een reus.

*) De Oude Kerk.

Détail van het O. L. Vr. altaar in de S. Nicolaaskerk te Amsterdam. (Sculptuur van E. v. d. BOSSCHE).

□ Onze afbeeldingen geven van de architectuur van dit gebouw een denkbeeld. Het zal dus voldoende zijn de dispositie te beschrijven: die eener driebeukige basilikale kruiskerk met 900 zitplaatsen. Het schip is vijf traveeën diep, waarvan de meest westelijke, tusschen de beide torens ingesloten, het portaal en de zangerstribune bergt. Aan het schip sluit zich het even breede kruispand aan, welks zuidelijke arm eenen uitbouw heeft, als eene voortzetting der zijbeuktraveeën. Het priesterchoor bestaat uit eene travee, geopend op in het verlengde der zijbeuken gelegen kapellen, die, evenals het choor zelf, eene ronde sluiting hebben. Ook naar het westen zijn de zijbeuken afgesloten met halfronde conchae, uitgebouwd in de beide torens. De kerk is in de zijbeuken gedekt met kruiswelven in romeinschen trant (zonder ribben), in het middenschip en het presbyterium met een houten tongewelf, als cassettenzoldering behandeld, terwijl zich op de viering eén op pendentifs gedragen ronde lantaren verheft, die in zijne opgaande wanden rondvensters heeft en is afgedekt met een koepelgewelf, uitgevoerd met in wit omtrokken blauw, geel en rood glas, waardoor nog meer licht wordt binnengevoerd. Dank zij ook den grooten, tweedeeligen vensters van het middenschip is het interieur uitstekend verlicht. De kleur is zeer stemmig gehouden: zwart-gepolijste hardsteenen pijlers dragen de in grijze blokken uitgevoerde bogen en wanden, waarop het bruine, met geel en rood beschilderde, gewelf rust. In het choor zijn de zwarte pijlers en pilasters met vergulde voegen verlevendigd, de schalken zijn in grijze hardsteenkleur, het metselwerk der spaarnissen is in afwisseling van grijze, gele en roode steen uitgevoerd — een rijk kleurengamma dus, dat goed past bij de polychromie der gehistorieërde vensters.

□ Daar de lage zijbeuken geene vensters hebben, boden zij breede muurvlakken ter plaatsing van de kruiswegstaties. Deze bestaan telkens uit een tafereel van den lijdensweg, terwijl in het ronde boogveld erboven een antitypisch tooneel uit het Oude Testament is verbeeld, geflankeerd door heiligenfiguren. Deze zeer importante schildering is een werk van JAN DUNSELMAN, dat door een gedempte kleurenharmonie zeer goed past in den algemeenen toon van het bouwwerk. Ik heb elders de deugden van dit werk gewaardeerd [1]), vroeger in dit boek — bij de beschrijving der kerk van Aarlanderveen — een overeenkomstigen arbeid van dezen schilder gekarakteriseerd. Hier wijd ik dus liever wat aandacht aan andere versieringen, waaraan deze kerk rijk is. Zoowel de voornaamste altaren namelijk als de preekstoel, zijn het werk van den verdienstelijken beeldhouwer E. VAN DEN BOSSCHE en hebben er recht op zorgvuldig te worden bekeken;

Schildering van JAN DUNSELMAN in de S. Nicolaaskerk te Amsterdam.

de zijaltaren ook om de fraaie lijnen van hunnen bouw, naar het ontwerp van den heer BLEYS. Het hoofdaltaar en twee der zijaltaren zijn uitgevoerd in marmer en brons, evenals de communiebank. Onze afbeelding geeft een der onderdeelen weer. De preekstoel heeft op een onderbouw van rood marmer, een ronden kuip, versierd met statuetten der twaalf apostelen, in Franschen kalksteen. De kerk bezit ook eenig oud zilverwerk, o. a. een schenkblad met ampullen, waarop fraai gedreven voorstellingen, uit de eerste helft der zeventiende eeuw [2]).

[1]) In mijnen bundel *Van oude en nieuwe kunst*, blz. 192 vv.
[2]) VAN ARKEL en WEISSMAN, *Noord-hollandsche Oudheden*, VII, blz. 10 v.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA ONBEVLEKT ONTVANGEN TE AMSTERDAM.

Geheel behandeld in den geest van de Dominicuskerk te Alkmaar is deze, van 1860—'63 evenens in een oud stadsdeel opgetrokken, kerk, al heeft haar grondplan ook een meer langwerpigen rechthoekvorm, vooral sinds zij — aanvankelijk alleen uit de Houttuinen zichtbaar — onder pastoor L. E. JANSEN, naar den kant van den Haarlemmerdijk kon worden vrij gelegd en daar met een narthex, tusschen twee westtorens, verlengd.

„Het plan is geïnspireerd op den Munster te Roermond. De noodzakelijkheid op een kostbaar smal stadsterrein eene kerk voor een uitgebreide parochie te stichten, gaf echter aanleiding het oorspronkelijk type in vertikale richting te ontwikkelen. De galerijen der zijbeuken werden dubbel boven elkander gebouwd en het middenschip met transept en choor werden slanker van verhouding. Daarmede gaat gepaard het terugdringen van den halfcirkel, die bijna overal voor den stompen spitsboog plaats maakt. Alle steunpunten zijn tot een minimum teruggebracht". Aldus de catalogus der tentoonstelling van Dr. CUYPERS' werken.

Het grootste deel der kerk werd 10 September 1863 gewijd door Mgr. WILMER. De reeds vermelde voltooiing aan de westzijde kwam in 1889 tot stand.

In plan is deze kerk, die ruim 1600 zitplaatsen bevat, een driebeukig gebouw, bestaande uit een schip van vier traveeën, waaraan westelijk een als portaal dienende voorbouw, ter diepte van een halve travee, aansluit, oostelijk een kruispand, welks armen met drie zijden van eenen achthoek zijn gesloten, en dat in verbinding staat met een presbyterium van ééne, met een halven tienhoek gedichte, travee, die wordt geflankeerd door uit achthoeken gesneden zijkapellen. In uitbouwen ter zijde van de tweede travee van het schip is plaats gevonden voor de doopvont en voor biechtstoelen. Daar aan elke travee van het middenschip twee gewelfvakken der zijbeuken beantwoorden, vertoonen de dragende deelen den z.g. Stützenwechsel: met halfzuilen bekleede pijlers, wisselen af met lichte zuilen. Bij eene breedte van, buitenwerks, 16.50 M., bereikt de kerk eene hoogte (van den vloer tot den sluitsteen van de

Gezicht in de Houttuinen te Amsterdam met de kerk van de H. Maria O. O.

Kerk van O. L. V. Onbevlekt Ontvangen te Amsterdam.

middenschipswelving) van 19 M. Om ruimte te winnen zijn de muren gesteld tegen de buitenzijde der contreforten en deze laatste, evenals de pijlers en zuilen, zoo rank mogelijk gehouden. Niettemin is de kerk geheel met steenen gewelven overkluisd en wordt de viering nog belast met een hoog oprijzenden achtkanten lantarentoren — zoodat hier ongetwijfeld een stelsel van evenwicht is gewaagd, stouter dan men het in de meest durvende bloeiperiode der Gothiek zou hebben ondernomen.

Terwijl de zuilen en schalken van zandsteen zijn, is het muurwerk in baksteen uitgevoerd, bleek grijsbruin met banden en vlechtingen van gele en zwarte steenen; de welving heeft velden van gele baksteen, gedragen op zandsteenen ribben.

Wat temeer op dit hoogst karakteristiek interieur het stempel van den meester drukt is, dat zoowel de beglazing der choorpartij — uitgevoerd in sterke kleuren en geserreerde teekening — als de altaren en de preekstoel blijkbaar door Dr. Cuypers-zelven zijn ontworpen. Vooral de laatste: een ronde kuip op een krachtigen zuil gedragen, is een zeer monumentale schepping. De vier dieren, die de Evangelisten symboliseeren, zijn in hoog relief rond den wand gegroepeerd, forsche figuren in een ornamentalen stijl, die het leven toch niet versmaadt, een zeer ongewoon voorbeeld van groot decoratief kunnen.

☐ Als een eigenaardige bizonderheid zij nog vermeld dat de tafereelen van den kruisweg, waarvoor aan de zijbeukwanden geen ruimte was, plaats vonden in de boogvelden van spaarnissen en doorgangen. Zij zijn van de hand van Jan Dunselman.

Van het uiterlijk der kerk lijkt mij de choorpartij het meest aantrekkelijk, waar men boven den choorpolygoon den achtkanten lantaren ziet oprijzen, waar men ook de karaktervolle pastorie ziet, met het ronde hangtorentje, dat de trap bergt, met de deftig-hooge en diepe stoep, met de betrekkelijk kleine vensters... een stukje romantisch-gothieke woonhuisbouw, dat aan de fantaizie van Gustave Doré doet denken. In het hierbij afgebeeld etsje vindt men althans de stemming daarvan terug.

---

3. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. CATHARINA TE AMSTERDAM.

☐ Naar men wil [1]) zou deze kerk inwendig veel overeenkomst bezitten met de H. Jacobskerk op Caudenberg te Brussel — zooals die in 1776 door Guimard begonnen en in 1785 door Montoyer voltooid was natuurlijk, want daar de Catharina van 1820 dagteekent en de Sint Jacob van 1843—'45 is vergroot, kan de tegenwoordige toestand der laatste moeilijk ter vergelijking dienen. Ook de Catharinakerk zelve trouwens bezit niet meer haar oorspronkelijke gedaante: immers is zij, onder leiding van den architect Th. Molkenboer vergroot. 9 Augustus 1854 ontving zij daarna de wijding

Phototypie L. VAN LEER & Co. — Amsterdam.

St. Willibrorduskerk te Amsterdam.

uit de hand van Mgr. VAN VREE, bij welke gelegenheid door den grooten BROERE de feestrede werd uitgesproken.

Het gebouw, dat ongeveer 1000 zitplaatsen bevat, laat zich beschrijven als een driebeukige kruiskerk, bestaande uit een zeven traveeën diep schip en een dwarspand, aansluitend aan een rechthoekig gesloten choor, door bogen in verbinding met eveneens rechthoekige zijkapellen. De Jonische zuilen, die de beuken scheiden, dragen een hoofdgestel met de balustrade der boven de zijbeuken aangebrachte galerij, die zich in halfcirkelvorm voortzet langs den westgevel waar een tweede galerij ruimte biedt voor het orgel en de zangers. Vanaf het hoofdgestel rijzen Korinthische zuilen op, met rondbogen verbonden, die de welving dragen: een tongewelf in middenschip en dwarspand, kruiswelven boven de galerij, alles stucadoorwerk natuurlijk en, evenals heel het interieur, gewit. Breede spitsboogvensters op de galerij voeren een aangename lichtheid in de kerk.

Van hare meubeling verdienen het hoofdaltaar en de communiebank de aandacht; in gekleurde marmers, koper en brons uitgevoerde werken van JAN BROM, in vroegrenaissance geest, beter begrepen, hollandscher, en beschaafder gedetailleerd dan een onlangs voltooid zijaltaar ter eere der Onbevlekte Ontvangenis in marmer en witten steen — uit het atelier MENGELBERG. Terwijl de reliefs in de communiebank en den retable van het hoofdaltaar de gebruikelijke voorstellingen in type en antitype weêrgeven, zijn die in de tombe aan het Amsterdamsch Mirakel gewijd. De driedeelige, oude achterbouw van het altaar omgeeft in het middenvak een marmergroep: de Hemelvaart van de H. Maagd, Italiaansche sculptuur uit de zeventiende eeuw, en in de zijwanden groote tafereelen uit het leven van de H. CATHARINA, geschilderd door PHILIPPEAU.

Hoofdaltaar in de kerk van de H. Catharina te Amsterdam.

De kerk bezit een zeer rijken schat aan gedreven zilverwerk uit de zeventiende en achttiende eeuwen [2]) waarbij een fraaie kelk met het opschrift: JAN ANTH. DE VRIES, alias DAEDALUS, inv. fec. Antw. 1740. De verdienstelijke voorgevel van dit gebouw is versierd met de beelden van Geloof, Hoop en Liefde — waarnaar het vroeger placht genoemd te worden.

[1]) Zie: C. VAN DER VIJVER, *Geschiedkundige beschrijving van Amsterdam*, I, blz. 330.
[2]) Beschreven door VAN ARKEL en WEISSMAN, *Noord-Hollandsche Oudheden*, VII, blz. 15 v.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS (BINNEN DE VESTE) TE AMSTERDAM.

Dat het streven aan de kerkbezoekers een onbelemmerd gezicht op het altaar te verzekeren volstrekt niet van de laatste jaren dagteekent, bewijst deze, door TH. MOLKENBOER in klassicistischen

Kerk van den H. Willibrordus (binnen de veste) te Amsterdam.

geest ontworpen en in 1857 gebouwde kerk. Immers zij bestaat uit een schip, dat, aanvankelijk driebeukig, na drie traveeën overgaat in een, binnen het vierkant harer volle breedte beschreven, achtkant, aan welks drie oostelijke zijden zich het presbyterium — ééne travee met halfcirkelvormige absis — en twee halfronde zijkapellen aansluiten, waaiersgewijs gegroepeerd. Boven de zijbeuken is eene en langs den westgevel zijn boven elkander twee galerijen aangebracht.

Rechthoekige pijlers met Korinthische kapiteelen dragen de galerijen en de welving: kruiswelven op zijde, een tongewelf met steekkappen naar de rondboogvensters der hooge lichtbeuk over het schip, en een achtdeelig gewelf, dat overgaat in een lantaren met staande lichten, boven de viering.

Het schip der kerk is gewit, het choor echter en de zijkapellen prijken met muur- en gewelfschilderingen van den heer Trautwein, een reeks der 12 apostelen o.a. in oud-christelijken geest.

Bezat deze kerk een aan de Onbevlekte Ontvangenis gewijd zijaltaar met verdienstelijke reliefs van den beeldhouwer E. van den Bossche, in 1905 werd zij verrijkt met een hoofdaltaar, naar het ontwerp van den heer P. J. Bekkers, uitgevoerd in kleurige marmers en verguld brons. Men mag de architectuur van dit altaar minder gelukkig vinden — het beeldhouwwerk verdient allen eerbied, zoowel de in teer relief gehouden engelen op de tabernakeldeuren, als de in statige doodsrust in pontificaal gewaad, onder de mensa uitgestrekte figuur van den H. Willibrordus, een edele sculptuur in wit marmer. Van het uitwendig der kerk is alleen de voorgevel niet door belendingen aan het oog onttrokken. Zooals bijgaande afbeelding — naar een teekening van den architect — doet zien, heeft deze façade de verdienste, dat zij in hoofdvorm en indeeling de innerlijke dispositie van het gebouw tot uitdrukking brengt.

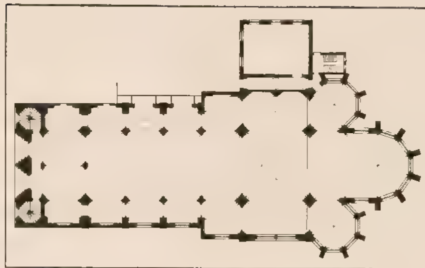
5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. FRANCISCUS XAVERIUS TE AMSTERDAM.

Onder leiding van Alfred Tepe werd in 1881 begonnen aan den bouw van deze kerk, die 26 Aug. 1883 in gebruik genomen en 3 Dec. van dat jaar door Mgr. Bottemanne geconsacreerd werd. In eene beschrijving, bij die gelegenheid verschenen in het dagblad *De Tijd* [1]) wordt terecht gewezen op de moeilijkheden, welke het beschikbare bouwterrein

S. Willibrordus door E. v. d. Bossche, détail v. h. altaar in de S. Willibrorduskerk (binnen de veste) te Amsterdam.

ook hier aanbood: „vooral daarin bestaande, dat het, aan de straatzijde smal, in de lengte altijd breeder uitliep. Dientengevolge is de middenbeuk zoo breed mogelijk genomen, en zijn de zijbeuken, alleen voor processies en de circulatie bestemd, betrekkelijk smal. Aan de priesterchoorzijde was echter ruimte voor een breed transept en voor bijzondere ontplooiing der zijkapellen — een voordeel, waarvan de vindingrijke architect met veel kunstsmaak partij heeft getrokken". Bij eene diepte van 53.50 M. (buitenswerks) is de kerk in het schip 16.80 breed, in het dwarspand 20.70 M., terwijl de buitenmuren der zijkapellen bijna 25 M. uit elkander staan.

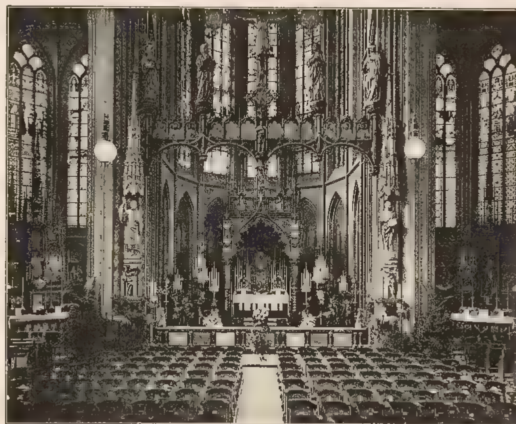
Plattegrond der S. Franciscus Xaveriuskerk te Amsterdam.

Het gebouw laat zich beschrijven als eene kruiskerk, bestaande uit een voorbouw, waarin een tweedeelig portaal door traptorens geflankeerd; een driebeukig ruim, met bijna 10 M. breed middenschip, vijf traveeën diep, waarvan de meest oostelijke door uitzetting der zijbeuken op de breedte van het transept is gebracht; een dwarspand even wijd als het middenschip; een choorpartij ten slotte, gevormd door een presbyterium: twee met een halven tienhoek gesloten traveeën, waarvan de westelijke op hare volle breedte met open bogen verbonden is aan zijkapellen in den vorm van overhoeks gestelde achtkanten. De meest westelijke travee van het schip heeft over haar volle diepte een tribune, terwijl boven de zijbeuken — op het voorbeeld der oude Jezuïetenkerken — galerijen zijn aangebracht, aanleg, die meebracht dat de kerk zeer hoog moest worden opgetrokken: de sluitsteenen der gewelven liggen 25 M. boven den vloer.

Uitwendig is de kerk behandeld als baksteenbouw, in die strenge doorvoering van het materiaal, waarvan de heer Tepe houdt, zoodat het gebruik van bergsteen zooveel mogelijk wordt uitgesloten en zelfs voor gebogen venstertraceeringen en geprofileerde lijsten bij voorkeur gebakken vormsteen wordt toegepast. Door spaarnissen, vlechtingen en terugsprongen is vooral aan den westgevel met zijne 50 M. opstijgende traptorens — die, na de vierkante grondverdieping, in achtkanten overgaan — veel levendigheid gegeven. Van de zijgevels rijzen alleen de hooge lichtbeuk, met schraagbogen gesteund, en de transeptwanden boven de belendende huizen uit.

Op het interieur had de ligging der kerk tusschen huizen vanzelf dezen invloed, dat de dag in het ruim vooral van uit de hoogte, door de driedeelige bovenvensters van het middenschip, wordt binnengevoerd, terwijl in de niet zoo omsloten choorpartij overvloedig licht kan binnenvallen: de wanden van choor en zijkapellen zijn op hare volle breedte en hoogte door rijk-getraceerde vensters doorbroken.

Er ontstond aldus een tegenstelling in de verlichting, die nog zeer sterk is geaccentueerd door de polychromie van het interieur: terwijl in het schip vaalgrijs domineert, alleen onderbroken door

Kerk van den H. Franciscus Xaverius te Amsterdam

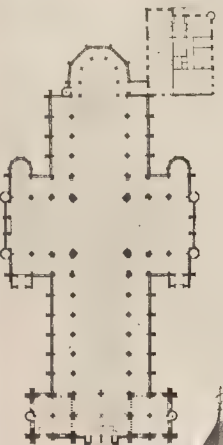
het fletsrood der diensten en het vaalblauw in de hollen der moulures, praalt het choor in een warmen gloed van rood, groen, blauw en goud, waarachter en waarboven nog sterker kleurenluister fonkelt van de — ten deele licht gehouden — gehistorieerde beglazing, waaronder opmerkelijk werk van OTTO MENGELBERG in de transeptvensters. De overige glazen zijn van H. J. GEUER (in het presbyterium) en van NICOLAS (in de zijkapellen).
Het hoofdaltaar — onder een ciborie geplaatst — en dat van de H. Maagd, evenals de beelden tegen de vieringspijlers, de communiebank en de triomfbalk komen uit de werkplaats van WILHELM MENGELBERG, het Sint-Josephsaltaar en de preekstoel [2]) uit die van Dr. CUYPERS.
De kerk bezit eenige belangrijke oude schilderijen en een zeer kostbaren monstrans, welke laatste volgens overlevering, afkomstig zoude zijn uit de Groote Kerk te Haarlem. [3])

[1]) Eene beschrijving en afbeelding der kerk komen ook voor in: *De Katholieke Illustratie*, XVII, blz. 111.
[2]) Beschreven en afgebeeld in: *De Katholieke Illustratie*, XX, blz. 190.
[3]) Vgl. hierover: H. J. ALLARD S. J., *De S. Franc. Xaverius-kerk of de Krijtberg te Amsterdam*, blz. 206—208.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. IGNATIUS TE AMSTERDAM.

Uitwendig weinig opmerkelijk, met haar droog-klassicistischen gevel, volgens beproefd recept in drie traveeën verdeeld, in elke waarvan een deur en een venster, terwijl de middelste met een fronton gedekt is, waarboven een vierkante toren opgaat — is deze kerk inwendig toch wel een verdienstelijke schepping van den architect JOANNES VAN STRAATEN. In 1835 werd met den bouw begonnen, en 10 Mei 1837 had de wijding plaats door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH. Het interieur geeft, behalve een voorbouw, waarin het portaal en de opgangen naar de galerijen plaats vonden, een driebeukig ruim te aanschouwen, waarvan het middenschip bij een halfcirkelvormig presbyterium aansluit, terwijl de zijbeuken met rechte wanden zijn begrensd. Boven de zijbeuken zijn galerijen, langs den westgevel op twee zuilen voortgedragen. Zoo ontvangt de kerk al haar licht uit de hooge vensters van het middenschip, waarvoor de boogvelden der overwelving geheel met glas zijn gedicht.
De kerk is vijf traveeën diep. Dorische zuilen van zwart gepolijst Belgisch graniet dragen een hoofdgestel, waarop een balustrade voor de galerij rust en ook de kolommen worden gedragen, die den bijna geheel doorvensterden bovenmuur torschen en de aanzetten der romeinsche kruisgewelven. In deze is in elk vak een ventilatiering aangebracht. Wat aan deze, om hare goede verhoudingen zeer aangename ordonnantie, bizondere bekoring geeft, is de beschildering. Van de glanzend zwarte zuilen vormen de vergulde kapiteelen een goeden overgang naar het geel en grijs van het hoofdgestel, waarboven het warm rood der borstwering — versierd met in gouden lijstjes gevatte ronde medaillons met profeten-koppen, grisailles op lichtblauwen grond — een aangenaam krachtige noot geeft. In den triomfboog is de glorieuse Christus geschilderd, omgeven door aanbiddende engelen, MARIA en den H. JOANNES, in den halfkoepel der absis, boven geelgrijze wanden met Pompejaansche ornamenten in rood en blauw, de aanbidding van het Lam voorgesteld. Hoewel zij reeds eens is opgefrischt en daarbij niet gewonnen schijnt te hebben, toont deze beschildering toch nog het groot decoratief vermogen van haren ontwerper, Dr. CUYPERS, onder wiens leiding zij in 1862 werd uitgevoerd.
Ook beeldhouwwerken dragen bij tot de versiering van deze kerk. In de eerste plaats mogen genoemd worden de reliefs der vier Evangelisten in de tympans boven de deuren, werken van L. ROYER, in 1838 gemaakt. Voorts de voor elk der zuilen van de galerij gestelde beelden van heiligen uit de Societeit van Jezus. Eindelijk het hoofdaltaar: een hooge, met marmer ingelegde tombe, waarop geknielde engelen ter weerszijden van de met fraaie deuren gesloten tabernakelkast — een werk uit het atelier van Dr. CUYPERS.

R.K. PAROCHIALE·KERK·VAN·DEN
H. WILLIBRORDUS BUITEN·DE VESTE
TE AMSTERDAM · Dr P. J. H. CUYPERS ·
ARCHITECT

Het zou ongetwijfeld een al te geflatteerd beeld zijn, indien men, wijzende op het bekende oude schuurkerkje, dat tot 1873 in de behoeften van deze parochie voorzag en op de hierachter staande teekening van de tegenwoordige kerk, voltooid gedacht, zou willen zeggen: ziehier verzinnelijkt den vooruitgang, door het katholicisme in een Amsterdamsche buitenwijk in nog geen halve eeuw bereikt... Inderdaad is het de vraag of zelfs de naaste twintig jaren de kerk in deze gedaante — d.w.z. met volbouwde torens — zullen mogen zien. Maar met dit voorbehoud kan de vergelijking dan toch worden gemaakt en... blijft zij er eene, die den katholiek tot vreugde en tot trots stemt, maar ook tot dankbaar herdenken van den man, wiens zorgen deze grootsche schepping tot stand bracht, pastoor WUBBE. Reeds in 1857 was deze tot het inzicht gekomen, dat de naderende stadsuitbreiding in dit kwartier mettertijd een groote kerk zou eischen en was hij er toe overgegaan grond aan te koopen en zich met eenen bouwmeester, Dr. CUYPERS, in verbinding te stellen. Toen bleven echter nog zóóveel moeilijkheden te overwinnen, dat het duurde tot 1871, vóór met den bouw kon worden begonnen. 16 Juli van dat jaar — op het zilveren jubilé van Paus PIUS IX — werd de eerste paal geslagen van het priesterchoor en 10 September 1873 kon het oostelijk deel der kerk (tot het transept) worden ingezegend en in gebruik genomen. Toen volgde een kwarteeuw van rust, maar in 1897 hervatte de onvermoeide bouwheer zijn onderbroken werk en nu werd geheel het ontbrekende deel — met uitzondering van de westtorens en van den bovenbouw van koepel en transeptorens — achter elkander opgetrokken. 6 November (daags vóór St. Willibrord) 1899 is de kerk geconsacreerd door Mgr. BOTTEMANNE, tijdens de ZEw. Heer M. A. VAN ZANTEN pastoor was. De stichter der kerk was 12 Maart 1898 overleden: het boompje groot, de planter dood.

Marianum der kerk van den H. Willibrordus (buiten de veste) te Amsterdam.

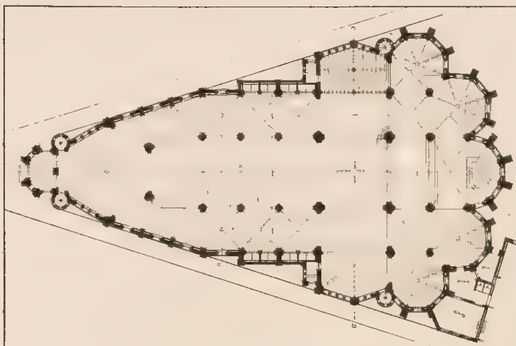
Zooals de plattegrond, gevoegd bij het door den heer VAN DE PAVERT geteekend toekomstbeeld, doet zien, bestaat de kerk — die thans 1800 zitplaatsen bevat — uit een tusschen twee torens ingesloten zeer ruim portaal (dat later met die torens in open verbinding zal staan, thans voorloopig ommuurd is), uit een driebeukig, zes traveeën diep schip, een transept, ter weerszijde waarvan de zijbeuken zijn voortgezet, een oostelijke verlenging van het schip ter diepte van vier traveeën, waarbij zich aansluit een van een omgang, voorzien priesterchoor, dat uit éne, met een halven tienhoek gesloten, travee bestaat.

Aan dit eenvoudig-samengestelde, maar toch ongewoon grootsche plan is nog meer bekoring gegeven door de behandeling van het transept, welks wanden, in tegenstelling met die van het schip, aan de buitenzijde der contreforten zijn geplaatst, terwijl het aan den oostkant van twee halftienhoekige, uitgebouwde choortjes is voorzien.

Wie mochten meenen dat een zoo grootscheeps aangelegde bouw met het karakter eener parochiekerk niet geheel zoude strooken, zullen zich bij het binnentreden van deze kerk aangenaam verrast vinden: zij heeft geenszins het overweldigende, het immense eener kathedraal — zij is imposant en toch vertrouwelijk — wat, dunkt mij, vooral zal te danken zijn aan hare betrekkelijk geringe hoogte. Men ziet bij het binnenkomen wel in vage verte het verhoogde priesterchoor, langs een laan van pijlers, maar men voelt toch het veilige dak der overkluizing zoo dicht boven zich, men overziet ook de wanden zoo geheel en al, dat het zich-klein-voelen, dat de kathedraalgeweldigheid geeft, hier uitblijft, terwijl ook de verlichting, omdat er slechts drie beuken zijn, helderder is dan zij in een kathedraal pleegt te wezen.

Het schijnt mij niet noodig aan de duidelijke afbeeldingen (men zie de lichtdrukplaat van het

interieur) eene gedetailleerde beschrijving toe te voegen. De kerk is uit- en inwendig een baksteenbouw met tamelijk ruim gebruik van bergsteen en, in het jongste deel, van terra-cotta. Van binnen zijn het zandsteenen pijlers op hardsteenen basementen en met vroeg-gothisch versierde kapiteelen, die de bovenwanden dragen en de gewelven, van bleek gele steen op grijsroode ribben met zandsteenen aanzetstukken.

Plattegrond der kerk van de H. Maria Magdalena te Amsterdam.

Polychromie is alleen nog maar toegepast in het priesterchoor, waar de grijze zuilen op hunne vergulde kapiteelen groene schalken dragen, die omhoog gaan langs in fletse steenkleuren gehouden wanden, terwijl om den triomfboog, van boven, de triomfeerende CHRISTUS, langs de zijden tafereelen uit de geschiedenis der Nederlandsche apostelen BONIFACIUS en WILLIBRORDUS zijn geschilderd, overzichtelijke composities van weinige figuren in voornaam gedempte kleuren.
Zoowel in het priesterchoor als in het daarbij aansluitend deel van het kerkruim zijn de vensters met gehistorieerd glas gedicht, en ook deze zijn van een zeer beschaafde kleuren-harmonie.
Men herkent in geheel deze, ook onderling zoo goed samenhangende, versieringen het atelier van den bouwmeester, die ook in de triomfbalk, met den CHRISTUS aan het kruis, geflankeerd door MARIA en JOANNES en de figuren van Kerk en Synagoge, ook in de eenvoudige zijaltaren met de archaïsche beschildering daarachter, vooral in het in romaansche vormen zeer monumentaal behandelde H. Sacramentsaltaar, interessante scheppingen van zijnen rijken geest wist te geven. Het donkerkleurig glas achter het Sacramentsaltaar doet den rijk-ontwikkelden vorm daarvan te meer spreken.
▣ In aansluiting bij dit zoo sterk van eenen geest doordrongen, en volgens weloverwogen beginselen versierde, interieur, heeft JAN DUNSELMAN, de als fries onder de vensters aangebrachte kruiswegstaties meer „decoratief" behandeld, dan hij anders pleegt te doen. Hij schilderde ditmaal de verschillende tafereelen als strakke groepen tegen een effen grijs-blauwen grond, en mij dunkt dat wat aldus aan lyriek verloren ging in statigheid ruimschoots werd gewonnen.

Kerk van de H. Maria Magdalena te Amsterdam (Gezicht in het zuider zijschip)

Ik mag deze zoo boeiende kerk niet verlaten, zonder de aandacht te hebben gevestigd op het mooie Marianum, dat vóór de viering hangt, een goede houtsculptuur van omstreeks 1500, afkomstig uit eene Limburgsche kerk [1]). Wanneer het kerkbestuur, dat dit beeld het bewaren niet waard vond, het thans terug ziet, met opgefrischte polychromie en in een herstelden stralen- en rozenkrans, zal het misschien den verkoop nog wel betreuren. Gelukkig, dat het beeld hier een

zoo passende plaats vond. Over eenig liturgisch zilverwerk, dat de kerk bezit, uit de zeventiende en achttiende eeuw, vindt men elders voldoende inlichting. [2])

[1]) Zie het *Geïllustreerd Zondagsblad* van *De Tijd*, 1 April 1900.
[2]) Bij Van Arkel & Weissman, *Noord-Hollandsche Oudheden*, VII, blz. 19.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA MAGDALENA TE AMSTERDAM.

Tot welke gelukkige oplossingen een lastige terrein-vorm kan leiden — men zou kunnen spreken van het nut ter tegenspoeden — geeft ook dit gebouw duidelijk te aanschouwen. Gelegen juist aan het snijpunt van drie straten, had deze bouwgrond den vorm van een gelijkbeenigen driehoek, waarvan, de top op den hoofdverkeersweg is gericht.
Hoe daarin nu ten slotte een regelmatig plan, dat geen duimbreed gronds ongebruikt liet, tot stand kwam, leert een blik op den hierbij afgebeelden plattegrond, die eene beschrijving der dispositie overbodig maakt.
De fraaie vondst aan de meest westelijke travee den vorm van eenen zeshoek te geven, doet zoo ongezocht mogelijk de zwellende breedte van dit gebouw uit den smallen aanvang groeien en de oostelijke begrenzing, bestaande uit vijf kapellen, gegroepeerd om de stralen van eenen, uit het hart der vierig getrokken boog, vormt een waarlijk fraaie symmetrische afsluiting.

In den opbouw zijn de twee hoofdmomenten dezer compositie tot krachtige uitdrukking gebracht: op de viering rijst een kloeke, tot 70 M. hoogte opgevoerde toren, en op het tentdak van het westelijk zeskant, staat een slank angelus-spitsje. Traptorentjes, aan weerszijde van het voorportaal en in de oostelijke hoeken der beide transepten,

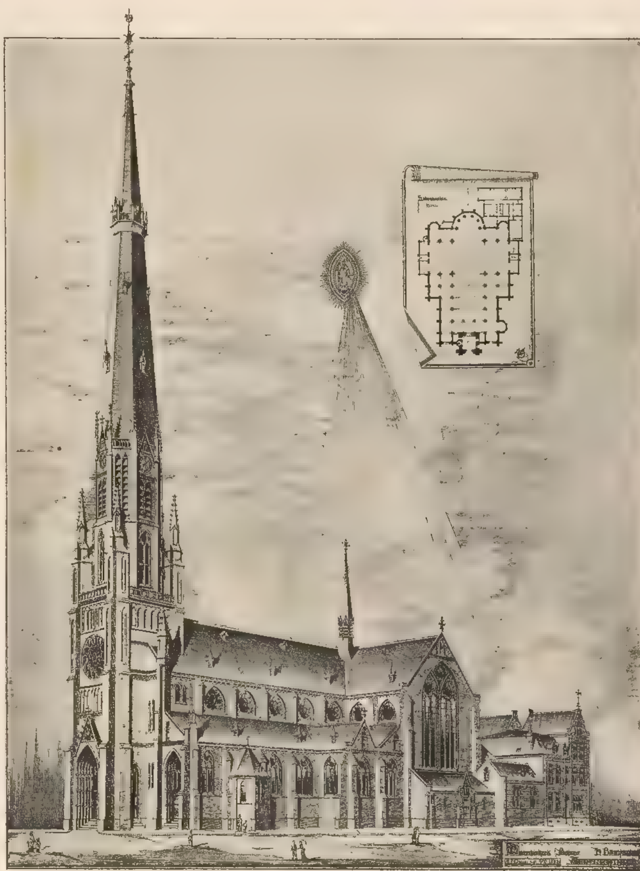
helpen te meer aan het, in verband met de beschikbare middelen tamelijk laag gehouden gebouw, uitwendig een rijzig voorkomen te verleenen, terwijl aan het inwendig met dezelfde bedoeling een sterk-sprekende verticale indeeling is gegeven door vijfdeelige spaarnissen en vensters boven de middenschipsbogen, en vooral door de hooge lichten in den vieringstoren, die eerst boven de nokken der aansluitende daken met een vlakke zoldering is afgedekt.

Van buiten is de kerk een zuivere baksteenbouw, grijs-bruin, afwisselend met gele banden; inwendig werd zij opgetrokken met spaarzame toepassing van zandsteen. De gebezigde steen is hier van een grijs-roode kleur, afwisselend met geel voor de velden en helderder rood voor de ribben der kruisgewelven in de zijbeuken. Het middenschip is met een spitsbogig houten tongewelf gedekt, waarvan de schinkels rusten op van den grond oprijzende schalken.

Aan het choor is wat meer luister gegeven, doordat de wanden onder de vensters met een tapijt zijn behangen. De meubelen en altaren, ten deele voorloopig, zijn alle zeer eenvoudig.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. VINCENTIUS TE AMSTERDAM.

Hoe men „behendiglijk stelende anderen de kunst afziet" heeft VONDEL in een beroemd-geworden zin uit het voorbericht van zijnen *Lucifer* aan het nageslacht geleerd. Gèlezen met den klemtoon, waar die behoort, zeggen die woorden een gulden waarheid. Maar men kan dien juisten klemtoon ook verwaarloozen, allen nadruk doen vallen op het ontleenen en over het hoofd zien, dat een afgekeken kunst, toch kunst kan wezen. Mij dunkt, dat de heer C. P. W. DESSING, de bouwmeester van deze kerk, aldus gedaan heeft, toen hij de kerk van Bussum op het bed van Procustes legde, om haar uit te rekken tot de in Amsterdam vereischte maat, en daarna voor de zuider zijbeuk van dit confectie-

S. Bonifaciuskerk te Amsterdam (voltooid gedacht).

werk een toren zette, in den trant van dien, welken Dr. CUYPERS ontwierp voor het middenschip der Alkmaarsche Laurentiuskerk. Het gebouw bestaat uit een driebeukig schip, zes traveeën diep, waaraan ten westen een voorbouw aansluit, gevormd door toren, portaal en doopkapel en ten oosten een presbyterium: eene travee met een halven tienhoek gesloten. Ter zijde van het choor, aan den noordkant, is boven de sacristie een ruimte, met twee bogen op het choor geopend.
De kerk is in het middenschip met een houten tongewelf, overigens met gemetselde kruiswelven overdekt, gele velden gedragen op roode ribben. De zijbeukmuren — aan de buitenzijde der contreforten geplaatst, om ruimte te winnen — zijn eenvoudig gepolychromeerd, naar het ontwerp van P. SCHEEPENS, de zuilen glad en glimmend grijs geschilderd. De bogen, de spaarvelden daarboven en de vensteromlijstingen zijn in een bleek-grijsroode baksteen uitgevoerd, het overig muurwerk is gepleisterd.
De zeven choorvensters zijn beglaasd met gehistorieërde vensters: geschenk aan den pastoor bij zijn 25-jarig priesterfeest.

10. DE PAROCHIERERK VAN DEN H. BONIFACIUS TE AMSTERDAM.

◻ Waar het plan en het in berg- en baksteen uitgevoerde uiterlijk van dit gebouw door bijgaande afbeelding voldoende zijn te kennen, moge ik volstaan met eene beschrijving van het inwendige, na te hebben opgemerkt, dat deze kerk niet georiënteerd ligt, zoodat dus haar — nog niet aanwezige — toren aan den oostkant zal komen te staan, terwijl het choor westelijk ligt.
Het, van aanvankelijk drie, tegen het transept aan tot vijf traveeën aanzwellend schip is een pijlerbouw. Op plinten van paarse baksteen rusten de hardsteenen basementen der van helroode baksteen opgetrokken pijlers, die op zandsteenen kapiteelen — nog onbehouwen — de scheidbogen dragen en de zandsteenen diensten, waarop de schinkels rusten van het halfcirkelvormige houten tongewelf, dat het middenschip dekt en geelgrijs is geschilderd met ornamentrandjes in rood. Boven de bogen zijn, triforiumgewijs, driedeelige spaarnissen aangebracht en daarboven driehoekige vensters met een vroeg-gothische vulling. De zijbeuken zijn met gemetselde kruisgewelven gedekt, gele velden op roode ribben.
In het priesterchoor dragen helderroode baksteenzuilen de bogen en de gewelven der omgang. De zwikken om deze bogen zijn met engelfiguren beschilderd; van de vijf tweedeelige choorvensters bezit alleen het middelste een gehistorieërde beglazing: de Kruisiging, in sterke kleuren.
Het hoofdaltaar, in witte kalksteen met gekleurde marmers en koperen reliefs, is uit de werkplaats van JAN BROM, de rijk gebeeldhouwde marmeren preekstoel een werk van W. MENGELBERG.
◻ Vermelding verdienen ook de staties van den kruisweg, paarsgewijs onder de vensters geplaatst met de figuur van een der Evangelisten er tusschen, of geflankeerd door tooneelen uit het leven van den Zaligmaker. DUNSELMAN schilderde deze, ongeveer in den trant zijner staties voor de Sint Willibrorduskerk.
De kerk, die omstreeks 1500 zitplaatsen bevat, is gebouwd naar het ontwerp van den architect E. J. MARGRY. Zij werd 23 Augustus 1886 geconsacreerd door Mgr. BOTTEMANNE.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DE HEILIGEN NICOLAAS EN BARBARA TE AMSTERDAM.

◻ In heel zijnen aanleg draagt dit gebouw het blijk van zijne bestemming voor een door een arbeidersbevolking bewoonde, buitenwijk, waar het erop aankwam met niet al te ruime middelen een practische en aan plaatsen rijke kerk te stichten. Voor honderd en tienduizend gulden volbouwd, biedt zij duizend zitplaatsen. In 1883 werd met den bouw begonnen en 20 April 1885 had de wijding plaats door Mgr. BOTTEMANNE. Dr. CUYPERS was de bouwmeester van deze kerk, die

bestaat uit een driebeukig schip ter diepte van tien traveeën, waartoe van het westen toegang wordt verleend door een, met laaggehouden traptorentjes geflankeerden, portaalbouw in den vorm van een halven zeshoek, terwijl het oostelijk aansluit aan een presbyterium, welks eene, met vijf zijden van een achthoek gesloten, travee in open verbinding staat tot de rechthoekig gesloten zijbeuken. Ter zijde der meest westelijke zijbeuktraveeën, zijn overhoeksgestelde, halfzeskante kapelletjes uitgebouwd, die plaats verleenen aan den doopvont en een beeld der Nood Gods.

Uitwendig is deze kerk een zeer eenvoudige baksteenbouw, uitgevoerd in rood met gele banden, gedekt met een zadeldak over het middenschip, dat boven het choor een angelustorentje draagt, en in het opgaand muurwerk van geen andere versiering voorzien dan de geprofileerde dagkanten der vensters.

Het interieur vertoont op hardsteenen basementen gestelde zandsteenen zuilen, welker eenvoudige kapiteelen schalken dragen, waarop de schinkels rusten van het spitsbogige tongewelf, dat het middenschip dekt. Boven de geprofileerde scheidbogen zijn de wanden verlevendigd met een rij van spaarnissen en daarboven, op de volle traveebreedte doorbroken voor drielichtvensters. De zijbeuken, gedekt met kruiswelven, worden door eendeelige vensters verlicht. De muren daaronder zijn met tegels bekleed, een granaatpatroon, waarboven, in gemetselde omlijstingen, als een doorloopend fries de kruiswegstaties zijn aangebracht. Ook deze zijn van verglaasde tegels, opgevat als strenge composities van niet te talrijke figuren, in grisaillemanier, paarse lijnen op blauwen grond. Elk der tafereelen is telkens begeleid van profetenfiguren. Naar de ontwerpen van Dr. CUYPERS zijn deze tegeltableaux uitgevoerd door den Harlingschen plateelbakker J. VAN HULST.

Kerk van de HH. Nicolaas en Barbara te Amsterdam.

Als fraai kleurengeheel verdient ook het marmeren hoofdaltaar de aandacht, in welks retable tafereelen zijn aangebracht in émail froid op koper.

In de nabijheid van deze kerk staat nog het gebouw, dat vroeger de kerk van deze parochie was, de oude kerk „de Liefde", een driebeukige ruimte uit het laatst der achttiende eeuw. Verschillende voorwerpen, hieruit afkomstig, doen thans dienst in de nieuwe kerk. [1])

[1]) Eene afbeelding van het inwendige dezer oude kerk en eene beschrijving van de bedoelde voorwerpen, vindt men bij: VAN ARKEL en WEISSMAN, *Noordhollandsche Oudheden*, VII, blzz. 17 en 18.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS VAN PADUA TE AMSTERDAM.

Haar populairen naam van Mozes- en Aäronkerk dankt deze kerk aan de omstandigheid, dat op de plaats, waar zij verrees, vroeger twee woonhuizen stonden, die in hunne gevels (aan de Breestraat) beeldjes van MOZES en AÄRON vertoonden. Vermoedelijk in 1649 is een dier huizen tot schuilkerkje ingericht, terwijl het andere als pastorie dienst deed. Toen in 1691 vergunning werd gekregen voor den bouw eener nieuwe kerk, werden „de oude bouwvallige huysingen van Mozes en Aaron op Jode breestraat" tot woonhuizen ingericht, maar de beeldjes bleven bewaard en

werden bij den bouw der tegenwoordige pastorie opnieuw geplaatst tegen den gevel daarvan aan de Breestraat.

De kerk werd ook vervangen door een nieuw gebouw, de weidsche kerk van tegenwoordig, ontworpen door den Brusselschen architect T. F. Suys, en gebouwd, onder toezicht van den Hoornschen bouwkundige W. van der Horst, door de aannemers C. en W. K. van Maarschalkerweerd (voor ruim ƒ 200,000.—). 4 October 1837 werd de eerste paal ingeslagen, 17 November d.a.v. had de eerste-steenlegging plaats en 26 October 1841 de consecratie door Mgr. Van Wijckerslooth. [1])

□Voor het uiterlijk der kerk valt slechts weinig te voegen bij hetgeen onze lichtdrukplaat te zien geeft. De voor dien tijd verdienstelijke beelden, die dit front versieren — op den gevel: de Zaligmaker en de apostelen Petrus en Paulus, boven den hoofdingang: de H. Franciscus; op de torens: de vier Evangelisten — zijn het werk van den Antwerpschen beeldhouwer J. B. de Cuyper. Het jaarvers in het fries der kroonlijst geeft te lezen:

QUAE FUIt A SAEC'LIs SUb sIGNO MoYsIs ET AARON
STAT SaLVATORI RENOVATA ILLUstrIOR AEDES.

De zeer eenvoudige achtergevel vertoont een standbeeld van Melchisedech.

Inwendig heeft het gebouw, dat, bij eene diepte van 46 M., 23 M. breed is, den aanleg eener driebeukige kerk, bij welker middenschip een rechthoekig gesloten priesterchoor aansluit, terwijl de zijbeuken eveneens met rechte wanden gesloten zijn. Door twee rijen van twee zware zuilen, onderling en met wandpilasters verbonden door rondbogen, die opgaan van een, op rijke Korinthische kapiteelen [2]) rustend hoofdgestel, worden de drie beuken van elkander gescheiden. Zij zijn alle drie even hoog en, evenals het presbyterium, met kruisgewelven (in stucadoorswerk) overdekt. Breede, vierdeelige vensters, rondbogig gesloten, voeren door de zijwanden veel licht in de kerk, getemperd door eene gehistorieerde beglazing. Tegen den voorgevel is een ver in de kerk reikende tribune geplaatst, waarboven een orgelgalerij. En ook in de beide zijwanden van het priesterchoor bevinden zich tribunes.

Kerk van den H. Antonius van Padua te Amsterdam.

Het geheele interieur is gewit, maar dank zij den strengen vormen en den goeden verhoudingen maakt het toch een imposanten indruk, waartoe niet weinig wordt bijgedragen door den praal van de weidsche barokvormen van het hoofdaltaar en de beide zijaltaren. Het eerste heeft als achterwand, die de geheele breedte van het choor beslaat, een Korinthische colonnade (van gemarmerd eikenhout), die eene goede

schildering der Kruisiging van JACOB DE WITT omlijst; de zijaltaren vertoonen rijk met snijwerk versierde retables, ten deele van kostbare houtsoorten, en eveneens goede schilderstukken. In hoofdzaak achttiende-eeuwsch en pompeuser dan de streng-klassicistische kerk, geven deze altaren, in hunne grijze en gedempt-roode marmerkleuren een voorname weelde aan deze kerk.

De kerk is rijk aan oud zilverwerk. Hare pastorie herbergt vele en goede schilderingen, vooral van DE WITT, en ook haar marmeren doopvont, uit het laatst der achttiende eeuw, verdient de aandacht. [3]) Des te heugelijker is het daarom te kunnen gewagen van moderne kunstwerken, die zich waardig bij al deze oude kunst aansluiten: de Kruiswegstaties, hoog-reliefs in kalksteen, werken van den beeldhouwer E. VAN DEN BOSSCHE.

[1]) Vgl.: P. H. WITKAMP, *Amsterdam in Schetsen*, I, blz. 44 vv.
[2]) Deze kapiteelen heeten navolgingen naar die van het Pantheon te Rome, wat te eer waarschijnlijk is, omdat de architect SUYS - volgens IMMERZEEL — een werk over het Pantheon heeft uitgegeven.
[3]) Uitvoeriger beschrijving van al deze voorwerpen bij: VAN ARKEL en WEISSMAN, *Noordhollandsche Oudheden*, VII, blz. 13 v.

---

13. DE BIJKERK VAN DEN H. FRANCISCUS VAN ASSISI TE AMSTERDAM.

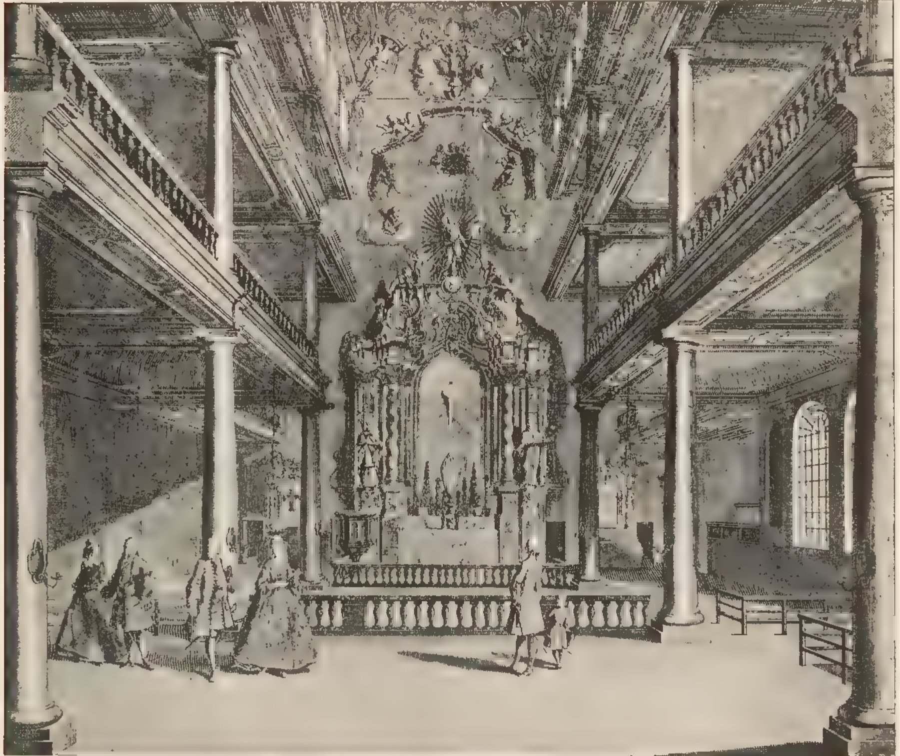
Zooals men haar vanuit de Kalverstraat betreedt: door de gang van een woonhuis, zooals zij gelegen is boven woonvertrekken der pastorie, en zelfs ook zooals zij thans nog inwendig is ingericht, geeft deze kerk een goed denkbeeld van een Amsterdamsch katholiek bedehuis, gelijk dat, onder — goedbetaalde! — tolerantie der overheid, in de achttiende eeuw kon wezen. De gevel aan het Rokin, die, hoe leelijk ook, toch wel het kerkelijk karakter van het gebouw duidelijk maakt, dagteekent eerst uit het midden der negentiende eeuw.

Inderdaad is het interieur van dit gebouw — dat ± 500 zitplaatsen heeft — nog geheel in den toestand waarin het werd gebracht onder pater JOS. DE LONGAS (1728—1757). Het jaar dezer inrichting schijnt niet met zekerheid bekend, maar naar haren stijl te oordeelen zou zij van omstreeks 1740 kunnen dagteekenen — misschien is zij echter iets jonger, want in het in 1765 verschenen tweede deel zijner *Geschiedenis van Amsterdam* schrijft WAGENAAR, dat het gebouw „voor eenige jaren fraai vertimmerd is" en geeft dan eene beschrijving, die met den huidigen staat overeenkomt, terwijl een achttiende-eeuwsche gravure insgelijks den tegenwoordigen toestand weêrgeeft. [1])

Kerk van den H. Franciscus van Assisi te Amsterdam.

Het grondplan der kerk heeft den vorm van een vierkant, door Toscaansche zuilen verdeeld in drie, ongeveer even breede, beuken, drie traveeën diep. Een eigenlijke choorruimte is er niet: de altaren zijn geplaatst tegen den sluitingswand der derde travee en alleen door de communiebank van het kerkruim gescheiden. De zuilen dragen een tribune en, op een tweede orde, een tweede galerij, waarboven een met vensters doorbroken wand het plafond draagt.

Dit plafond vertoont een schildering van S. Franciscus' stigmatiseering, [2]) omgeven door een kooflijst, rijk versierd met gebeeldhouwde caryatiden en medaillons, in de vormen van de laatste periode der naar Lodewijk XIV genoemde kunst. In denzelfden trant zijn de met sierlijk snijwerk voorziene altaren, en de rijke omlijstingen der vier deuren in den altaarwand, alles houtwerk, dat met bekwame hand gemarmerd is, terwijl het interieur overigens geheel is gewit. De uit het laatst der achttiende eeuw dagteekenende communiebank (stijl Lodewijk XVI) geeft in elegant houtsnijwerk symbolen van het Misoffer te zien en een

De Kerk van den H. Franciscus van Assisi te Amsterdam, naar een gravure van omstreeks 1730.
(Uit de verzameling van den „Amstelkring").

viertal medaillons met de borstbeelden der Heiligen JACOBUS VAN MARCHIA, FRANCISCUS en ANTONIUS VAN PADUA.

Het sierlijke orgel dagteekent van 1775 en is in 1875 hersteld. 3)

Van het uiterlijk der kerk is de toegang aan de Kalverstraat: een woonhuisgevel met het jaartal 1651 en in welks houten onderpui uit het laatst der achttiende eeuw een met een palmboom versierde deur bewaard bleef (naar den naam van het huis werd ook de kerk „de Boom" genoemd), heel wat aardiger, dan de plompe met hardsteen bekleede gevel aan het Rokin, naar het ontwerp

van den architect M. G. TETAR VAN ELVEN in 1844 uitgevoerd voor *f* 19.600. 4)

1) VAN DER VIJVER, *Geschiedkundige beschrijving der stad Amsterdam*, I, blz. 325, geeft als jaar der verbouwing 1733, zonder vermelding van bron; pater LIPS noemde mij het jaar 1730. In het plafond der kerk zag ik een jaarvers, dat ik meende te lezen als: „IN DULCeDIne tUa paUperI DeUs LargIus parastI", wat op 1730 zou wijzen, in welk geval WAGENAAR's „voor eenige jaren" ruim is op te vatten.

2) Omstreeks 1870 voor *f* 650.— hersteld door B. J. WALTHER.

3) Over verdere oudheden in het bezit der kerk, o. a. zilverwerk en een viertal beelden uit de XVIIe eeuw, zie: VAN ARKEL en WEISSMAN, *Noord-Hollandsche Oudheden*, VII, blz. 14 v.

4) Dat men dien gevel ook in zijnen tijd niet algemeen bewonderde, blijkt uit de *Twee beoordeelingen*, besproken in: *Bouwkundige Bijdragen* (III, blz. 199).

14. DE PAROCHIEKERK VAN DE HEILIGEN PETRUS EN PAULUS TE AMSTERDAM.

De kerk van de HH. Petrus en Paulus te Amsterdam (naar eene lithografie uit de verzameling van den „Amstelkring").

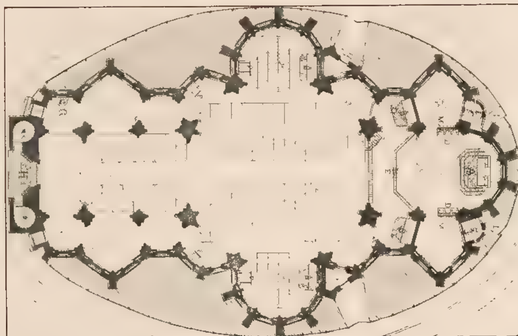
De geschiedenis dezer statie, opgericht ten bate der Fransche kolonie, die in de zeventiende eeuw te Amsterdam was gevestigd, is elders beschreven. 1) Tot 1806 is zij bediend door Fransche ongeschoeide Karmelieten, die haar in dat jaar, nadat hunne Orde was verspreid, overgaven aan den eersten wereldgeestelijke, die aan het hoofd der parochie kwam te staan, L. DE TIECKEN. De naam „Fransche kerk" tot heden nog gangbaar, laat zich uit het voorgaande gemakkelijk verklaren.

Wat het tegenwoordig gebouw betreft, dit is gesticht tijdens het pastoraat van pater DE BREILLY (1716—1738), die op een in 1727 tot het stadsbestuur gericht verzoek het als kerk gebruikte huis te mogen vertimmeren en vernieuwen tot eene vergaderplaats van 1616 vierkante voeten, binnenswerks gemeten, in 1730 de vereischte vergunning daartoe kreeg. Hij wendde zich toen, volgens zijne eigen mededeeling, tot „den bekwaamsten bouwmeester der stad", die aannam voor *f* 60,000.— ter plaatse eene kerk en pastorie te bouwen. Blijkens het opschrift aan den voorgevel „Renov. 1820", is deze tijdens pastoor A. RAUSSEAU (1813—1823) vernieuwd, maar het inwendige is vrijwel in denzelfden staat gebleven, waarin het omstreeks 1730 was gebracht.

De kerk heeft den vorm van een langwerpigen rechthoek (waarvan de voorgevel geert) van omstreeks 15 × 10 M., door twee rijen van twee gemarmerde houten Toskaansche zuilen verdeeld in drie traveeën, waarvan de beide voorste (vanaf den ingang gerekend) tezamen ongeveer even diep zijn als de laatste, tegen welks achterwand, in een weinig-diepen uitbouw, het hoofdaltaar is geplaatst. Een hoofdgestel, gedragen op de zuilen en op tegen den altaarwand gestelde pilasters, draagt rond de kerk eene galerij en een tweede kolonnade, waarop een bovengalerij rust. Het middenschip heeft daarboven een lage vensterrij en wordt gedekt door een cassettenplafond.

Een balustrade, die tevens als communiebank dient, op den grondslag van een Lodewijk-XIV spiegelboog, sluit de altaarruimte af van het schip.

Het altaar, in weelderigen barokstijl, heeft eenen achterbouw van Korinthische zuilen, waartusschen standbeelden van de apostelen PETRUS en PAULUS, en is geheel gemarmerd in roomkleurige en

Plattegrond der kerk van het H. Hart te Amsterdam.

koffiebruine tinten, met zilveren en gouden hoogsels en vergulde kapiteelen. Het ebbenhouten, met schildpad bekleede, tabernakel werd in 1695 aan de kerk geschonken. De groote schildering daarboven, de verrijzende CHRISTUS, is een werk van JACOB DE WITT. Aan diens hand zijn ook te danken het tiental „grauwtjes": door engeltjes gehouden medaillons met busten van de Evangelisten en Kerkvaders, opgenomen in de bovenste vakken van de eiken betimmering der zijwanden.

Bijgaande afbeelding is de reproductie eener lithografie, naar eene teekening van JELGERHUIS van omstreeks 1825. Op de plaatsing der banken na, geeft zij nog den huidigen toestand der kerk terug.

[1]) Door P. M. GRIJPINK in: *Bijdragen voor de geschiedenis v. h. Bisdom v. Haarlem*, XXX, blzz. 423 452.

15. DE KERK VAN DEN H. JOSEPH TE AMSTERDAM.

Volgens het ontwerp van den bouwkundige G. MOELE werd in Mei 1848 begonnen met den bouw dezer kerk, die reeds 18 December van hetzelfde jaar door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH kon worden gewijd. Sedert zijn wel eenige veranderingen geschied, werd o. a. voor den ingang aan de Kalverstraat een hardsteenen pui geplaatst, zijn de vensters gewijzigd en uitbouwen aangebracht terzijde der transeptarmen, maar het geheel heeft toch nog het eigenaardig en weinig aantrekkelijk karakter van vroeger behouden: het is een kerkje in stucadoorsgothiek. Het bestaat uit een schip van drie even hooge beuken ter diepte van vijf traveeën, een transept en een met vijf zijden van eenen achthoek gesloten priesterchoor, geflankeerd door eveneens veelhoekige zijkapellen. Boven de meest westelijke travee is een galerij, voortgezet boven de zijbeuken. Pijlers en gewelven zijn stucadoorswerk en gewit, de zijwanden betimmerd met een lambris in quasi-gothische vormen. Het opmerkelijkste in de kerk zijn haar hoofdaltaar, waarvan de middenbouw wordt gevormd door eenen open toren als overhuiving van een beeld van den Zaligmaker, en de preekstoel —

Avant-projet voor de kerk van het H. Hart te Amsterdam.

Phototypie L. VAN LEER & Co. — Amsterdam.

Kerk van het H. Hart te Amsterdam.

beide het werk van den Bosschen beeldhouwer LOUIS VEENEMAN en onderscheidenlijk dagteekenend van 1850 en 1851. In den retable van het hoofdaltaar zijn onlangs in eikenhout gestoken tafereelen geplaatst uit het atelier van VAN DEN BOSSCHE en CREVELS.

16. DE PAROCHIEKERK VAN HET H. HART TE AMSTERDAM.

In de dichterlijke rede, door pastoor BROUWERS uitgesproken bij de inzegening van deze kerk, [1]) werden merkwaardige woorden gewijd aan hare plaats, „temidden van hooggeroemde straten en pleinen en parken." „Alles schaart zich rondom haar; zij alleen trekt aller oogen tot zich, en den Hemel zij dank! zij houdt nu reeds, zelfs in hare onvolledigheid, aller oogen opgetogen van bewondering." — „Als een afgezant van God, tusschen pleinen en paden en wegen staat in het midden der prachtige straat [deze kerk], om allen wier geest denkt, als hunne oogen zien, te wijzen naar hooger . . . ."

Westgevel der kerk van het H. Hart te Amsterdam.

Het is ook wel een zeer bizondere plaats, het ovale pleintje, waarop zij staat, aan het Vondelpark gelegen, en gevormd door eene uitbuiging der Vondelstraat, voor een zoo groot deel door Dr. CUYPERS bebouwd, en gemaakt tot den architectonisch-belangrijksten weg, die bij de uitbreiding van Amsterdam tot stand kwam. Waar van vier zijden wegen naar haar toevoeren, van alle kanten het oog op deze kerk wordt gericht, heeft haar bouwmeester begrepen een monument te moeten stichten, dat deze idee van middenpunt tot uitdrukking bracht. Zoo kwam hij tot de gedachte van een centraalbouw, wel, naar den eisch van het beschikbare terrein, niet binnen een cirkel doch binnen een ovaal beschreven, maar toch, door de groepeering van alle onderdeelen om een — door een hoog-rijzenden toren sterk geprononceerd — midden, sprekend gekarakteriseerd.
Het aangewezen voorbeeld voor een dergelijken aanleg vond een kunstenaar, die zich zóózeer als Dr. CUYPERS verwant gevoelt aan de Gothiek, natuurlijk in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Trier; maar hoe toonde hij ook hier weêr trouw aan zijn beginsel, dat nimmer de letter na te spreken, maar immer de geest te volgen is! Want het is niet meer dan de algemeene gedachte, die zijne schepping met het oude meesterwerk gemeen heeft: ten slotte is CUYPERS' oplossing een geheel eigene geworden. Is de Triersche architect uitgegaan van het door de snijding van schip en dwarspand gevormd kwadraat en heeft hij, door de armen van een Grieksch kruis met veelhoekige kapellen te verbinden, den cirkelvorm bereikt — CUYPERS, eigenlijk konsekwenter, heeft de idee van centraalbouw ook in de kern van zijn werk gelegd: hij is uitgegaan van een achtkant en sloot daarbij naar alle zijden veelhoeken aan. Zoo slaagde hij er in, evenals de bouwmeester der Triersche kerk, den kruisvorm met een centraalbouw te vereenigen, en hij kon dit doen, omdat de

toepassing van een vroeger onvoldoend gekend materiaal — het ijzer — hem in staat stelde een centralen toren op te richten, zonder onmiddellijk verband met pijlers, waarop die zou moeten rusten. Inderdaad werd de toren van zijne kerk gedragen op een ijzeren raamwerk, dat op de acht hoekpijlers rustte — terwijl de toren van Trier direct op de vier vieringpijlers staat. Dat bij den brand, die den toren in 1904 verwoeste, het gewelf over het centrale achtkant gespaard is gebleven, bewijst dat deze constructie, hoe stout ook van vinding, verantwoord was. Na den brand is de druk van den toren door breed-uitstaande houten schoren overgebracht op de buitenmuren.

De kerk van het H. Hart te Amsterdam (naar eene teekening van H. P. Berlage).

Is reeds de kerk in aanleg zeer verschillend geworden van het Triersche voorbeeld, ook in de uitwerking ging de architect zijn eigen weg, want terwijl in Trier in bergsteen was gewerkt, ontstond hier een zeer streng volgehouden baksteenbouw.

Uitwendig trekt dit gebouw elk kunstzinnig oog door zijnen schoonen groei zoowel in horizontale als vertikale richting. Het geestig spel van de in- en uitbuiging der wanden, als gevolg der samenstelling van het plan uit veelhoeken, geeft prachtige schaduwwerkingen, getemperd door de beplanting om de kerk heen; en ook van kleur is het uiterlijk aantrekkelijk, om de echt-hollandsche tonigheid, dank zij de paarsgrijze baksteen en de oud-zilvergrijze leien, dank zij ook de bekleeding met een grijsgroen kleed van klimoploof. Naar de hoogte klimt het gebouw met een fraaie geleidelijkheid, zooals de volle breedte waarmede het

op den grond staat, al stijgende afneemt: lager gehouden kapellen met tentdaken gedekt, steunen het hooger rijzende middenschip, waarvan de veelarmige bedaking zich vereenigt om den centralen, achtkanten toren, met open wanden en hooge spits....

Het interieur is uit den aard van den rijk-geleden aanleg vol verrassende doorkijken onder nu eens smalle dan weer wijde bogen en toch van een indrukwekkende openheid, aan de wijdheid van het achtkant midden verschuldigd. Het bezit ook een voornaam-gedempte veelkleurigheid. De pijlers zijn opgetrokken in afwisselend helder- en grijsroode lagen, de schalken grijsblauw gekleurd, de muren vaalrood met gele banden. De gewelven hebben gele velden op groen-en-wit gedecoreerde ribben, die met wat goud zijn gehoogd, waar zij om de sluitsteenen bij elkander komen.

Waar de architectonische behandeling uit onze afbeeldingen voldoende te kennen is, dank zij ook de stemmige krijtteekening, welke BERLAGE mij toestond hier te reproduceeren, bepale ik mij verder tot de versiering der kerk.

Kerk van het H. Hart te Amsterdam.

In het groote middenveld van het achtdeelig gewelf is in groote lijnen, grisaille op blauwen grond, de „Stad Gods" geschilderd. Ook de spaarvelden in de wanden van den achthoek zijn beschilderd, met weefselpatronen, terwijl de hen dekkende boogvelden oud-testamentische tafereelen in samenhang met nieuw-testamentische vertoonen.

Het choor is insgelijks geheel met schilderingen bedekt, waaronder een paar voorstellingen aan de Heiligen THERESIA en THOMAS AQUINAS gewijd. In het schip bestaat de voornaamste versiering uit de staties van den kruisweg, schematische, overzichtelijke groepen in donkere kleuren op geblokten goudgrond, een manier die doet denken aan de bekende veertiendeeeuwsche kruisiging uit de Ertborn-verzameling te Antwerpen. De wanden onder deze Passietafereelen zijn met een kleurige tegelmozaiek bekleed.

Eindelijk valt nog te gewagen van de rijke beglazing van het oostelijk deel der kerk, in dertiende-eeuwschen geest, bestaande uit met figurale voorstellingen gevulde médaillons, omgeven door ornament, waarbij in het choor goudtonen op blauw domineeren, in de transepten rood op blauw en groen op rood.

Heel deze versiering, evenals de altaren, de preekstoel, de triomfbalk en de beelden tegen de pijlers, is naar Dr. CUYPERS' ontwerpen uitgevoerd en geeft daardoor een aangenamen indruk van samenhang en eenheid met de architectuur. Er zijn 450 zitplaatsen in deze kerk.

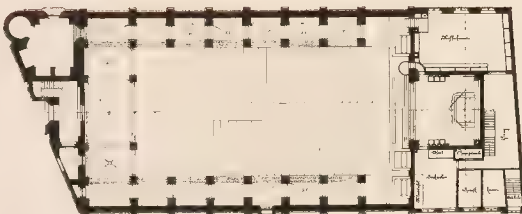
Niet onbelangrijk schijnt het ten slotte uit hare bouwgeschiedenis mede te deelen, dat de stichting geschiedde op initiatief van Dr. CUYPERS en zijnen vriend Mr. J. J. W. VAN DEN BIESEN. Zij vonden weldra bij velen steun en zelfs, voor de latere voltooiing, bij een vijftigtal der voornaamste artisten van die dagen, roomsch en onroomsch, die kunstwerken afstonden voor eene verloting ten bate van dezen bouw. [2])

□ Een gedeelte der kerk werd, na inzegening, 20 Juni 1873 in gebruik genomen. Dit inmiddels

voltooide gebouw is 16 Juni 1880 geconsacreerd door Mgr. SNICKERS.

[1]) J. W. BROUWERS, *Feestrede b. d. inzegening v. d. kerk in de Vondelstraat*, Amsterdam, 1873.

[2]) *[Catalogus v. d.] tentoonstelling der werken van Dr. P. J. H. Cuypers*, blz. 49.

Plattegrond der St. Dominicuskerk te Amsterdam.

17. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. DOMINICUS TE AMSTERDAM.

Het programma van eischen door het kerkbestuur bij den bouw dezer kerk gesteld, vermeldde o. a., dat zij zou moeten bevatten 800 vaste en een aantal vrije plaatsen en de noodige gangen voor het houden van processiën, dat ruime toevoer van licht en lucht mogelijk moest zijn en dat zij zóó moest zijn ingericht, dat de gemeente „overal den vrijen blik op hoofdaltaar en preekstoel had". De bouwmeester-zelf, Dr. CUYPERS, heeft indertijd verhaald [1]) hoe uit dit program de aanleg der kerk logisch door hem werd afgeleid en hoe aldus een gebouw ontstond, dat, geheel getrouw aan de ***beginselen*** der middeleeuwsche architectuur, toch op geen voorbeeld uit dien tijd gelijkt. „Ieder zal", — zegt hij — „uit dien tijd geen enkele kerk vinden, gelijk aan deze, zelfs niet wat de hoofdvormen betreft". Zijne uitlegging is te merkwaardig en te leerzaam voor onzen tijd, waarin eischen als de bovengenoemde gelukkig hoe langer zoo meer worden gesteld, om haar hier niet in het kort over te nemen.

Kerk van den H. Dominicus te Amsterdam.

„Om aan den eersten eisch van het programma te voldoen, en dus de zitplaatsen zóó in te richten, dat al de gemeentenaren of kerkbezoekers het vrije gezicht op het hoofdaltaar en den preekstoel hebben, was het noodig de middenbeuk zoo breed mogelijk te maken en de zijbeuken alleen te bestemmen voor het plaatsen der biechtstoelen en tot toegangen naar de banken en er verder breede gangen te behouden voor het rondgaan van processiën. Het is daarom, dat de middenbeuk 16 M. breedte heeft en de zijbeuken slechts 2.95 breed zijn....

Wanneer ik dit middenschip met een steenen gewelf wilde overdekken, dan zou ik als minimum-hoogte krijgen een diagram, samengesteld uit een vierkant van 16 M., waarop is gesteld een gelijkzijdige driehoek van ± 15 M., hetgeen voor den onderkant sluitsteen van het gewelf minstens 30 M. hoogte zou vereischen. De zijmuren zouden dan meer dan 30 M. hoog moeten zijn; plaats daarop eene dakbedekking in leien,

met de noodige helling, en men verkrijgt 45 M. voor de hoogte van den nok van het dak. Deze afmetingen deden mij besluiten een anderen weg te zoeken, daar de beschikbare som, noch het terrein, voldoende waren om aan de gestelde eischen rechtmatig op die wijze te kunnen voldoen; want een gewelf van dergelijke afmetingen zou, behalve de hooge zijmuren, zware contreforten met belangrijke schraagbogen vereischen en daarvoor bood het terrein geen ruimte aan. Inplaats van schijngewelven te maken van hout of latten, riet en pleisterwerk, gaf ik de voorkeur aan eene vlakke zolderbedekking in hout, met behulp van ijzer. In plaats van zware balken te gebruiken, zooals men vroeger zou hebben moeten doen, heb ik nu kunnen gebruikmaken van eene betrekkelijk lichte ijzer- en hout-constructie, bestaande uit een balk van getrokken en gesmeed ijzer, ondersteund door een gesmeed-ijzeren boog, met hout bekleed. De hoeken of boogvelden, onder den balk en boven den boog, worden door vertikale houten stijlen tot een onwrikbaar geheel gevormd, dat, inplaats van op de zijmuren op deze hoogte zijdelingsche drukking uit te oefenen, deze aanmerkelijk stijft. De balk rust op de volle breedte der zijmuren en is aldaar verankerd, terwijl de geboorte van den boog op de kapiteelen der muraalzuilen rust.

Tot op deze hoogte ondersteunen de dwarsmuren, welke op de gordelbogen der smalle zijbeuken rusten, de zijwanden van het schip. Het is om deze reden ook, dat de zijbeuken met steen gewelfd zijn. Ook het priesterchoor is van steenen gewelven voorzien, evenals de doopkapel en de toren: al deze lokalen zijn van minder groote afmetingen en konden dus zonder buitengewone kosten op die wijze overdekt worden. Teneinde geen al te zware afmetingen noodig te hebben, werd voor de kolommen Zweedsch graniet gekozen. De voetstukken, dorpels, plinten, goten enz. zijn van petit granit de l'Ourthe, verder is harde zandsteen gebruikt voor de kapiteelen, kraag-, sluit- en deksteenen, afdekkingen enz.; voor de balustraden, pinakels enz., wordt terracotta gebezigd.

Teneinde de daken niet al te hoog te moeten maken, werd voor de bedekking zwaar zink gekozen. Om te voorkomen, dat de snelle afwisseling van temperatuur nadeelig zou werken op de atmosfeer binnen het gebouw, is de houten zoldering bedekt met een laag leem en gekapt stroo en een dunne laag mortel met haar gemengd. De leemlaag werkt daarenboven gunstig op het behoud van het hout. De hoogte eener kerk kan voor het gebruik in vele opzichten, en vooral in ons land, nadeelig zijn; eensdeels voor de acoustiek, anderdeels voor de koude en de luchtbeweging. Het is dus geraden de hoogte van het ruim der kerk niet te overdrijven. De toren daarentegen wordt gebouwd voor de gemeentenaren buiten de kerk: hij dient om uit de verte de plaats der kerk aan te toonen; hij moet ook hoog zijn omdat de klokken het geluid in de verte over de woningen der gemeentenaren moeten verspreiden en hen ter kerke roepen. Hier behoort dus de hoogte vooral in het oog te loopen. Het is daarom, dat deze aan den voet zwaar aangelegd is om hoog opgevoerd te kunnen worden: 85 M. boven den vloer der kerk zal zijne spits het kruis dragen".

Détail der wandbeschildering in de St. Dominicuskerk te Amsterdam.

☐ Aan al hetgeen deze uiteenzetting en de hier bijgevoegde afbeeldingen reeds leeren, is slechts weinig toe te voegen. Uitwendig is de kerk behandeld als een sobere baksteenbouw, met spaarzame toepassing van terracotta. De contreforten, die slechts weinig uitspringen, daar de muren tusschen hunne dikte zijn gesteld, geven aan de lange wanden eene verdeeling in regelmatige vakken, elk doorbroken met een tweedeelig spitsboogvenster, zoowel in de zijbeuken als in het middenschip. In de meest oostelijke travee zijn de zijbeuken — overigens met een lessenaardak gedekt — hooger opgetrokken en van eenen gevel met vierdeelig venster voorzien, bij wijze van transepten, terwijl de meest westelijke travee, die een galerij en zangerstribune bergt, insgelijks hooger opgaat. Het choor is geheel ombouwd door de pastorie. Aan de westzijde is de onregelmatige terreinvorm benut voor den aanleg van portalen en van een toren met doopkapel. De toren, in grondplan een kwadraat, westelijk met twee zijden van eenen vijfhoek gesloten, is nog slechts opgetrokken tot de hoogte van het kerkdak.

Inwendig zijn de bogen en schalken boven de rood-granieten zuilen van een bleekroode baksteen, evenals de neggen der vensters en de kanten van het vijfdeelig triforium. Overigens zijn de muren

van het schip gepleisterd, blijkbaar bestemd om later gepolychromeerd te worden, zooals in een deel der zijbeuken reeds is geschied. Onder de vensters zijn de zijbeukwanden bekleed met een eikenhouten lambris, waarin telkens twee staties van den kruisweg zijn geplaatst, fijnkleurige figuren op een bleekblauwen grond. De vensters zijn alle gedicht met gekleurd glas, telkens twee heiligenfiguren in architectonische omgeving, waarvan vooral die van de hooge lichtbeuk goed van kleur zijn. De houten zoldering (19.30 M. boven den vloer) is versierd met spreuken en eenvoudige ornamenten in sobere kleur.

De wand om den triomfboog en geheel het choor — dat zeven treden boven den kerkvloer ligt — zijn reeds in meer voltooiden staat. Ter zijde der chooropening zijn aan de eene zijde een groot Mariabeeld en een St.-Jozefaltaar, aan den anderen kant de preekstoel en een Rozenkransaltaar opgesteld, evenals het hoofdaltaar monumentale composities uit het atelier van Dr. CUYPERS, die ook de beschildering van het presbyterium bestierde, uitgevoerd in een stemmig kleurengamma, waarbij grijs en rood overheerschen, min of meer in den trant van FRA ANGELICO. [2])

Met den bouw dezer kerk is begonnen in 1884. In 1886 werd zij ingezegend en in gebruik genomen. Eerst in 1893 echter werd zij voltooid, en 8 Mei van dat jaar door Mgr. BOTTEMANNE geconsacreerd. Er zijn 774 zitplaatsen. Ook deze kerk bezit eenig oud zilverwerk [3]), afkomstig uit haar voorgangster, die het „stadhuis van Hoorn" werd genoemd naar eenen gevelsteen, welke thans in den toren is ingemetseld.

[1]) Zie zijne opstellen in het *Bouwkundig Weekblad*, 1884, blz. 7 v. en 1886, blz. 196 v.

[2]) Over den inhoud dezer schildering was de ontwerper zoo vriendelijk het volgende te berichten:

„De beschildering der muurvlakten naast de chooropening geeft in 8 tafereelen de voorstelling van bizondere feiten uit het leven van St. Dominicus, van af zijne eerste wetenschappelijke opleiding tot aan zijn sterven. Boven dat alles opent zich de Hemel met zijne bevolking van Engelen en Heiligen.

De beschildering van het priesterkoor geeft in beeld de drie hoofdperioden der Vereering van het Agnus Dei.

Aan de Epistelzijde ligt een schare van honderden vrome Israelieten met Mozes en Aäron, in diepe vereering voor de Bondsark.

Tegen den achtergevel prijkt het Hoogaltaar met zijn tabernakel, waar het Agnus Dei rust in zijn sacramenteele gedaante.

De voorstellingen van den H. Dominicus die onder de H. Mis van den grond wordt opgeheven, en van den H. Thomas van Aquine die uit den mond van Christus de verzekering hoort, dat hij goed geschreven heeft over het H. Sacrament, veraanschouwelijken nog duidelijker wie dáár rust.

De Evangeliezijde geeft in beeld wat de H. Johannes in de Apocalyps schrijft over de eeuwige aanbidding van het Agnus Dei in den Hemel door alle geslachten en volkeren."

[3]) Beschreven bij: VAN ARKEL en WEISSMAN, *Noord-hollandsche Oudheden*, VII, blz. 19.

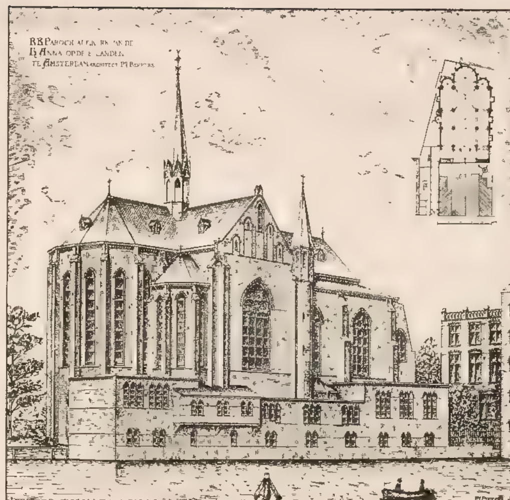

Tabernakeldeurtjes uit de kerk v. d. H. Thomas van Aquino te Amsterdam.

18. DE BIJKERK VAN DEN H. THOMAS VAN AQUINO TE AMSTERDAM.

Vóór zij in haar tegenwoordige gedaante den 25 September 1851 door den toenmaligen provinciaal der Dominicanen, pater RAKEN, was ingezegend, bestond deze kerk ter zelfder plaatse in kleineren omvang. Echt schuilkerkje, reikte zij toen nog niet tot de straat, zoodat men, om aan haar al te geringe ruimte de zoo noodige uitbreiding te geven, zijn toevlucht nam tot het inrichten van wat met een weidsch woord een onderkerk werd genoemd. Tijdens pastoor PETER VAN DE BRANDEN (1716—1733), was het kerkhuis, dat men aanvankelijk in huur had, in 1720 aangekocht en spoedig daarna had er een verbouwing plaats, o. a. bestaande „in het laete rijse van de beneede kercke dewelke gereese is 2 trappe, en het legge van balcke en nieuwe planke boven derselve". Hoe het gebouw toen was ingericht, blijkt uit de beschrijving van WAGENAAR (II, blz. 211): „de kerk is een net lugtig gebouw; doch niet groot naar gelang van de grootte der Gemeente, waarom dezelve geplaatst werd in twee vertrekken onder de eigenlijke kerke, *alwaar de predikatiën, door een opening in den zolder bekwaamlijk gehoord konnen worden*".

Ik cursiveer deze laatste woorden. Want thans ligt de kerkvloer blijkbaar nog op dezelfde hoogte, waarop zij ± 1720 is gebracht, en zijn de benedenvertrekken, waar men nauwelijks rechtop kan staan, nog aanwezig. En men krijgt, dezen kelder betredende, wel een aardigen kijk op de hooghartige zelfgenoegzaamheid der achttiende-eeuwsche protestanten, die blijkbaar meenden, dat de papen wel heel tevreden mochten zijn, als zij de hun heilige diensten konden bijwonen in zulk een krocht, alleen door een rooster in de zoldering met de kerk in gemeenschap. De overlevering weet te verhalen, dat JOSEPH ALBERDINGK THIJM en zijn broeder PAUL met hunnen vader hier Mis plachten te hooren en dus blijkt ook hier wel, dat „de palm groeit onder den druk"....

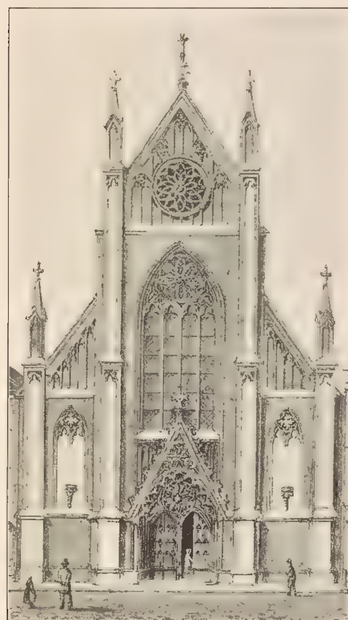

Kerk van de H. Anna te Amsterdam.

Groot is het kerkje ook thans nog niet: er zijn, gelijkvloers, slechts 163 zitplaatsen. Het bestaat uit een driebeukig schip (van welks 5 traveeën de westelijke wordt in beslag genomen door een portaal met een tribune en een orgelzolder erboven) en een rechthoekig gesloten priesterchoor. Boven de zijbeuken is een galerij, met vlak plafond gedekt, terwijl het middenschip stukadoorskruiswelven heeft, in welker muraalbogen de vensters zijn geplaatst.

Het hoofdaltaar, uit het atelier van Dr. CUYPERS, is in 1864 geplaatst en voor eenige jaren versierd met bronzen tabernakeldeuren, verdienstelijke reliefs van JAN BROM, in laat-gothischen trant. [1]) De kerk is eenvoudig gepolychromeerd, alleen het choor beschilderd met tafereelen, voorstellingen uit het Oude Verbond, door TRAUTWEIN.

De staties, van den jongen schilder JAN OOSTERMAN, zijn in de manier van DUNSELMAN, groepen van niet te veel figuren, in lichte kleuren op een grijsblauwen grond.

Behalve een niet onbelangrijken ouden zilverschat, [2]) bezit de kerk eenige opmerkelijke paramenten waarvan het borduurwerk, naar ontwerpen van DUNSELMAN, werd uitgevoerd door de firma DE VRIES.

Kerk van het H. Hart van Maria te Amsterdam.

[1]) Toch zou een middeleeuwer zeker hebben gezorgd den Zaligmaker aan de rechterzijde te plaatsen.
[2]) Beschreven bij: VAN ARKEL & WEISSMANN, *Noordhollandsche Oudheden*. VII. blz. 18 v.

19. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. ANNA TE AMSTERDAM.

Dat zij practisch is kan zeker worden getuigd van deze

kerk, die bij eene oppervlakte van omstreeks 22 bij 42.50 M. op zulke wijze is ingedeeld, dat heel hare welving op slechts zes pijlers gedragen wordt. Zij heeft 1200 zitplaatsen, werd gebouwd naar het ontwerp van den architect P. J. BEKKERS en 20 Sept. 1900 geconsacreerd door Mgr. BOTTEMANNE.

Waar plan en uiterlijk door bijgaande afbeelding voldoende zijn weêrgegeven, zij alleen vermeld, dat zij zich inwendig vertoont als een ruime hallenkerk, schoongemetseld in grijsroode baksteen. Pijlers van profielsteenen — geel met paarse banden — op hardsteenen basementen, dragen de kruiswelven. De zijwanden zijn met spaarnissen en vlechtingen verlevendigd.

Het hoofdaltaar en dat van den H. JOZEF zijn, evenals de preekstoel, werken uit het atelier MENGELBERG. Aan oude kunstwerken bezit de kerk o. a. een paar marmeren beelden en een goed gesneden communiebank uit het begin der achttiende eeuw, terwijl van haar rijken zilverschat een verguld zilveren kelk vermelding verdient, afkomstig van pastoor REINIER ENGELS, die van 1663—1673 aan het hoofd dezer statie stond. [1])

[1]) Deze kelk draagt den naam van den drijver BOGAERT. Zie over deze voorwerpen: VAN ARKEL en WEISSMAN, *a. w.*, blz. 12 v.

Kerk van het H. Hart van Maria te Amsterdam.

20. DE ALGEMEENE HULPKERK VAN HET H. HART VAN MARIA TE AMSTERDAM.

Naar de dagen van de eerste herleving der Gothiek in Nederland worden wij verplaatst door deze kerk, die in deze soort een der beste werken, misschien het chef-d'œuvre, is van den architect TH. MOLKENBOER. Hoewel uit constructief oogpunt eèn onding — timmerman en stucadoor immers moesten àl te zeer het werk van den metselaar verrichten — en hoewel zij uitwendig weinig aantrekkelijks bezit, getuigt haar interieur toch van een beter begrip van althans het vormelijk element in de Gothiek, dan er spreekt uit de meeste gelijktijdige gebouwen. Met den bouw der kerk is begonnen in 1852. Zij werd, na inzegening, 21 November 1854, in gebruik genomen en in 1865 geconsacreerd door Mgr. J. B. SWINKELS, bisschop van Amorium i. p. i. en vicaris apostolicus van Suriname.

Driebeukige kruiskerk met 800 zitplaatsen, bestaat het gebouw uit een schip van vijf traveeën, waarvan de westelijke beneden een portaal en boven twee tribunes bergt, een kruispand en een presbyterium, gevormd uit twee, op zijkapellen geopende vakken, met een halven tienhoek gesloten. Pijlers van een ronde kern, bekleed met driekwart colonnetten, dragen op met bladwerk versierde kapiteelen, de scheidbogen, waarboven een driedeelig triforium en groote vensters zijn aangebracht. De geheele ruimte is overdekt met (stucadoors) kruiswelven, behalve de viering, door een stergewelf overhuifd.

Haar bizonder cachet ontleent de kerk aan de rijke polychromie, die haar wanden overal bedekt en die, hoezeer te bont, wel in overeenstemming is met de weelderige behandeling der altaren, zooals een zijaltaar aan O. L. Vrouw van altijddurenden Bijstand gewijd, en vooral het hoofdaltaar, een zeer elegant werk, evenals het vorige van MENGELBERG. Aan een der vieringpijlers treft een verdienstelijke marmeren Madonnastatue, van H. STRACKÉ, en ook de kruiswegstaties

verdienen bekeken te worden, kleurrijke tafereelen in Memlinckschen trant door Albin Windhausen. De kerk bezit o.a. een zeer rijke laat-gothische monstrans door J. H. Brom.

21. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. AUGUSTINUS TE AMSTERDAM.

In 1848 werd met den bouw dezer kerk begonnen, volgens de teekening van een architect te Brussel. [1]) „Allerlei omstandigheden verhinderden, dat de bouw, waaraan het priesterkoor ontbrak, voltooid werd.... Onder leiding van den architect Van den Brink werd naar een teekening, die met het oorspronkelijke bouwplan verschilde, het priesterkoor opgetrokken, een biechtkapel aan de kerk gevoegd en de breede ingang op het Rusland aangelegd. 9 November 1864 werd de voltooide kerk door Mgr. Wilmer geconsacreerd." Wanneer hieraan nog wordt toegevoegd, dat onlangs ter zijde van het choor der kerk een vanaf het Rusland afzonderlijk toegankelijke devotiekapel voor O. L. Vr. van Goeden Raad werd aangebouwd, dan is de wordingsgeschiedenis dezer kerk verhaald. Aan hare vormelijke wording is, naar het mij voorkomt, de Mozes- en Aäronkerk niet vreemd: met haar drie traveeën diep schip, haar drie evenhooge beuken, haar rechthoekig choor — doet zij in aanleg zeer denken aan dit werk van Suys, maar de overeenkomst bepaalt zich tot deze schikking. Reeds de welving wijst verschil aan: in plaats van met kruiswelven, is het middenschip der Augustinuskerk boven iedere travee met eenen koepel gedekt, en ten slotte is tengevolge der andere, minder-schoone, verhoudingen ook de ruimte-indruk van het voorbeeld zeer verschillend. Overigens zijn het ook hier zuilen met Korinthische kapiteelen, die de beuken scheiden en is het geheele interieur gewit, behalve het choor, waarvan de zijwanden met een wit-op-rood weefselpatroon beschilderd zijn.

Kerk van den H. Augustinus te Amsterdam.

Tegen den westwand der kerk is een op twee zuilen gedragen, halfronde tribune geplaatst. De driedeelige vensters zijn met eenvoudig ornamentglas gedicht. De altaren zijn in den barokken trant van den bouwtijd der kerk. Het zijaltaar van O. L. Vr. van Goeden Raad, wier beeltenis met een massief-gouden kroon is gedekt [2]), heeft in de benedenhelft van den retable verguld-koperen paneelen, met voorstellingen uit de geschiedenis van dit Madonna-ikoon, drijfwerk van H. van Gardinge te Eindhoven (1897).

De zijwanden der kerk zijn versierd met kleine reliefs der kruiswegstaties en met op consoles staande heiligenbeelden. Fraaier beeldhouwwerken zijn een paar geknielde engelen — door E. van den Bossche — ter wederzijde der communiebank. De reeds vermelde devotiekapel is een achtkante koepelbouw, uit- en inwendig van grijze baksteen, met eenvoudige versieringen in „bric-orna".

[1]) Aldus in het opstel van Jozef Antonius. Elders (in: *de Officieele Kerklijst* van 5 Juni 1898) vind ik, dat de architect heette P. Girant en dat de bouw werd uitgevoerd voor *f* 82,000.

[2]) Met groote plechtigheid geplaatst 6 Februari 1898. Vgl.: *Het Centrum* van 29 Juli 1905, waar ook eene geschiedenis der devotie voor O. L. Vr. v. G. R. voorkomt.

Hoewel zij inwendig eer den indruk geeft uit de achttiende eeuw te dagteekenen, schijnt deze kerk toch wat ouder te zijn. Immers, volgens pastoor VAN DEN AKKER [1]) blijkt uit een in het Begijnhofarchief aanwezig register, dat men in 1671 „aan den opbouw of vertimmering eener nieuwe kerk eene som van ruim dertien duizend gulden besteedde", terwijl het opschrift van den daarbij gebezigden troffel leert, dat de eerste steen werd gelegd door GUALTHERUS ABRAHAM VAN DER MIJE, den 2den Juli 1671. Wel wijzen de stucversieringen aan het tongewelf, dat het middenschip dekt, op een later tijdvak, dat zelfs door een jaarvers boven het altaar [2]) precies is aangeduid met het jaartal 1725, doch niets belet te vermoeden, dat in dat jaar het sedert 1671 bestaande gebouw alleen maar is verfraaid.

Dat dit ook in omvang niet veel kan hebben verschild van de tegenwoordige kerk — die slechts 250 vaste zitplaatsen heeft — zou men opmaken uit de beschrijving door JOHN BRENAN, bisschop van Waterford (in Ierland), die, in een van 24 October 1671 uit Amsterdam gedateerden brief, [3]) verhaalt: „hier zag ik dat beroemde begijnhof, waar omstreeks 200 maagden wonen, die een eigen buurt hebben, weinig minder groot dan het Ghetto van Rome; zij hebben altijd, ook met vergunning van den Magistraat, een bedehuis onderhouden en nu hebben zij een grooter gebouwd, dat 1500 personen kan bevatten, inwendig in den vorm eener kerk, maar, van buiten in den vorm van een deftige woning („palazzo") en dit met goedvinden van den Magistraat.... Er is hier een groote toeloop van volk voor de Missen en de preeken en de kerk is wel voorzien van kostbare paramenten".... Ook thans nog is het kerkje uitwendig nauwelijks van een gewoon huis te onderscheiden, al werd ook, onder het bestier van den tegenwoordigen pastoor van het Begijnhof, Mgr. KLÖNNE, aan den kant van den hof een portaal uitgebouwd en aan den Voorburgwal eene kapel, die — door den architect A. C. BLEYS ontworpen in de vormen der renaissance — de kerkelijke bestemming der ruimte ook in haren buitenmuur wel te vermoeden geeft.

Kerk van de HH. Joannes en Ursula te Amsterdam.

Juist echter omdat het nog zoo goed het karakter van huis- en schuilkerkje bewaard heeft — evenals de straks besproken kerk van den H. Franciscus van Assisi — is dit kerkje te opmerkelijker, en doet het denken aan wat DOM PITRA [4]) van de kerk *Het Haantje* schreef (thans het museum van den Amstelkring): „C'est un curieux spectacle que d'y voir un millier de fidèles échelonnés en trois ou quatre étages, amoncelés sur tous les paliers et degrés des escaliers sur les tribunes, les corniches, les fenêtres.... le célébrant à l'autel est aperçu du plus grand nombre.... Je n'ai rien vu qui m'ait plus vivement représenté l'image des assemblées des premiers fidèles dans les catacombes. Il serait à désirer que ces pittoresques oratoires fussent conservés comme des monuments".

☐Het kerkje laat zich beschrijven als een ongeveer trapeziumvormige ruimte, door twee rijen van twee Toskaansche zuilen (van hout) verdeeld in drie beuken, waarvan de middelste de smalste is, een eigenaardige schikking, vermoedelijk gekozen om des te meer ruimte te winnen op de galerij door deze zuilen gedragen, waarboven het middenschip een met vensters doorbroken wand heeft, waarop een gestuct tongewelf rust. Bij dit trapezium sluit aan: de reeds vermelde, aan de Evangeliezijde uitgebouwde kapel.

Drie altaren, in de vormen der barok, zijn geplaatst tegen den wand over den ingang, en alleen door de communiebank gescheiden van het kerkruim. Het hoofdaltaar, vermoedelijk dagteekenend van 1820 [5]), vertoont in zijn retable een schilderij met voorstellingen van het Mirakel van Amsterdam, omgeven door zuilen, die een fronton dragen, bekroond met een beeld van den H. JOANNES. Boven de tribune tegenover dit altaar is het orgel (uit 1772) aangebracht, gedragen op een zwevende engelfiguur.

Tegen een der zuilen staat de preekstoel, welks vierzijdige kuip, van mahoniehout, een drietal sierlijk gesneden tafereelen vertoont (de Bergrede, Thabor, en JEZUS temidden zijner apostelen), in den naar Lodewijk XV genoemden trant.

Triptiek van Jan van Scorel in de kerk der HH. Joannes en Ursula te Amsterdam.

Aan den wand ter Evangeliezijde hangen twee groote doeken met tafereelen uit de geschiedenis van het Mirakel, aan den anderen wand eene schildering der Mirakelprocessie in de zestiende eeuw, door PHILIPPEAU.

Maar belangrijker dan deze schilderijen is een paneel in de zijkapel, triptiek van omstreeks 1530, vermoedelijk door JAN VAN SCOREL, op welker middenstuk de Kruisiging is afgebeeld, terwijl de zijluiken onderscheidenlijk den Val onder het Kruis en de Opstanding uit het Graf verbeelden. Een opschrift op de lijst (in tamelijk recente letters) leert: „geborge ten tijde der Beeldenstormerij uit de St. Nicolaas bijgenaamd de Oude Kerk binnen Amsteldam. Deo Gratias".

Het is verleidelijk hier verder uit te weiden over wat deze kerk bezit aan oude liturgische voorwerpen en vooral ook over hetgeen in haar pastorie wordt bewaard aan monumenten van groote historische of kunstwaarde. Maar het ware een onbegonnen werk: men weet, dat de verzameling van het Begijnhof een klein museumpje vormt en dat het een genot is, onder het geleide van den geleerden pastoor die collectie te mogen bezichtigen. Zooals de devotie voor het Amsterdamsch Mirakel zich heeft geconcentreerd in de kleine Begijnhofkerk, zoo is ook het belangrijkste wat bewaard is gebleven aan Amsterdamsche kerkelijke voorwerpen van vóór de Hervorming, met veel uit later tijd, dáár bijeengebracht.

Ik moet dus tot mijn leedwezen ervan afzien dat hier te beschrijven [6]).

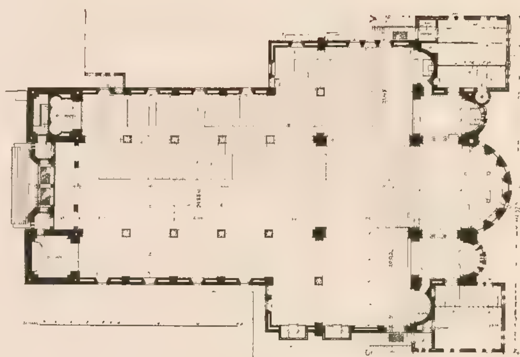
Veel ervan kan men in de kerk in gebruik zien, wanneer daar jaarlijks op den 13den Maart de herdenking van het Mirakel plechtig wordt gevierd — waarom het mij ook gepast leek het kerkje hier af te beelden in zijnen dan gebruikelijken feesttooi.

1) *Geschiedenis van het Beggijnhof te Amsterdam* (in: *De Katholiek*, dl. L), blz. 119.
2) Dit jaarvers luidt: AGNUS QUI OCCISUS EST AB ORIGINE MUNDI.
3) Deze, in het Italiaansch geschreven brief, werd uitgegeven door Dr. G. BROM in: *Arch. v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, deel 18. Zie aldaar blz. 269 v.
4) *La Hollande catholique.*
5) Blijkens het jaarvers: HIC APOSTOLUS ILLE QUEM DILIGEBAT IESUS.
6) Van eenige dier voorwerpen vindt men beschrijvingen in: [B. H. KLÖNNE], *De vier altaarkussens der H. Stede te Amsterdam*, Amst. 1895; VAN ARKEL en WEISSMAN, *Noordhollandsche Oudheden*, VII, blz. 16 v. en E. MINERA, *Wandelingen in „Het Haantje"*, blz. 21 vv.

23. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VR. VAN DEN ALLERHEILIGSTEN ROZENKRANS TE AMSTERDAM.

Over deze kerk, die thans naar het ontwerp der architecten JOS. CUYPERS en JAN STUYT in

aanbouw is en waarvoor 8 September 1908 de eerste paal werd geslagen, mocht ik het volgende vernemen: Deze kerk, op een, aan drie zijden ingebouwd, terrein gelegen in een der rijkste wijken van Amsterdam, biedt plaats voor 1500 geloovigen. Met het oog op het feit, dat slechts de voorgevel van de straat zichtbaar is, werd deze zeer weidsch opgevat, terwijl voor het overige de buitenarchitectuur tamelijk sober is gehouden. Het interieur is daarentegen tamelijk rijk bedoeld: immers, in een wijk, waar bijna uitsluitend welgestelden wonen, kan men voor Gods huis niet een sober ingerichte woning arrangeeren. Zuilen van gepolijst graniet, pijlers in afwisseling van baksteen en graniet, zullen aan het interieur, ook al ontbreekt daaraan de beschildering, reeds een zekere warmte geven — kleur en geacheveerdheid. Met het oog op de groote spanningen (het is een der grootste kerken van Amsterdam) werd afgezien van het maken van steenen gewelven en dekt een houten plafond, dat dadelijk rijk gedecoreerd wordt, de te overspannen ruimten.

Plattegrond der kerk van O. L. Vr. van den Rozenkrans te Amsterdam.

De beide torens aan den voorgevel worden met gemetselde steenen helmen afgedekt, terwijl de kappen van roode Romeinsche pannen worden voorzien. De kerk heeft vijf altaren, een sacristie en bijsacristie, en gelegenheid tot de inrichting eener verwarming.

Ontwerp voor den voorgevel der kerk van O. L. Vr. van den Rozenkrans te Amsterdam.

24. DE OPENBARE KAPEL VAN DEN H. HUBERTUS TE AMSTERDAM.

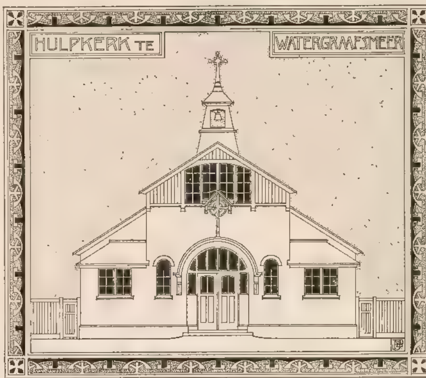
Deze in 1889 opgetrokken kapel is gelegen op de eerste verdieping van het gebouw der Sint-Jozefsgezellenvereeniging en werd, evenals dit, uitgevoerd naar het, door den eersten rector Jhr. HUB. C. J. M. VAN NISPEN TOT SEVENAER onder den bijstand van eenige bouwkundigen ontworpen, plan. Zij biedt ruimte voor 550 zitplaatsen.

Het is een ruime, driebeukige hallenkerk, oostelijk afgesloten met een rechten wand. Ten einde het gezicht op de drie altaren zoo min mogelijk te belemmeren, zijn de zuilen van gegoten ijzer, wat het mogelijk maakte hun een zeer geringe middellijn te geven, waardoor echter (voor het oog althans) disharmonie ontstond tusschen de dragende deelen en de gedragene: gemetselde kruiswelven.

Het interieur is geheel gepolychromeerd en van gebrandschilderd glas voorzien. De meubelen, in den trant der Utrechtsche school, zijn niet onverdienstelijk; en wellicht een unicum in ons land is de preekstoel: geheel vervaardigd van gesmeed ijzer.

25. DE OPENBARE KAPEL VAN DEN H. JOSEPH TE AMSTERDAM.

Biedt het uiterlijk van deze kapel al zeer weinig merkwaardigs — er is misschien geen kerk in Amsterdam, welker geschiedenis zoo interessant te noemen is, van hoe jeugdigen datum die ook moge zijn. Het socialistisch-anarchistisch vereenigingsgebouw „Constantia", in het hartje van den Jordaan, aan de Rozengracht gelegen, verkeerde in 1899 in nijpende financieele omstandigheden: het was zoodanig met schulden belast, dat men ten slotte tot verkoop moest overgaan. Na den toeslag — voor *f* 30,000.— vroeg de notaris den makelaar-kooper of het soms voor een kerk gekocht was, maar als kooper werd toen een Amsterdamsch beursman genoemd. Na de overdracht werd het gebouw onmiddellijk aan het kerkbestuur van de St. Ignatius-parochie overgedaan. Nu brak de woede der vorige bezitters los en met de weigering den sleutel af te geven, werd een obstructionistische politiek begonnen, die gedurende eenigen tijd den rechtmatigen eigenaren belette van hun eigendom bezit te nemen. Door nalatigheid van de bewakers kon men zich ten slotte van dat bezit meester maken, en thans werd spoedig het gebouw voor de veranderde doeleinden ingericht. Die inrichting ging zoo weinig met ingrijpende verandering gepaard, dat van een kerkelijk interieur geen sprake kan zijn — het is en blijft de tooneelzaal der socialisten, waarin ter plaatse van het tooneel een altaar, ter plaatse van de kleedkamers sacristieën werden ingericht. De eerste verdieping van het voorgebouw werd ingericht tot pastorie en aan den voorgevel geeft alleen een groot ijzeren kruis boven op den top het doel van het gebouw aan.

Kerk der HH. Martelaren van Gorkum.

26. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. MARTELAREN VAN GORKUM TE WATERGRAAFSMEER.

Zooals reeds het prentje doet zien, is dit nog een voorloopige, een noodkerk. Zij heeft den vorm van een vierkante zaal, waarbij een rechthoek aansluit als priesterchoor. Deze ruimte wordt door twee rijen van drie pijlers in drie beuken verdeeld en bevat 350 zitplaatsen. Men ziet intusschen wel aan de afbeelding van den gevel, dat haar ontwerper, de architect Paul de Jongh, ook aan dezen eenvoudigen bouw een ernstig karakter heeft weten te geven.

Dit kerkje is 30 October 1902 door Mgr. Schweitzer, den toenmaligen Deken van Amsterdam, ingezegend.

V. HET DEKENAAT BEVERWIJK.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JACOBUS DEN MEERDERE TE AKERSLOOT.

Kazuifel der kerk te Akersloot.

□Dit, voor omstreeks 450 zitplaatsen ingericht kerkje, naar het ontwerp van den architect ASSELER gebouwd en 20 September 1868 door Mgr. WILMER geconsacreerd, is zonder eenige architectonische beteekenis. Zeer belangrijk daarentegen zijn eenige oude liturgische voorwerpen, hier bewaard, in de eerste plaats een rood kazuifel van Genueesch brokaatfluweel met borduurwerk uit de tweede helft der vijftiende eeuw en een rood fluweelen choorkap van omstreeks 1500, die aan de voorzijde orfrois met heiligenfiguren vertoont en overigens bestikt is met een strooipatroon van cherubs, adelaars, lelies en klokken, zooals men dat vooral op Engelsche paramenten aantreft. [1]) Dan bezit de kerk een stel gewaden met ornamentaal borduurwerk uit de zestiende eeuw (hersteld door den heer C. H. DE VRIES te Amsterdam) en een rijk gedreven, verguld zilveren monstrans, in den trant der naar Lodewijk XIV genoemde kunst, gerestaureerd door J. H. BROM. Vroeger tamelijk wel vergeten, zijn deze voorwerpen door de goede zorg van pastoor CANTA weder tot hun recht gebracht.

[1]) Een pendant van deze kap bezit het Nederlandsch Museum te Amsterdam, beschreven in den *Catalogus der Textiele Kunst*, blz. 88, No. 419.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ODULFUS TE ASSENDELFT.

□Evenals de vorige, bezit oók deze kerk eenige oude voorwerpen, die niet zonder belang zijn. Behalve de zeventiende-eeuwsche geborduurde versiering van het schild eener choorkap, thans op een vaandel aangebracht, vindt men er een met weelderig drijfwerk versierd zilveren schenkblad met bijbehoorende schenkkannetjes (ampullen), uit de tweede helft der zeventiende eeuw.

Choorkap der kerk te Akersloot.

□Van de kerk zelf werd mij door den kapelaan der parochie, den weleerwaarden heer C. N. J. MEIJSING, de volgende beschrijving welwillend verstrekt:

„Deze kerk, wegens het terrein niet georiënteerd, heeft den hoofdvorm van een Latijnsch kruis en is in Romaanschen trant gebouwd. Zij bestaat uit een langschip met zijbeuken, in 't midden door een transept doorsneden.

Aan de eene zijde staan tegen de kerk aangebouwd priesterkoor en altaarnissen; aan de andere zijde, onder het dak van het middenschip, de koortribune, waaronder, door zuilen en gordijnen afgescheiden, de catechismuskamer zich bevindt, die gesloten wordt door een ronde doopkapel.

Deze schikking, welke herinnert aan het priesterkoor, geeft aan het interieur der kerk een groote mate van evenwicht.

De kerk is inwendig gebouwd van cementsteen, grijs in hoofdtoon, door banden en blokken in bruinroode kleur afgewisseld; alleen zuilen en pijlers zijn van St. Annamarmer met basementen en kapiteelen van hardsteen. Lang- en dwarsschip zijn op

gelijke hoogte gehouden en gedekt door een zichtbaar gelaten donkere houten kap, welke met kleurige ornamenten in rood, blauw en geel is gesierd. Zijbeuken en priesterkoor zijn gedekt door gewelven.

De kerk heeft zonder twijfel een eigen cachet en devote stemming en treft bijzonder door haar royale verhoudingen. Deze indruk wordt nog versterkt door het formaat der cementsteenen — dubbel zoo zwaar in verhouding en kleur als de bij ons gebruikelijke baksteen — door de mooie verlichting, vooral in transept en priesterkoor, en de kerkmeubelen, waarvan de meeste waardig de opvatting van het gebouw volgen.

De kerk ligt in haar volle lengte langs den weg, die het dorp van Noord tot Zuid doorsnijdt. Door de plaatsing van den toren vóór de rechter zijbeuk wordt de hoofdingang met nadruk aangegeven. Tegen het transept zijn de portalen aan gebouwd en de ronde absis van het priesterkoor in het Zuiden voltooit het geheel; deze schikking geeft ook uitwendig den noodigen nadruk aan den kruisvorm.

Het uitwendige, van baksteen gemetseld, imponeert meer door zijn groote verhoudigen, dan door de scherpe detailleering, welke haar ook inwendig zoo eigen is.

Deze kerk, met circa 900 zitplaatsen, werd in het jaar 1887 gebouwd door den architect A. C. BLEIJS".

Monstrans der kerk te Akersloot.

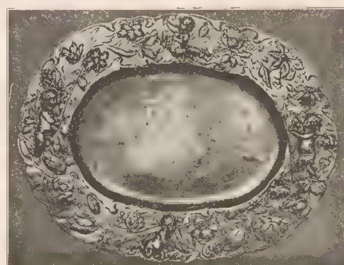
Kerk v. d. H. Odulfus te Assendelft (gezicht vanaf het choor).

3. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. AGATHA TE BEVERWIJK.

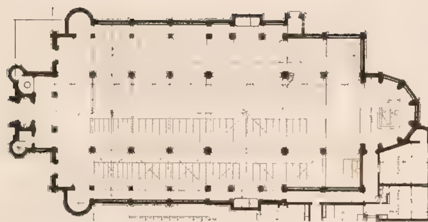
Binnenswerks omstreeks 50 M. diep en 17 M. breed, daarbij driebeukig aangelegd en bizonder laag gewelfd, maakt deze kerk een vreemden indruk van lang-gerektheid. Deze zonderlinge proportiën worden opgehelderd wanneer men verneemt, dat zij bestaat uit een in 1841 door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH geconsacreerd gedeelte (het tegenwoordige schip), waarbij in 1861 een transept en priesterchoor en in 1893 een westelijke verlenging zijn aangebouwd. Bij deze vergrootingen heeft men zich vrij wel gehouden aan den oorspronkelijken bouwtrant, die slanke Toskaansche zuilen vertoont, waarop een tongewelf gedragen wordt. Het presbyterium is rechthoekig gesloten met een vensterloozen, met groote tafereelen beschilderden, wand. Opmerkelijker dan het gebouw is een eikenhouten hoog-relief, dat erin bewaard wordt: eene Madonna, uit de zestiende eeuw, en een gedreven en opengewerkte zilveren Godslamp, blijkens opschrift in 1685 aan de kerk geschonken door ROGO en GERARDUS VAN VEEN. Er zijn 1100 zitplaatsen in deze kerk.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PANCRATIUS TE CASTRICUM.

Hoe deze kerk voor de som van *f* 46,500.— (met inbegrip der pastorie) in 1857 en 1858 werd gebouwd, naar het ontwerp „in rondbogenstijl" van den architect R. VAN ZOELEN kan men in de *Bouwkundige Bijdragen* (dl. XI, blz. 237 vv.) van die dagen uitvoerig vermeld vinden. 30 September 1858 werd zij door den bisschop van Haarlem gewijd. Het was toen een eenbeukige ruimte, met halfrond

Zilveren blad in de kerk te Assendelft.

Plattegrond der kerk van den H. Laurentius te Heemskerk.

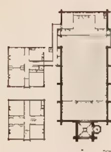
priesterchoor, die 600 zitplaatsen telde. Er waren levensgroote beelden in van de H. MAAGD en den H. PANCRATIUS door een Amsterdamschen beeldhouwer ROZÉ gemaakt, terwijl in de drie choorvensters gebrandschilderd glas prijkte, „vervaardigd in de fabriek van de heeren FISCHER & Co., te Amsterdam". Gestukadoorde stergewelven vormden de dekking der zaal. In 1882 heeft een verbouwing plaats gehad onder leiding van den architect A. C. BLEIJS. De muren werden hooger opgetrokken en van spitsboogvensters voorzien, een houten tongewelf verving de gipsen welving en een hooge neo-gothische toren, die aan werk van TEPE herinnert, werd vóór het vernieuwde gebouw geplaatst. Uit het bezit der kerk schijnt een renaissance monstrans het opmerkelijkste.

---

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAURENTIUS TE HEEMSKERK.

Men karakteriseert deze kerk misschien het best met haar te noemen: een gothischen aanleg, vertaald in renaissance vormen. Reeds het uiterlijk (op een onzer lichtdrukplaten wêergegeven) doet dit karakter kennen: men ziet het schema eener driebeukige gothische kerk, maar de vormen — zie de vensters en, vooral, den kloeken dakruiter — de vormen eener ietwat stroef opgezette renaissance. Nog sterker spreekt deze hybridische geest in het interieur, waar men zelfs bizonderheden aantreft — zie den kelkvorm der kapiteelen en de profileering hunner dekplaten — die van gothischen invloed, ook op de detailleering getuigen, gelijk trouwens heel het welvingssysteem der zijbeuken — op ribben gedragen kruisgewelven — niet aan de kunst der renaissance is ontleend.

Kerk van den H. Laurentius te Heemskerk.

Kerk van den H. Gregorius te IJmuiden.

Een practische blik valt overigens in het plan niet te miskennen: zoowel de wijdte van het middenschip (9 M.) en de aanleg van een gang langs de banken, buiten de zijbeuken, als de

PLAAT H.

S.-Odulfuskerk te Assendelft.

S.-Dionysiuskerk te Heer-Hugowaard

S.-Laurentiuskerk te Heemskerk.

Kerk van O. L. Vr. O. O. te Leiden.

Kerk v. d. H. Franciscus van Sales te Haarlemmermeer.

betrekkelijk geringe middellijn der zuilen komen aan het vrije uitzicht op het altaar ten goede.

☐Waar wij, behalve dit plan, ook het interieur kunnen afbeelden, schijnt verdere uitweiding overbodig en kan worden volstaan met de mededeeling, dat de kerk is uitgevoerd in gemengden berg- en baksteenbouw, inwendig met eenvoudige polychromie verlevendigd.

Zij werd gebouwd naar het ontwerp van den architect J. H. TONNAER en 20 Juli 1891 gewijd door Mgr. BOTTEMANNE. Er zijn 920 zitplaatsen.

---

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. GREGORIUS (BISSCHOP VAN UTRECHT) TE IJMUIDEN.

☐Deze eenvoudige baksteenbouw, opgetrokken naar het ontwerp van E. J. MARGRY, is 21 September 1885 geconsacreerd door Mgr. BOTTEMANNE.

Het is een eenbeukig gebouw, binnenswerks ongeveer 29 M. lang en 12.50 M. breed, dat ruimte biedt aan 500 zitplaatsen. Het bestaat uit een vijf traveeën diep schip, evenals het rechthoekig gesloten presbyterium overdekt met een spitsbogig houten tongewelf, welks schinkels rusten op gemetselde muraalzuilen. Twee gekoppelde vensters in elke travee voeren het licht binnen. Het uiterlijk is hierbij afgebeeld.

De kerk bezit eenige zeer belangrijke relieken: een groot gedeelte van den schedel van haren patroon en een been van den H. Albericus.

---

7. DE PAROCHIEKERK VAN SINT PETRUS' BANDEN TE KROMMENIE.

☐Aan het driebeukig schip van een weinig fraai waterstaatskerkje, binnenswerks 20 bij ruim 10 M., in 1854 gebouwd naar het ontwerp van TH. MOLKENBOER, is in 1898 door den heer C. P. W. DESSING een ruim transept en een met drie zijden van een achthoek gesloten priesterchoor aangebouwd, beide met steenen gewelven gedekt, waarna het getal zitplaatsen 500 bedraagt. De kerk bezit o.a. een gedreven zilveren schaal uit de zeventiende eeuw.

---

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. CORNELIUS TE LIMMEN.

☐9 Mei 1904 wijdde Mgr. CALLIER deze kerk, die, dank zij den zorgen van Pastoor LEESBERG, was gebouwd kunnen worden ter vervanging van een te klein geworden kerkje uit 1855. Het tegenwoordig gebouw, dat ongeveer 700 zitplaatsen bevat, is ontworpen door den heer P. SNEL RZN te Schagen, in vormen. die een eigenaardige mengeling van romaansche, vroeg-gothische, renaissance en moderne motieven aanwijzen. In plan bestaat de kerk uit een voorbouw, waarin een portaal met tribune erboven, geflankeerd, aan de zuidzijde, door eenen toren en, aan de noordzijde door een catechismuskamer; een driebeukig schip ter diepte van vijf traveeën en een dwarspand, aansluitend op een halfrond gesloten presbyterium, dat door bogen geopend is op achthoekige zijkapellen in het verlengde der zijbeuken. Binnenswerks, zonder den voorbouw, 41.70 M. diep, is de kerk in het transept 22 M. en in het schip bijna 18 M. breed.

Kerk van den H. Cornelius te Limmen.

De beuken worden gescheiden door met rondbogen verbonden zuilen, op welker met bladwerk versierde kapiteelen pilasters rusten, die de schinkels dragen van het rondbogige houten tongewelf, 14.30 M. hoog, dat middenschip en transept overspant. De zijbeuken zijn

met gothische kruiswelven gedekt, welker sluitsteenen 6 M. boven den vloer liggen. Driedeelige vensters voeren licht in de zijbeuken, terwijl het middenschip enkelvoudige, halfrond gesloten lichten heeft, waarvoor plaats werd gewonnen, door de zijbeuken niet met een lessenaardak tegen den middenschipsmuur te doen aansluiten, doch met een zadeldak te dekken. In de beide gevels van de kruispanden en in den westgevel zijn daarenboven zeer groote rondboogvensters aangebracht, zoodat de verlichting van het interieur een overvloedige is. Van het uiterlijk der kerk geeft onze afbeelding een indruk.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA GEBOORTE TE UITGEEST.

Deze, in 1884, naar het ontwerp van E. J. Margry, voltooide kerk (met 660 zitplaatsen), bestaat uit een vijf traveeën diep, driebeukig schip, waarbij ten westen een door traptorens en zijkapellen geflankeerde middentoren aansluit en ten oosten een transept ter breedte van het middenschip, in verbinding met een halftienhoekig gesloten priesterchoor en rechthoekige zijkapellen. Zij is 42.50 M. lang en 16.50 M. breed.

Kerk van de H. Maria Geboorte te Uitgeest.

In- en uitwendig is de kerk behandeld als sobere baksteenbouw, in vroeg-gothischen trant, met spaarzame toepassing van bergsteen voor afdekkingen, kapiteelen en colonnetten.

In het schip wordt de overwelving — een op karbeelen rustende houten spitsboogton in de middenbeuk, gemetselde kruiswelven op zijde — gedragen op zuilen, in de viering op pijlers. Daar de drie beuken onder één zadeldak zijn gedekt, komt het licht der kerk alleen binnen door de vensters der zijbeuken en in het choor. Door bijgaande afbeelding van den noordwand is deze architectuur voldoende gekarakteriseerd.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ENGELMUNDUS TE VELZEN (DRIEHUIS).

Min of meer verwant aan het werk van den heer Tepe is dit kerkje, een baksteenbouw met driebeukig, uit vijf traveeën bestaand schip, kruispand en priesterchoor, gevormd van eene travee, die met vijf zijden van eenen achthoek is gesloten. Ten westen van het schip staat een eenvoudige toren. Alleen in het — door een rij van halfvensters verlichte — middenschip is ruimte voor 400 zitplaatsen. Uitgevoerd naar het ontwerp van den heer A. Bruning, is deze kerk 23 April 1894 geconsacreerd door Mgr. Bottemanne.

Kerk van den H. Engelmundus te Velzen.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ODULFUS TE WIJK AAN ZEE.

Dit door den heer L. Robbers ontworpen kerkje, dat 300 zitplaatsen bevat, is 19 Mei 1890 door Mgr. Bottemanne gewijd. De hier aanwezige staties van den kruisweg zijn geschilderd door Fr. Loots.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOSEPH TE WIJKEROOG.

Van het type, waartoe dit kerkje behoort, zijn door dezelfde bouwmeesters — Jos. CUYPERS en JAN STUYT — ook elders toepassingen gebouwd en daar dit gebouw nog slechts voor de helft is opgetrokken, om voltooid te worden wanneer de behoefte der jonge parochie dit zal eischen, schijnt het beter uitvoerige mededeelingen te doen bij de bespreking van een vollediger voorbeeld.

Volstaan wij dan hier met te zeggen, dat het kerkje een eenvoudige baksteenbouw is, uitwendig van een mooie gele steen op grijs-paarse plint, inwendig met pijlers in dezelfde kleuren, terwijl de wanden gepleisterd zijn. Middenschip en zijbeuken zijn gedekt met vlakke zolderingen, min of meer in den trant van een cassettenplafond. Gele, met bruin afgezette balken omgeven de vakken, die beschilderd zijn met sterren en rozen — in de zijbeuken lelies — in wit, geel en lichtblauw.

Het thans voltooide gedeelte der kerk: priesterchoor, geflankeerd door absidiolen, transept en één van de drie schiptraveeën bevat ongeveer 450 zitplaatsen. De eerste steen werd gelegd 19 Maart 1908 en 7 September d.a.v. had de wijding plaats door Mgr. BOTTEMANNE.

Kerk van den H. Joseph te Wijkeroog

13. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW GEBOORTE TE WORMERVEER.

Een uit architectonisch oogpunt onbelangrijk gebouw, door de, ervóór gebouwde, pastorie aan het oog onttrokken, tijdens pastoor H. E. BROUWER in 1764 gesticht en 22 December van dat jaar ingezegend. [1]) Er zijn 159 zitplaatsen.

[1]) Bij deze gelegenheid werd gepredikt door den Amsterdamschen pastoor H. BEUKMAN: *De noodzakelijkheid eens openbaren godsdienst en de nuttigheid der kerken*, Amsterdam, bij T. CRAYENSCHOT en F. J. VAN TETROODE.

VI. HET DEKENAAT DELFT.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE BERGSCHENHOEK.

Eene waterstaatskerk met omstreeks 270 zitplaatsen, in 1833 gebouwd en 25 Augustus 1844 gewijd door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH.

2. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW GEBOORTE TE BERKEL.

Gebouwd in 1865 en '66, naar het ontwerp van den architect VOGELPOEL, is deze kerk 20 Juli 1868 geconsacreerd door Mgr. WILMER. Zij is driebeukig van aanleg en heeft, behalve de armenbanken, 437 zitplaatsen.

Vormelijk sluit zij zich aan bij de Gothiek, maar in een adaptatie, die van weinig kennis van die middeleeuwsche kunst getuigt.

Kerk van de H. Maria Geboorte te Berkel.

3. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW VISITATIE TE BLEISWIJK.

Een onbelangrijk gebouw, in 1854 opgetrokken. Er zijn 240 zitplaatsen.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. HIPPOLYTUS TE DELFT.

Blijkbaar heeft men ook in ons land tegen het einde der middeleeuwen de bezwaren gevoeld, welke de basilikale aanleg — ook in haar gothische omvorming — medebrengt, waar het geldt een parochiekerk te bouwen, een kerk waar zooveel mogelijk menschen een onbelemmerd gezicht op het altaar en den predikant wenschen te vinden. Uit zulke behoefte althans laat zich het beste verklaren de eigenaardige dispositie, die wij aantreffen bij sommige laat-vijftiende-eeuwsche en zestiende-eeuwsche kerken, in een consequente doorvoering bepaaldelijk bij de oude Sint-Jacob te 's Gravenhage. [1]) Gebruik makende van de voordeelen geboden door de dekking eener kerk met een licht houten tongewelf, bouwde men daar een breed middenschip, bestaande uit slechts drie, bijna vierkante traveeën, dekte de middelste beuk met een spitsbogig houten tongewelf in de richting der lengte-as en de zijschepen met dwarse tonwelven. Aldus wordt het aantal zuilen tot een minimum teruggebracht en een zeer ruime verlichting mogelijk gemaakt.

In aansluiting bij een dergelijk plan, is door Dr. CUYPERS de Hippolytuskerk ontworpen. Aan eenen westtoren voegt zich daar een even breed middenschip, gevormd uit vier kwadraten, waarvan

Kerk van den H. Hippolytus te Delft (voltooid).

St. Hippolytuskerk te Delft.

het eerste en derde elk in drie traveeën zijn verdeeld, het tweede en vierde echter ongedeeld gelaten en ook in de zijbeuken tot de volle hoogte opgetrokken, behandeld als transepten. De zijbeuken zetten zich met ééne travee voort langs den toren. Het meest oostelijke transept is geopend op een priesterchoor, bestaande uit eene travee en een halven tienhoek met omgang; de noordelijke zijbeuk is gesloten met een rechthoekige, de zuidelijke met een polygone en diepere kapel. Terecht kon de catalogus van Dr. CUYPERS' werken getuigen: „Alleen de zijbeuken en het polygone priesterkoor met omgang zijn in baksteen overwelfd; het middenschip en de dwarspanden hebben houten tongewelven met steekkappen naar de vensters. *De groote inwendige ruimte is dus zeer weinig onderbroken door betrekkelijk dunne zuilen, de vensters zijn zeer groot, het licht stroomt overvloedig toe. Met een minimum materie is hier een groote ruimte overspannen...*"

◻In vergelijking met het oude voorbeeld blijkt hier van de overzichtelijkheid der ruimte te zijn opgeofferd door de travee-indeeling van de helft van het schip, maar voor den schoonen indruk is daardoor wel een winst verkregen: er is een sterk geprononceerd ruimterhythme ontstaan, dat zoowel op onzen grooten lichtdruk als op nevenstaande afbeelding onmiddellijk in het oog valt.

Kerk van den H. Hippolytus te Delft.

◻Waar deze afbeeldingen de architectuur zeer voldoende doen kennen — voor het uiterlijk aspect zelfs beter dan de werkelijkheid, daar de kerk grootendeels achter huizen verborgen ligt en haar monumentale toren nog onvoltooid is — worde hier alleen nog maar iets medegedeeld over de materialen en de versiering van het gebouw.

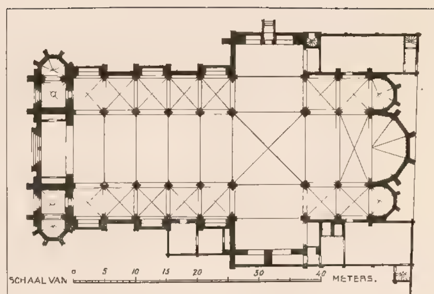
In het schip dragen zandsteenen zuilen de scheidbogen, die in roode baksteen zijn uitgevoerd, evenals de muraalzuiltjes en de neggen en stijlen der vensters, terwijl de muren overigens geheel zijn bepleisterd, bestemd voor beschildering.

◻Het choor, dat reeds prijkt met eene polychromie, die getuigt van het fijne kleurengevoel van haren ontwerper, geeft reeds te vermoeden met welken luister deze kerk eens bekleed zal zijn. Op zwarte basementen staan hier zuilen van glanzend gepolijst rood graniet, die vergulde kapiteelen dragen. De wanden daarboven vertoonen, op een grond van gebroken wit, engelfiguren in zachtheldere kleuren, en de vensters, achter den chooromgang van een doorschijnende lichtheid gehouden, zijn in de hooge choorwanden met donkerder glas gedicht. Door deze fraaie afwisseling der toonwaarden zijn alle onderdeelen tot hun recht gebracht en is een levendig-veelkleurige fond gevonden, waartegen, als een gave pracht, het hoofdaltaar zich afteekent in eenvoudige, groot-gehouden lijnen,

sterk sprekend in den edelen glans van verguld koper, waarvan geheel de bovenbouw is uitgevoerd, die rust op een donker marmeren tafel.

Boven den triomfboog is de Zaligmaker geschilderd, op een troon gezeten, de woorden sprekend: „venite ad me omnes qui laboratis et onerati estis et ego reficiam vos", en langs den boog staan in architecturale omlijstingen heiligen gegroepeerd, als die deze belofte in vervulling zien gaan.

Er zijn vijf altaren in deze kerk, waarvan twee geplaatst zijn tegen de penanten, die het presbyterium scheiden van de zijkapellen, welke laatste, onderscheidenlijk aan het H. Hart en aan den H. HIPPOLYTUS gewijd, reeds met beschildering zijn versierd. [2]) Zij bezitten ook reeds een mooi-kleurige beglazing, evenals de meeste vensters der zijbeuken.

Plattegrond der kerk van den H. Joseph te Delft.

Wanneer ik nu nog de aandacht heb gevestigd op den kostbaren preekstoel der kerk, [3]) met de fraaie oplossing, aan het schelpvormig klankbord gegeven, geloof ik wel hare voornaamste bizonderheden te hebben herdacht.

Tot slot eenige feitelijke gegevens: De eerste steen van den bouw werd gelegd 2 Juli 1884 door Mgr. BOTTEMANNE, die 21 Juni 1886 de plechtigheid der consecratie verrichtte. Er zijn ongeveer 1600 zitplaatsen, terwijl de voornaamste afmetingen bedragen: totale breedte, binnenswerks, 23.60 M., breedte van het middenschip, 11.70 M., hoogte, 21.20 M., totale lengte (zonder den toren) 62.50 M.

[1]) Vgl. over deze en dergelijke kerken, de studie van C. H. PETERS in *Bijdragen en Mededeelingen* van „Die Haghe", 1900, blz. 113 vv.

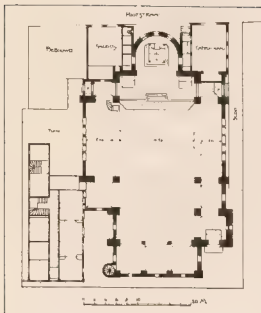
[2]) Uitvoerig beschreven in *Sint Bavo*, V, blz. 345 vv.

[3]) Vgl.: *Sint Bavo*, III, blz. 158 vv.

Kerk van den H. Joseph te Delft.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOSEPH EN DE HH. MARTELAREN VAN GORKUM TE DELFT.

Naar het ontwerp van den architect E. J. MARGRY is deze kerk gebouwd. 23 Augustus 1882 is zij gewijd door Mgr. SNICKERS. Met het vorige gebouw heeft zij dit gemeen, dat zij aan de kloeke breedte van haar middenschip en kruispand, met de goed daaraan geëvenredigde hoogte, eenen aangenamen indruk van ruimte dankt. Overigens draagt zij een geheel ander karakter, ontworpen als zij is in den geest der Fransche gothiek en getrouw aan schoolsche voorbeelden. Van hare dispositie, waarbij de uitspringende transepten en het zeer ondiepe presbyterium er op wijzen hoe blijkbaar vooral getracht is veel ruimte voor zitplaatsen te winnen (er zijn er dan ook 1700), geeft bijgaande plattegrond voldoende denkbeeld, terwijl onze foto doet zien hoe de ingebouwde portaalruimte aanleiding gaf van het westelijk front een grootscheepschen aanleg te maken.

Plattegrond der kerk van den H. Nicolaus en Gezellen te Delft.

Het interieur vertoont drie beuken, gescheiden door met colonnetten bekleede en met gebeeldhouwde kapiteelen bekroonde, in doorsneê ruitvormige, pijlers. Boven de scheidbogen, gekoppelde spaarnissen en daarboven tweedeelige vensters. De zijbeuken en het priesterchoor zijn met gemetselde kruiswelven gedekt, middenbeuk en dwarspand hebben een spitsbogig houten tongewelf, welker schinkels rusten op karbeelen, die op muraalzuiltjes gedragen worden.

Kerk van den H. Nicolaus en Gezellen te Delft.

□ Wat aan dit interieur geen goed doet is de beschildering, uitgevoerd door de firma Te Poel en Stoltefus, in weeke, en toch opdringerige, kleuren, als rose, leverkleurig grijs en lichtblauw. In de zwikken ter zijde der scheidbogen zijn op een lichten grond medaillons met heiligenbustes aangebracht, in de spaarnissen van het schip, aan den noordkant een rij van Franciscaansche heiligen (de kerk wordt bediend door paters Franciscanen) en aan den zuidkant de Martelaren van Gorkum. In het oostelijk kerkdeel onderscheidenlijk de vier groote Profeten en de vier Evangelisten en in de groote spaarvelden onder de vensters van het choor een viertal tafereelen in verband met de H. Eucharistie: Melchisedech, die brood en wijn offert; het Avondmaal; het Paaschlam en de Mannaregen.
Het houten gewelf is in lichtgrijzen toon en versierd met in kleur en lijn eenigszins aan Keltische motieven herinnerende draken en ornamenten.
Waardiger van kleur dan deze onbehagelijke polychromie zijn de gebrandschilderde glazen in de drielichtvensters der zijbeuken, naar schetsen van J. H. Tonnaer, uitgevoerd door J. Dobbelaere. In drie der vensters van het choor is de verschijning des Heeren op Thabor voorgesteld, in de vensters der transepten de Zaligmaker en de H. Maagd, met vele heiligen, in architectonische omlijsting.

---

6. DE KERK VAN DEN H. NICOLAUS EN GEZELLEN TE DELFT.

□ Over deze kerk, waarvan 19 Maart 1909 de eerste steen is gelegd, wordt mij het volgende medegedeeld:

„Daar deze kerk zal verrijzen in een buurt, waar zij aan alle zijden nauw is ingesloten door arbeiderswoningen, scheen het gepast haar in den grootsten eenvoud te ontwerpen. Ook de beschikbare middelen noopten hiertoe, want de geheel onderheide kerk met pastorie zullen voor ongeveer *f* 95.000.— worden uitgevoerd. Het gebouw biedt gelegenheid voor 950 zitplaatsen. De beschildering van het inwendig is in de bouwsom niet begrepen, terwijl de ontworpen toren, hoe eenvoudig ook, zuinigheidshalve voorloopig achterwege blijft. In overeenstemming met den nagenoeg vierkanten vorm van het bouwterrein, verlangde het kerkbestuur eenen centraalbouw.

Schetsontwerp voor het interieur der kerk van den H. Nicolaus en Gezellen te Delft.

De gewelven van viering en priesterchoor worden uitgevoerd in beton, de overige in hout, deels ter wille der goedkoopte, deels voor de acoustiek. Wat den „stijl" der kerk betreft — de

Kerk van de H. Maria Magdalena te Maasland.

verhoudingen, de keuze der materialen, de eenheid in profileering zullen dien moeten aangeven. Het voornaamste materiaal zal licht-geelroode baksteen zijn, verder wordt veel pleisterwerk toegepast en alleen de versiering met eenige kleurige tegels.... een zachte tint voor het houten gewelf en de kerkmeubelen.... fijnkleurig glas in lood, zijn de hulpmiddelen, die ten dienste staan om wat stemming en poëzie in het Godshuis te brengen".

Het gebouw is ontworpen door den heer JAC. VAN GILS, architect te Rotterdam, aan wiens welwillendheid te danken is, dat bijgaande afbeeldingen eenig denkbeeld van de toekomst kunnen geven.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA MAGDALENA TE MAASLAND.

Een westtoren, geflankeerd door portaal en doopkapel, een driebeukig schip van vijf traveeën, een presbyterium, bestaande uit eene travee in open verbinding met de rechthoekige kapellen, die de zijbeuken afsluiten, en vijf zijden van eenen achthoek — ziedaar de aanleg van dit eenvoudig baksteenkerkje, dat 320 zitplaatsen heeft en naar het ontwerp van E. J. MARGRY gebouwd werd, 11 Juli 1887 gewijd door Mgr. BOTTEMANNE. Zuilen op achtkante basementen en met eenvoudige lijstkapiteelen dragen de kruiswelven der drie, onder één zadeldak gedekte beuken, waar breede, driedeelige, vensters het licht binnenvoeren, tweedeelige, van gehistorieerd glas voorzien, in het choor.

Het westfront dezer kerk, wat rijker gedetailleerd dan de andere zijden, is hierbij afgebeeld.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. PETRUS EN PAULUS TE MAASSLUIS.

Zooals een met een schip versierde gevelsteen in den zijwand dezer kerk vermeldt, is zij in 1787 gebouwd; 9 April werd de eerste steen gelegd door pastoor P. KOK en 29 Juni 1788 had de inzegening plaats. In het ruime, doch onbelangrijke gebouw, zijn ruim 200 zitplaatsen. Men ziet er een paar laat-achttiend'-eeuwsche beelden (H. WILLIBRORDUS en MARTINUS?) en zij bezit een tamelijk rijken zilverschat uit de zeventiende en achttiende eeuwen en eenige achttiend'-eeuwsche paramenten.

Kerk van den H. Adrianus te Naaldwijk.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ADRIANUS TE NAALDWIJK (MET BIJKERK TE DE LIER).

Een in 1868, naar het ontwerp van den architect

Van den Brink, gebouwde kerk met 450 zitplaatsen. Zij is behandeld in romaanschen trant, doch bezit even weinig architectonische waarde als haar in 1872 in gebruik genomen bijkerk te Lier. Deze laatste, toegewijd aan den H. Leonardus van Vechel, werd ontworpen door C. P. W. Dessing.

---

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE PIJNAKKER.

Naar het ontwerp van den architect A. C. Bleys gebouwd, werd deze kerk, die ruimte biedt voor 700 zitplaatsen, 4 Juli 1892 geconsacreerd door Mgr. Bottemanne. Zij is den trant der kerk van Assendelft, in romaanschen geest, en bestaat uit een driebeukig, vijf traveeën diep schip, waarbij westelijk een toren aansluit, oostelijk een transept, geopend op halfronde absidiolen in het verlengde der zijbeuken en op een priesterchoor, bestaande uit eene vierkante travee met halfcirkelvormige sluiting. Uitwendig is de kerk behandeld als een sobere baksteenbouw, zonder andere versiering dan een dwerggalerijtje met zandsteenen colonnetten om de bovenste verdieping van den toren en boven de vensterrij der choorsluiting, toch, dank zij haar imponeerende afmetingen en de kantigheid van het metselwerk, van een aangenaam en niet-alledaagsch aspect. Inwendig is het materiaal verborgen door eene beschildering in gelen en grijzen toon, die een opmetseling in bergsteenblokjes schijnt te verbeelden, en den indruk niet verfraait.

Rechthoekige pijlers, door ronde bogen verbonden, dragen hier de hoog-opgaande wanden van het middenschip, in elke travee doorbroken met een rondboogvenster. Boven elken pijler zijn op zware consoles gepolijste hardsteenen zuilen met teerlingkapiteelen geplaatst, die de karbeels dragen, waarop de trekbalken rusten van de open kap, die de kerk dekt in schip, dwarspand en choortravee en die, met aan een oostersch tapijt herinnerende kleuren — in hoofdzaak bruin, rood en blauw, door wit omtrokken — goed is versierd. De zijbeuken zijn met gemetselde kruiswelven op rondstaafribben gedekt, die rusten op tegen de pijlers en wanden gestelde hardsteenen zuilen. Ook hier is in elke travee een rondbogig venster, terwijl de beide dwarsarmen in elk hunner drie wanden van vensters zijn voorzien.

Het presbyterium is wat rijker behandeld. Zoowel de penanten van den triomfboog als die van den boog, welke de choortravee scheidt van de absis, zijn bekleed met gepolijste hardsteenen zuilen, terwijl de opgaande muren met een rij van rondbogige spaarnisjes zijn verlevendigd. In de vijf vensters van de met een halven koepel overdekte choorsluiting is sterk-kleurig gebrandschilderd glas aangebracht.

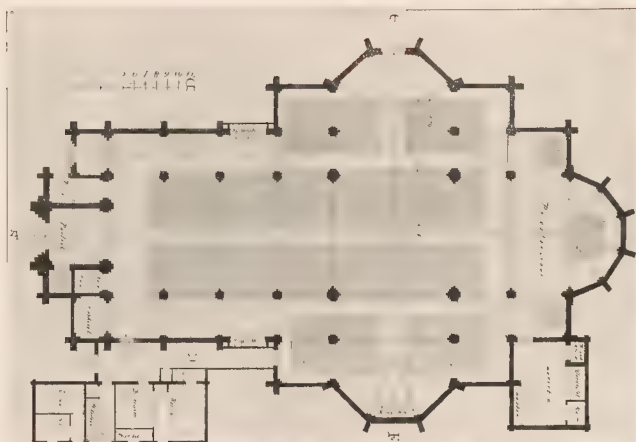

Kerk van den H. Andreas Ap. te Quintsheul.

Tegen den westgevel staat in het middenschip een op vier zuiltjes gedragen tribune voor orgel en zangers, terwijl de zijbeuken aan dezen kant van halfronde sluitingen zijn voorzien, waarvan de noordelijke als doopkapel is ingericht, de zuidelijke plaats geeft aan een Calvarieberg.

Van de meubelen verdient het hoofdaltaar vermelding, een in donkerkleurig marmer uitgevoerde, romaansche bouw, in welks retable bas-reliefs prijken, naar schetsen van den beeldhouwer Van den Bossche: de aanbidding der 3 Koningen en het H. Avondmaal.

De staties zijn een jeugdwerk van den bekenden

Kerk van den H. Joannes den Dooper te Wateringen.

schilder VAN WELIE, waarin meer de overzichtelijke en expressieve compositie dan kleur of schildering te roemen vallen.

Niettegenstaande de dikwijls plompe detailleering, draagt deze kerk met haar heldere lichtheid en goede verhoudingen, een stempel van voornamen huize.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BARTHELOMÆUS TE POELDIJK.

Bij gebreke aan inlichtingen, kan ik slechts melden, dat deze kerk is gebouwd in 1850.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANDREAS AP. TE QUINTSHEUL.

Zonder den toren, ruim 35 M. diep bij eene breedte van goed 15 M., heeft deze kerk bijna 450 zitplaatsen, welke alle een onbelemmerd uitzicht op altaar en preekstoel geven — gunstige omstandigheid, te danken aan hare wel-overwogen dispositie: de aanleg van een 9 M. breed middenschip, vergezeld van zijbeuken, die alleen als ruime toegangen tot de zitplaatsen hebben dienst te doen. Westelijk van het vijf traveeën diepe, driebeukige schip is een toren, geflankeerd door een achtkante doopkapel en een portaal, oostelijk sluit het aan bij een priesterchoor, dat bestaat uit twee traveeën, met een halven tienhoek gesloten.

Terwijl het middenschip met een spitsbogig houten tongewelf is overdekt, zijn het choor en de zijbeuken met gemetselde kruisgewelven overkluisd. De verlichting geschiedt door hooge, tweedeelige vensters in de zijbeuken, die daartoe bij elke travee van eenen gevel zijn voorzien.

De kerk is ontworpen door den architect J. H. TONNAER, als baksteenbouw, in eenvoudige gothische vormen. Zij is tijdens pastoor VORKOTTER gebouwd en 21 September 1893 door Mgr. BOTTEMANNE gewijd.

Kerk van den H. Joannes den Dooper te Wateringen.
(noordelijke zijkapel).

13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JACOBUS DEN MEERDERE TE SCHIPLUIDEN.

Een waterstaatskerk met 550 zitplaatsen, die niets opmerkelijks heeft. Zij is 18 November 1842 ingezegend. [1])

[1]) Vgl. *De Godsdienstvriend*, dl. 58, blz. 264.

---

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE WATERINGEN.

Een blik op bijgevoegden plattegrond bewijst, dat deze kerk, zonder groote afwijking van het basilikaal schema, toch van verreweg de meeste zitplaatsen (er zijn er bijna 1000) een onbelemmerd uitzicht op altaar en kansel geeft. Zij werd ontworpen door de architecten Gebrs. MARGRY en SNICKERS en, tijdens het pastoraat van den Z.E.W. Heer P. M. H. FINKENFLÜGEL, geconsacreerd door Mgr. BOTTEMANNE op 14 Juni 1901. Zij is behandeld als baksteenbouw met spaarzame toepassing van bergsteen, gedekt in choor, dwarspand en middenschip met een driepasvormig houten tongewelf en in de zijbeuken met gemetselde kruiswelven, en zij ontvangt haar licht uitsluitend door de groote vensters der omsluitende wanden, daar middenschip en zijbeuken onder één zadeldak zijn bekapt, zoodat voor een hooge lichtbeuk geen gelegenheid bestond.

Het interieur, grootendeels gepleisterd, was erop berekend door beschildering te worden verlevendigd en gelukkige omstandigheden hebben het mogelijk gemaakt, dat de voltooiing niet lang uitbleef. Zoo is het inwendig thans geheel gepolychromeerd en bovendien in de spaarnissen van het choor en in de triforiën van het schip gesierd met een reeks van 54 heiligenfiguren door M. C. SCHENK, terwijl in de kapellen van de H. MAAGD en den H. JOZEF groote muurtafereelen prijken, geschilderd door G. VAN HOVE.

Ook aan altaren, communiebank, preekstoel en doopvont zijn geene kosten gespaard. Zij werden alle uitgevoerd in de werkplaatsen van de architecten der kerk. [1])

Aan oude voorwerpen vindt men er een gedreven zilveren Godslamp en ciborie, beide uit het laatst der achttiende eeuw.

[1]) Eene uitvoerige beschrijving der beschildering en meubelen geeft: [J. STROUS], *Beknopte beschouwing van de parochiekerk van den H. Joannes den Dooper te Wateringen.*

VII. HET DEKENAAT GOUDA.

Kerk van den H. Joannes den Dooper te Boskoop.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE BOSKOOP.

Sinds op Kerstmis 1868 de door ASSELER gebouwde kerk dezer parochie (geconsacreerd 18 September 1871 door Mgr. WILMER) werd in gebruik genomen, steeg het aantal communicanten van 325 tot 870. Geen wonder, dat de kerk te klein werd en dat de tegenwoordige pastoor, de Z.E.W. Heer J. A. FOPPE, tot uitbreiding besloot. Aan de architecten Gebrs MARGRY en SNICKERS werd het ontwerpen eener nieuwe kerk opgedragen, waarvan aanvankelijk alleen transept en choor gebouwd zijn (ingezegend en in gebruik genomen op 10 Maart 1904) en met het schip der oude kerk verbonden.

Voltooid zal deze kerk een driebeukig gebouw zijn, bestaande uit een door doopkapel en portaal geflankeerden westtoren en een schip, dat ten westen en ten oosten een kruispand heeft, waartusschen drie traveeën. Aan het oostelijk transept sluiten zich twee traveeën aan, met een halven tienhoek voor priesterchoor en halve zeskanten als zijkapellen. Dit gebouw zal, zonder den toren, ongeveer 48 M. diep en 18 M. breed zijn. Het middenschip, het choor en de dwarspanden worden gedekt met houten tonwelven, de zijbeuken met gemetselde kruisgewelven. Ten einde het middenschip van bovenlicht te kunnen voorzien, zonder in overmatige dakhoogte te vervallen (de nok van het gewelf ligt 18 M. boven den vloer), worden de vensters der middenbeuktraveeën met steekkappen aan het tongewelf verbonden — oplossing, die voor het uiterlijk aspect het gunstig gevolg heeft, dat de zijwanden der kerk, tusschen de breede transeptgevels een rij van smallere geveltjes vertoonen. De tegenwoordige overgangstoestand wordt op bijgaand prentje weêrgegeven. [1])

[1]) Bij de uitvoering is in het choor — aanvankelijk voor steenen welving bestemd — het houten tongewelf van het middenschip voortgezet, waardoor het verschil in hoogte der bedaking kwam te vervallen.

Kerk van O. L. Vrouwe Hemelvaart te Gouda.

2. DE PAROCHIEKERK VAN ONZE LIEVE VROUWE HEMELVAART TE GOUDA.

Een der weinige werken in gothischen trant van den bouwmeester A. C. BLEYS is deze kerk, die 15 October 1879 werd geconsacreerd door Mgr. SNICKERS. Interessanter dan haar, grootendeels door belendingen aan het oog onttrokken, uiterlijk is haar interieur, dat aan de betrekkelijk groote hoogte van het middenschip zekere waardigheid ontleent. In aanleg vertoont dit gebouw een eenvoudig schema:

aan een door zijkapellen geflankeerden toren, sluit zich een driebeukig schip aan, vijf traveeën diep, en verbonden aan een transept, waarbij zich een presbyterium voegt, dat bestaat uit twee traveeën (waarvan de westelijke door bogen in gemeenschap staat met rechthoekigekapellen in het verlengde der zijbeuken) en een halven tienhoek. In de westelijke travee van het middenschip is een op drie bogen gedragen tribune geplaatst voor het orgel en de zangers, terwijl langs de beide transeptgevels smalle galerijen loopen, bestemd voor de schoolzusters en voor weeskinderen. In het geheel zijn er ruim 800 zitplaatsen in deze kerk. Geprofileerde pijlers dragen de bogen, die de beuken scheiden, en de overkluizing: in schip, choor en dwarspand, een houten spitsbogig tongewelf, welks schinkels op tegen de pijlers gestelde diensten rusten, en gemetselde kruiswelven in de zijbeuken. Driedeelige vensters voeren licht in de zijschepen, terwijl het middenschip en het choor den dag ontvangen door tweelichtsvensters. Alleen de hoofdlijnen der dragende deelen zijn schoongemetseld, overigens is de kerk gepleisterd, in het schip voorloopig gekleurd, in het choor van een figuur- en bloemrijke polychromie voorzien — geschenk van deken MALINGRÉ — die geheel gewijd is aan de H. MAAGD. [1]) Zij is het werk van M. H. WINSEN & Co. te Tilburg. Een kleurige beglazing van den choorpolygoon versterkt nog de bontheid van het presbyterium.
◻Het hoofdaltaar (door den Antwerpenaar PIERRE PEETERS), de communiebank en de preekstoel (van DE FERNELMONT) zijn pompeuse beeldhouwwerken, waaraan blijkbaar geen kosten werden gespaard. De kerk bezit een ouden zilverschat: een vijftal kelken, een monstrans, een ciborie, een schenkblad, een wierookvat — alles uit de zeventiende en achttiende eeuwen, en een kostbaar stel gewaden, met zwaar borduurwerk in hoog relief, van omstreeks 1720.

[1]) Uitvoerig beschreven in het *Goudsch Nieuwsblad* van 24 Juli 1905.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOSEPH TE GOUDA.

◻Eene kerk van niet-alledaagsche afmetingen: binnenswerks lang 59 M.; breed 23 M. en in het dwarspand 34 M.; hoog, in het middenschip (van vloer tot sluitsteen) 19 M., en op de viering voorzien van eenen toren, die zijn kruis 80 M. boven den beganen grond heft. Tusschen de muren is het middenschip ruim 10 M. breed en houden de zijbeuken meer dan 5 M. Er zijn dan ook 1365 zitplaatsen.
Ziedaar getallen, die reeds zekeren indruk wekken, nog te versterken door de mededeeling, dat de bouwsom naar de *f* 200.000.— beliep. Bouwmeester van deze kerk was de heer C. P. W. DESSING te Gouda. Zij is ingewijd door Mgr. CALLIER op 19 September 1904.
Als voorbeeld der gothiek, die in de laatste halve eeuw in ons land school maakte voor den kerkbouw, schijnt deze kerk, bij eerste kennismaking, niet onverdienstelijk: zij heeft het deugdelijke eener stelselmatige constructie en haar interieur is goed van maatverhoudingen. Ziehier de aanleg: bij een voorbouw, die drie portalen bergt, waarvan het middelste door twee traptorens is geflankeerd, sluit zich het vijf traveeën diepe,

Kerk van den H. Joseph te Gouda.

driebeukige schip aan, in welks westelijke travee in den middenbeuk drie bogen een tribune dragen. Het schip gaat over in een met halve tienhoeken gesloten dwarspand, dat den overgang vormt naar het zeer ruime choorgedeelte: een priesterchoor van twee traveeën, gesloten met een halven tienhoek en geflankeerd door zijkapellen, eveneens met vijfzijdige absiden. De meest westelijke choortravee is in traveeën gedeeld door tusschenzuilen en bevat den opgang naar het vijf treden boven den kerkvloer gelegen presbyterium.

De geheele kerk is gedekt met gemetselde kruiswelven, gedragen op zuilen. Zij ontvangt haar licht door driedeelige vensters in de zijbeuken en in de muren van het middenschip, en door zeer lang gerekte onverdeelde vensters in choor en dwarspand.

Bij nader toezien houdt het aanvankelijk niet-ongunstig oordeel helaas geen stand. Uitwendig blijkt de toren op het kruis de gratie van haar Helmondsch voorbeeld te missen, terwijl de zeer rijk behandelde voorgevel — die naar MOLENAAR'S Sint-Ignatiuskerk te Nijmegen uit de verte schijnt gevolgd, door een overdaad van détails onrustig is geworden. Overigens is het uiterlijk grootendeels door ombouwing aan het oog onttrokken. Inwendig hindert vooral de jammerlijke kleurversnippering, gepaard aan een zonderlinge kwistigheid met dure materialen.

Elders heb ik deze meening uitvoerig toegelicht. [1]) Sedert is het choor der kerk beglaasd en zijn er vele wandschilderingen met groote figuren aangebracht, waarvan — en niet tot hun lof — gezegd kan worden, dat zij passen bij de architectuur. Het is waarlijk zeer te betreuren, dat de hier blijkbaar ruim voorhanden middelen, niet met meer kennis en goeden smaak zijn gebruikt.

[1]) In het Jaarboekje van ALBERDINGK THIJM, 1905, blz. 322 vv. Vgl. verder over deze kerk het *Goudsch Nieuwsblad* van 19 Sept. 1904 en *Sint Bavo*, VII, blz. 701 vv.

Kerk van den H. Barnabas te Haastrecht.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BARNABAS TE HAASTRECHT.

Een in 1853 en '54, naar het ontwerp van den architect VOGELPOEL gebouwde waterstaatskerk met pompeusen voorgevel. Zij werd 10 Juli 1855 gewijd door Mgr. VAN VREE en heeft 450 zitplaatsen. Behalve een tweetal oude kaarskronen, vindt men er een Madonnabeeldje, goed houtsculptuur uit de XVe eeuw.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER (ONTHOOFDING) TE MOORDRECHT.

Dit kerkje, dat 132 zitplaatsen telt, is gebouwd in 1777 en vergroot in 1860. Een viertal kandelaars en een gedreven zilveren blad, alles uit de zeventiende eeuw, zijn uit een oogpunt van kunst allicht belangrijker dan de kerk zelf, al noemde VAN DER AA haar ook „een aanzienlijk gebouw".

Kerk van den H. Joannes' Onthoofding te Moordrecht.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H FRANCISCUS VAN ASSISI TE OUDEWATER.

In de vormen der vroeg-gothiek, die zijne voorkeur hadden, werd door E. J. MARGRY ook deze kerk ontworpen, met welker bouw is aangevangen in het laatst van 1880, en die 4 September 1882 door Mgr. SNICKERS werd geconsacreerd. Door den bouwmeester zelf is zij beschreven als volgt:

„De hoofdvorm is het kruisplan in de hooge opgaande beuken boven de pijlers of kolommen, waar omheen zich de lager liggende zijbeuken met kapellen enz. groepeeren. De toren ligt in de aslijn der hoofdbeuk, terwijl in het verschil der

breedte des torens met die der hoofdbeuk de traptoren en het zijportaal gevonden zijn, en de doopkapel tegen den zuidelijken zijbeukmuur bij den voorgevel is uitgebouwd. Bij de sluitgevels der kruisarmen zijn vier biechtstoelen uitgebouwd zoomede een traptoren, welke laatste evenals die bij den hoofdtoren gelegenheid geeft tot circulatie langs goten en kappen. Hoofdbeuk en zijbeuken zijn door veelhoekige sluitmuren tot priesterchoor en kapellen ingericht, terwijl de verder uitgebouwde zijbeuken nog twee andere kapellen met vlakke sluitgevels vormen, zoodat in het geheel 5 altaren konden geplaatst worden.

De geheele kerkbouw zoowel binnen als buiten is opgetrokken in baksteen met spaarzame toepassing van groefsteen, uitwendig geheel gevoegd, inwendig in verschillende kleuren baksteen alleen voor pilasters met bogen en gewelven en in het algemeen voor alle constructielijnen, terwijl de nissen en vulvakken gepleisterd zijn. De kolommen en kapiteelen zijn van harden Udelfanger zandsteen, evenals alle afdekkingen van conterforten, puntgevels met kruisbloemen enz. en de dakgoten van hardsteen, terwijl voor het inwendige alle steenhouwwerken voor fijn lijst- en beeldhouwwerk in Savonnièresteen zijn uitgevoerd.

De geheele kerk met zijbeuken, kapellen enz. is met steenen gewelven overwelfd en de gewelfribben in Sibbersteen zijn in het midden van ieder gewelf door een steenen ring van 1 M. diameter opgesloten, in welke ringen gelegenheid is aangebracht tot ventileering van het kerkruim.

De kerk heeft eene binnenwerksche lengte van 54 M. tusschen voorgevel toren en priesterchoor, bij eene breedte van 19.50 M. tusschen de zijbeukmuren en van 26.50 M. tusschen de muren der kruisarmen. De hoogte onder het gewelf der hoofdbeuk bedraagt 14.80 M., de nok der kap is 20.50 en het kruis des torens 58 M. boven den vloer der kerk". Er zijn ongeveer 1500 zitplaatsen in deze kerk.

Kerk van den H. Franciscus van Assisi te Oudewater.

De aanneemssommen bedroegen *f* 19.450.— voor de fundeering en *f* 109.000.— voor den opbouw, in welk laatste bedrag niet zijn begrepen de beeldhouwwerken aan kapiteelen, lijsten, corbeaux, kruisbloemen enz. of eenig deel der meubeling.

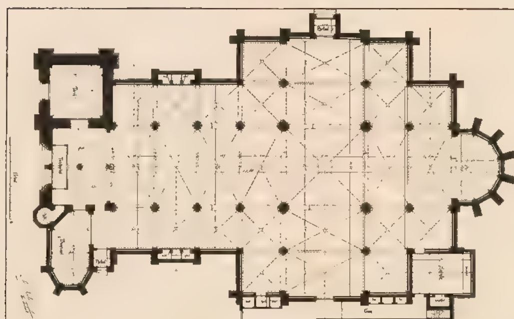
Wij hebben aan deze, door de afbeeldingen nog verduidelijkte, beschrijving slechts toe te voegen, dat de gebrandschilderde vensters (in de benedenlichten groepen, boven meest ornamentale grisailles) het werk zijn van ED. LÖHRER. De meeste meubelen (triomfbalk, preekstoel, altaren, communiebank, kruiswegstaties) zijn uit het atelier van den heer MARGRY, terwijl het hoofd-altaar later werd verrijkt door den heer STOLTEFUS, door wien ook de meeste beelden in de kerk, o.a. die tegen de zuilen, werden gemaakt. De kerk bezit o.a. een kostbare verguld-zilveren monstrans, in gothischen trant, door CAMILLE ESSER.

---

7. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. PETRUS EN PAULUS TE REEWIJK.

8 Juli 1889 werd door den pauselijken Internuntius, Mgr. A. RINALDINI, de eerste steen gelegd voor deze kerk, die 6 October 1900 door Mgr. BOTTEMANNE is gewijd.

Zij bevat 340 zitplaatsen met ruimte voor meer, en werd ontworpen door de architecten Gebrs. MARGRY en SNICKERS.

Kerk van den H. Bonaventura te Woerden.

□Men ziet in de kerk een paar laat-zeventiende-eeuwsche koperen kaarskronen en goede oude beelden van de heiligen PETRUS en PAULUS. In de pastorie wordt eene groote schilderij bewaard (breed 1.12, hoog 0.94 M.) met het borstbeeld en de martelgeschiedenis in acht tafereelen van MARTINUS VAN VELDEN, die hier pastoor was en 6 Maart 1639, terwijl hij te Middelburg, een gehucht in deze buurt, de H. Mis las, door een bende protestanten werd overvallen en zoodanig aan het hoofd gewond, dat hij 6 April d.a.v. te Leiden overleed. [1])

[1]) Vgl. hierover: *Bijdragen v. d. gesch. v. h. Bisdom Haarlem*, XXVI, blz. 147—154.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BARTHOLOMÆUS AP. TE SCHOONHOVEN.

□In 1872 ontworpen door E. J. MARGRY voor 470 zitplaatsen (met inbegrip der armenbanken), is dit kerkje in 1873 gewijd door Mgr. WILMER. Het heeft de bizonderheid, dat de toren is geplaatst aan den zuidkant, tegen de middelste der zeven traveeën van het schip.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. VICTOR TE WADDINGSVEEN.

□Ook van deze kerk was E. J. MARGRY de bouwmeester. Zij is in 1880 door Mgr. SNICKERS geconsacreerd. Er zijn 375 zitplaatsen.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BONAVENTURA TE WOERDEN.

□Onder de meest bekende kerken van het land behoort zeker deze, die, aan een drukke spoorlijn zóó gelegen, dat zij van uit den trein voortreffelijk zichtbaar is, aan menigen protestant — ook wel in mijn bijzijn — de ontboezeming ontlokte, dat die roomschen toch maar paleizen van kerken bouwen — een onbedoelde hulde zoowel aan de geestkracht van ons Nederlandsch katholicisme, als aan den architect NIC. MOLENAAR, die waarlijk in

Kerk van den H. Bonaventura te Woerden.

St. Bonaventurakerk te Woerden.

deze kerk een grootscheepsch, royaal gebouw heeft gesticht en een, dat, op-end'-op gothiek als het is, toch het eigen stempel draagt van den stoeren Fries, die het ontwierp, zoodat men het dadelijk herkent, terwijl het anders den spoorwegreiziger toch nog wel eens gebeuren wil, dat hij aan de roomsche kerk eener plaats heusch niet zien kan hoever hij is opgeschoten.

Onze buiten-tekst-plaat geeft het stoere en stevige, het forsche en toch niet plompe, van het uitwendig behoorlijk terug. Het is geheel opgetrokken van grijsroode baksteen, met kleurige, meer bruinroode, profiel- en vormsteenen aan vensteromlijstingen, boogfriesjes en verdere muurversiering, en met zeer spaarzaam gebruik van witte bergsteen. Deze eenheid van materiaal komt aan het aspect zeer ten goede. Er wil wel eens wat druk-gedetailleerds zijn in de muurbehandeling van dezen architect en dat is hier geheel achterwege gebleven, door zelfbeperking zeker in de eerste plaats, maar allicht toch ook tengevolge van de gave tonigheid der materiaalkleuren. Inwendig is de kerk, welker dispositie uit den bijgevoegden plattegrond en de afbeeldingen zeker voldoende duidelijk wordt, evenzeer in groote lijnen gehouden. Zij doet hier wat minder prettig aan, omdat zij de beschildering nog mist en het sobere kleed van geschuurde grijze kalk haar niet flatteert, terwijl de slecht gehouwen kapiteelen en de schreeuwerige kleurvlekken der horribele kruiswegstaties — blijkbaar door den dorpsverver vervaardigd — haar aanzien nog benadeelen. Maar ten slotte stemt ook haar interieur toch aangenaam, omdat het een in goede verhoudingen onderverdeelde ruimte te zien geeft, die voor een goeden polychromeur een zeer dankbare taak biedt. De fraai-ontwikkelde aanleg geeft naar alle zijden mooie spelingen van licht en donker, van opgaande en gebogen lijnen, zelfs naar het in zoovele kerken wat al te sobere westen, dat hier met de goede vondst van een op wijde bogen gedragen tribune, een verrassende perspectief laat.
◻De kerk is geheel overkluisd met baksteenen kruisgewelven, in de zijbeuken en het choor door enkelvoudige, in de hoog oprijzende wanden van het middenschip doör drieledige vensters verlicht.
◻Binnenswerks diep 53.90 M.; breed, in het transept 31.40 en in het schip 20 M., biedt zij ruimte voor 1000 zitplaatsen. De hoogte van het middenschip (vloer tot gewelfsluitsteen) bedraagt 18 M.
◻De kerk is gewijd door Mgr. Bottemanne op 22 Februari 1892.

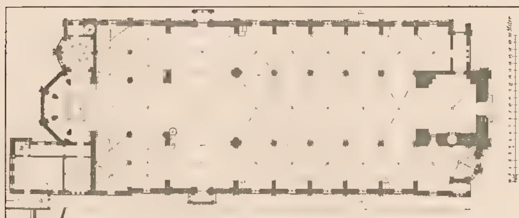
VIII. HET DEKENAAT 's-GRAVENHAGE.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JACOBUS DEN MEERDERE TE 's-GRAVENHAGE.

Ook indien zij niet, toevallig, de kerk van den Deken ware, dan nog zou deze verdienen aan het hoofd der Haagsche kerken te worden beschreven, zoozeer is zij onmiskenbaar de schoonste onder hare zusters.

Jammer genoeg staat zij dermate ingebouwd, dat van haar fraai samengesteld uiterlijk slechts weinig te zien komt en alleen de voorgevel, met den rijzigen toren, sober en streng, maar vooral nobel van verhoudingen en vorm, van de straat af zichtbaar is. Reden te meer om van een der zijwanden en de schoon-gegroepeerde choorpartij hier een afbeelding te brengen (zie de lichtdrukplaat I). Men ziet daar, dat de kerk in hare hoog-opgetrokken deelen duidelijk den kruisvorm teekent, maar dat het beschikbare terrein toch geheel is benut doordien de laag-gehouden zijbeuken terzelfder breedte als de kruisarmen zijn uitgebouwd en hunne wanden tegen de buitenzijde der contreforten gesteld.

Met den, tusschen de zijbeuken ingesloten, toren meê is de kerk binnenswerks diep : 62.50, terwijl zij eene breedte heeft van ruim 22 M., waarvan 9.60 M. als lichte wijdte van het middenschip en 5.25 M. voor elk der zijbeuken. Er zijn 1136 zitplaatsen. De gewelfsluitsteenen van het middenschip liggen 17 M. boven den vloer, die van de zijbeuken 9 M.

Kerk van den H. Jacobus den Meerdere te 's-Gravenhage

Niettegenstaande deze betrekkelijk geringe afmetingen, maakt het interieur een imposanten indruk, hetgeen, behalve aan de schoone verhouding van de hoogte tot de andere afmetingen, vooral te danken is aan de zeer bizondere dispositie van het oostelijk deel der kerk (zie den plattegrond). In plaats toch van de drieledige indeeling van het schip ontstaat hier een vijfdeelige aanleg. Door nl. het choor smaller te maken dan het middenschip der kerk, vond de bouwmeester gelegenheid in het verlengde van elk der zijbeuken twee kapellen aan te leggen. Geeft deze schikking een zeer fraai rhythme aan de doorbreking van den oostelijken transeptwand, zij brengt ook de nog grootere bekoring meê, dat het interieur niet in eens overzien wordt, dat het diep-wijkende partijen aanbiedt, die een illusie geven van verre ruimte. Onze lichtdrukplaat is van zoodanig standpunt genomen, dat dit effect, zooals het zich in de zijbeuken voordoet, duidelijk waarneembaar is. Fijngevoeld lijkt het mij van den bouwmeester, dat hij gezorgd heeft voor den blik van uit het middenschip een gelijksoortigen indruk te wekken, door het priesterchoor van eenen omgang te voorzien.

Wanneer men, na van dezen fraaien aanleg in de werkelijkheid te hebben genoten, het plan nog eens beziet, waardeert men dien te meer, want dan blijkt, dat hij zonder eenig ruimteverlies kon tot stand komen, daar achter de zijaltaren, aan den zuidkant, nog plaats bleef voor een op het presbyterium geopende kapel, waar bevoorrechten in stille afzondering de H. Mis kunnen bijwonen, en aan den noordkant voor de sacristie.

Ook van het choor naar het westen biedt de kerk een bizonder mooi doorzicht, waar zij in het middenschip in een ter volle breedte van den toren geopenden boog, overschaduwd door een voorspringende tribune, laat kijken en in het noordelijk zijschip in een uit vijf zijden van een achthoek

Phototypie L. VAN LEER & Co. — Amsterdam.

St. Jacobuskerk te 's-Gravenhage.

gesneden zijkapel. Ik moet het bij deze enkele aanduidingen laten, om nog iets te kunnen zeggen over het zeer delicate kleuraspect van deze kerk, dat heel wat rustiger is dan onze lichtdruk zou doen vermoeden, omdat de fotografie maar zelden erin slaagt de toonwaarden van kleuren tot heur recht te laten komen. De polychromie is hier spaarzaam toegepast. Tegen het zachtrood der baksteen van zuilen en wanden, door zandsteenen banden afgewisseld, zijn de diensten geelgrijs met zigzagversieringen in okerbruin. De kapiteelen van zuilen en schalken teekenen zich met verguld bladwerk op donkeren grond levendig af. De gewelven hebben witte velden, met bebloemde olijfgroene ranken versierd, gedragen op levendiger gekleurde, tegen de knoopen met goud gehoogde, gordelbogen en ribben. In het choor komen donkerder kleuren het gamma versterken. Er is in dit geheel iets van lichte blijheid, toch niets eentonigs, daar telkens, om de bogen en onder de lijsten, ornamentranden, meest groenblauw op wit, voor eenige levendigheid zorgen en figurale schilderingen, als de heiligenfiguren in de triforiumnissen, het oog te kijken en den geest te denken geven. Zoo vindt men in de zijkapellen een viertal tafereelen uit het leven van den Zaligmaker, op de transeptwanden, onderscheidenlijk de Bruiloft te Cana en een viertal tooneelen uit de legende van den H. Jacobus (zuidkant) en het H. Avondmaal, met daaronder de afbeeldingen van acht „milites Christi".

Sterkkleurig gebrandschilderd glas in veertiendeeeuwschen trant in de choorvensters en in de vensters der zijbeuken, geeft fonkelende partijen — zooals op een lichten muur een rijp- en rijkgekleurd oostersch tapijt zou doen. In dit zoo smaakvol gekleurd milieu, staan de altaren en verdere meubelen bizonder gunstig en de kruiswegstaties, in doorloopende rij boven een eiken lambris tegen de zijwanden gehangen, krijgen er een onverwacht relief. Er zou nog wel bij sommige détails zijn stil te staan — ik wijs b.v. op het eenvoudig klankbord van den preekstoel, in den bekenden schelpvorm, hier door een fraaie ornamentale beschildering aannemelijk gemaakt — maar de economie van dit boek laat het niet toe.

Vaandel in de Sint Jacobskerk te 's-Gravenhage.

Toch dient nog melding gemaakt van de kostbare monstrans, welke de kerk bezit, een werk van J. H. Brom in laat-gothischen geest en van het vaandel van de Brielsche processie der parochie, naar een ontwerp van den architect De Bazel uitgevoerd door H. Fermin en hierbij afgebeeld. Ten slotte nog de zakelijke mededeeling, dat de kerk, gebouwd en versierd onder leiding van Dr. Cuypers, den 25sten September 1878 door Mgr. Snickers is gewijd.

---

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE 's-GRAVENHAGE.

Bijstaand prentje, reproductie van het titelvignet der redevoering door Henricus Tomas bij de inwijding dezer kerk uitgesproken, [1]) is wel geheel in den geest van het gebouw, dat het

afbeeldt. In den tijd zijner stichting — waartoe door Koning WILLEM I *f* 20,000.— werd bijgedragen — heeft het eenige bewondering gevonden. Door den pastoor-stichter werd het, bij zijn eerste optreden in den nieuwen tempel, [2] „geprezen als een proefstuk der konst door eene kundige hand ontworpen", doch ook ..... „met de stipste bezuiniging berekend". En de eerst-genoemde feestredenaar, in eene uitweiding, die mij niet zonder belang schijnt als blijk hoe zelfs in het begin der negentiende eeuw — de inzegening geschiedde 27 November 1822 — de kerksymboliek niet geheel vergeten was, deze feestredenaar vond zelfs aanleiding tot de volgende ontboezeming:

„Hoe prachtig en indrukmakend rijst [deze tempel] uit deszelfs grondslagen op, en verheft hij op zijn toornspits het luisterijk teeken van den Zoon des Menschen als in de wolken! Deszelfs aanschouwen boezemt den voorbijganger eerbied voor deze plaats in. Zijn majestueuze ingang roept de geloovigen tot de vereering, tot de aanbidding tot den verschuldigden dienst van den waren God ...... Het inwendige van dit Heiligdom verrukt en treft niet minder het eenvoudige oog des geloovigen; het voert hem op tot hoogere denkbeelden, maakt hem schier geheel los van het wereldsche, en doet hem in stille aanbidding voor den voet des altaars, voor den troon der genade neerknielen ...... De kolommen, die het tempelgebouw dragen, maken hem aandachtig op de Apostelen en Profeten, op wien het geestelijk gebouw, de heilige Kerk is opgetrokken; terwijl de steenen, waarmede dit Huis des Heeren is zamengevoegd, alle de geloovigen voorstellen, die tot één geestelijk Gebouw, tot éénen heiligen Tempel voor den Heer zijn daargesteld, en worden opgebouwd tot ééne woning van God in den geest (Efez. II; 21, 22); terwijl de andere sieraden, zoo als de beelden — die hier weldra hunne plaatsen zullen vullen — den christen de helden des Geloofs doet indachtig zijn. Intusschen maakt hem het zuiver waslicht opmerkzaam op Hem, die gezegd heeft: „Ik ben het Licht der wereld" (Joh. VIII, 12) ...... Zoo ziet zich de geloovige op deze heilige plaats in alles wat hem omringt tot het hemelsche opgeleid, en bemoedigd om een' goeden strijd te strijden, en tot het einde toe in het geloof te mogen volharden".

Sint Willibrordaskerk te 's-Gravenhage (naar een titelvignet).

Ook buiten den kring der naast-betrokkenen, blijkt het gebouw intusschen de aandacht te hebben gewonnen; GOETGHEBUER gaf een teekening van den voorgevel in zijn bekend werk [3] en verhaalde: „La nouvelle église de la Haye se fait remarquer par sa noble simplicité; elle est divisée en trois nefs, soutenues par des colonnes ioniques ... La façade se compose d'un portique de quatre colonnes doriques en pierre de taille, supportant un fronton. L'on entre dans l'église par trois portes, dont la grande est au milieu du péristyle, sous lequel sont placées les statues en marbre de S. PIERRE et de S. PAUL, ouvrage d'un maître italien" ...

Ook met allen eerbied voor het dikwijls miskende klassicisme van de eerste helft der negentiende eeuw en met waardeering voor de burgerlijk-voorname allure en de inderdaad goede verhoudingen van den voorgevel, kan men de kerk thans niet sterk meer prijzen. Aan het inwendig is nl. alle proportie ontnomen, doordien het in 1865 naar het oosten toe verlengd is, tengevolge waarvan het nu veel te laag schijnt. De Haagsche stadsarchitect ADRIAAN TOLLUS, naar wiens ontwerp het gebouw oorspronkelijk werd opgetrokken, is hiervoor natuurlijk geenszins aansprakelijk, er komt hem integendeel hulde toe, dat zijn werk, ondanks deze mishandeling, toch nog een niet-onaangenamen indruk maakt.

Aan eenen voorbouw, in het middenschip als portaal afgesloten, terwijl de zijbeuken er benut zijn om tribunes te dragen, sluit zich een driebeukig schip aan van zeven traveeën, overgaand in een kruispand, dat geopend is op een rechthoekig gesloten presbyterium en tegen welks oostelijke wanden zij-altaren zijn geplaatst. De drie beuken, gescheiden door slanke Jonische zuilen, die op hooge plinten staan en met rondbogen zijn verbonden, worden op gelijke hoogte overdekt, de middelste met een halfrond tongewelf, de zijwaartsche met kruiswelven. Groote rondboogvensters,

gedicht met verdienstelijke gebrandschilderde glazen van pl. m. 1870, voeren voldoende licht in de kerk, die geheel is gepolychromeerd in een lichtgrijzen toon met helderkleurige ornamenten.
De drie altaren zijn uitgevoerd in weinig fraaie barokvormen, waarbij de preekstoel, in blank eikenhout gebeeldhouwd door VENEMAN (omstreeks 1865), gunstig afsteekt. Als kruigwegstaties dienen groote schilderijen door J. A. CANTA (1886).

1) Inwijding-rede uitgesproken binnen 's-Gravenhage, door HENRICUS TOMAS, pastoor te Haarlem. 's-Gravenhage, by W. S. J. DE GROOT, MDCCCXXII.
2) *Een woord uit het hart*, door HERMANUS TOMAS, pastoor te 's-Gravenhage. 's-Gravenhage [1823].
3) Choix des monumens, édifices et maisons les plus remarquables du royaume des Pays-Bas. (Gand, 1827), p. 71, pl. 105. Over de geschiedenis der statie, zie: *De oorsprong der Fransche Carmalietenkerken te Amsterdam, 's Gravenhage en Leyden* in: *Kerkelijk Nederland*, 1849, blz. 141; over de inwijding der kerk: *Godsdienstvriend*, X, blz. 44.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. ANTONIUS EN LODEWIJK TE 's-GRAVENHAGE.

Met voorbijgaan van de belangwekkende voorgeschiedenis dezer statie, indertijd door Rector HAGERAATS zoo onderhoudend verteld, 1), vangen wij onze beschrijving aan met de stichting van het tegenwoordige gebouw. Nadat daartoe bij beschikking van den Minister van Staat, Directeur-Generaal voor de zaken van den R. K. Eeredienst, van 8 April 1843 vergunning was verleend, werd de bouw der kerk, naar het ontwerp van den architect W. VAN DER HORST, aanbesteed en opgedragen aan de aannemers Gebr. DOLMAN en PERQUIN voor *f* 112,600.—. Van de Provincie werd een bijdrage van *f* 4000.— ontvangen.
13 Juni 1843 legde de nuntius INNOCENTIUS FERRIERI den eersten steen, 19 Juli 1844 werd de eerste dienst gedaan in de toen half-voltooide kerk, die 20 Juli van het volgend jaar in haar geheel in gebruik genomen kon worden en 7 October 1846 geconsacreerd door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH.
De grond, waarop vroeger gebouwen der Fransche Ambassade hadden gestaan, was door de Fransche regeering tegen matigen prijs aan het kerkbestuur overgedragen, onder eenige voorwaarden, waarvan uit architectonisch oogpunt alleen belangrijk is de bepaling, dat er twee tribunes in de kerk moesten zijn ten gebruike der Fransche legatie. Hieraan is het dan te danken, dat men aan beide zijden van het halfcirkelvormige priesterchoor vertrekjes vindt, met vergulde hekken van het sanctuarium afgescheiden, waarin, gelijkvloers en op twee boven elkander gelegen tribunes, zitplaatsen zijn aangebracht in door beschotten gescheiden afdeelingen, zoodat het geheel wel eenigszins op schouwburgloges gelijkt.
Ook overigens trouwens doet dit gebouw eer aan een gehoorzaal dan aan een kerk denken, met haar ruime galerij boven de beide zijbeuken, de balcons in den voorbouw, ter zijde van de boven het portaal gelegen zangerstribune, en de beide loggia's boven de ingangen in de transeptgevels.
In aanleg is het een combinatie van kruis- en hallenkerk. Aan de vijf traveeën van het driebeukig schip sluit zich een transept aan, welks oostelijke wand eenen triomfboog ter wijdte van het middenschip vertoont, geflankeerd door twee zijaltaren.
Achtkante pijlers scheiden de beuken en dragen de zijtribunes, boven welker balustrades Jonische zuilen oprijzen, die de overwelving dragen, een tongewelf, volgens het beloop van een paanderboog in het middenschip, gestucte kruiswelven in de zijbeuken, een stergewelf

Madonna door W. Mengelberg in de kerk van de HH. Antonius en Lodewijk te 's-Gravenhage.

in de viering, een halven koepel boven de apsis — alles in stuc natuurlijk. Groote vierdeelige vensters in de beide transeptwanden met gebrandschilderd glas in renaissance-geest en rondbogig gesloten, evenals de vensters in de zijmuren, voeren den vollen dag in de kerk, die door een lichtkleurige beschildering — het werk van den heer TRAUTWEIN — te meer in blijden toon is gehouden. Het geheele schip is sober getint in geelgrijs, de gewelfschelpen met bebloemde bladranken versierd, de choorpartij in rijker kleurenwisseling, arabesken en symbolische ornamentiek in den trant der Italiaansche renaissance, olijfgroen en warm bruinrood, lichtblauw en okertinten, met gouden hoogsels. Krachtig daar bovenuit spreekt de, als mozaiek behandelde, koepelbeschildering, die den ZALIGMAKER tusschen MARIA en JOANNES DEN DOOPER te zien geeft, in hemelsche glorie, omgeven door lofzingende engelen en stoeten van heiligen.

Er is iets luisterrijks in dit geheel, wèl passend bij den luxe der van kostbare materialen opgebouwde altaren, waarbij men wel gaarne iets van de stoffelijke waardij zou willen missen voor wat hooger artistieke beteekenis. Al deze sculpturen in prijzige marmers, met verguld koperen belegsels en echtzilveren drijfwerken, komen uit de werkplaatsen der firma TE POEL & STOLTEFUS. [2]) Maar als men tusschen dezen kunstloozen praal getroffen wordt door een sobere en sierlijke marmerstatue der H. MAAGD (boven het haar gewijde zijaltaar) vindt men dit ééne goede beeld door WILHELM MENGELBERG gesigneerd.

Tegen de zuilen en langs den westelijken wand zijn tal van beelden opgesteld — onder de laatste eenige niet onverdienstelijke van ouder datum —, aan de wanden vindt men groote reliefs van den Kruisweg in vergulde lijsten — waarlijk men is hier niet in een volksbuurt, al spreekt deze smakelooze overlading ook allerminst van aristocratischen geest, maar veeleer, helaas, van den ongekuischten pronkzin, waarvan ook de quasi-klassieke façade, met haar opeenstapeling van doellooze pilasters en frontons getuigenis aflegt.

Eéne deugd heeft deze kerk toch: er zijn 2075 zitplaatsen, waarvan 412 voor de armen. Zou Sinte FRANCISCUS, die Vrouw Armoede gehuwd had, niet liever zich verschuilen op een van deze laatste, dan knielen op een der rood fluweelen stoeltjes die zooveel dichter bij den geestloozen rijkdom der altaren staan? . . . .

[1]) In het *Haagsch Jaarboekje* voor 1895, blz. 80 vv.
[2]) Eene beschrijving van het S. Antoniusaltaar vindt men in: *Sint Bavo*, I, blz. 624.

---

4. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. THERESIA TE 's GRAVENHAGE.

De voordeelen, welke de Haagsche katholieken, in de dagen der verdrukking, hebben ondervonden van de omstandigheid, dat zij eene hofstad bewoonden, blijken ook uit de geschiedenis van deze statie, die — evenals de H. Antoniusparochie — haar ontstaan dankt aan eene gezantschapskapel. Nog thans is de kerk gelegen aan de binnenplaats van het voormalig huis van Assendelft, thans het gebouw der Engelsche legatie, vroeger de woning van den Spaanschen ambassadeur, die na den vrede van Munster bij de Staten geaccrediteerd werd. De lotgevallen der kapel en hare verheffing tot parochiekerk zijn door pater P. G. BONGAERTS S. J. uitvoerig, en op grond van ampel bronnenonderzoek, geschreven. [1]) Voor ons begint de geschiedenis met de stichting van het tegenwoordig kerkgebouw, waarmede werd aangevangen onder pastoor G. ELSEN S. J., die, in 1836 benoemd, reeds in 1839 den eersten steen voor den nieuwen bouw mocht leggen. De kerk was ontworpen door den architect SUYS en werd uitgevoerd onder leiding van den „controleur der stadswerken" WILLEM VAN DER HULST. 13 October 1841 had de wijding plaats door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH, bij welke gelegenheid door Mgr. VAN VREE de feestrede werd gehouden.

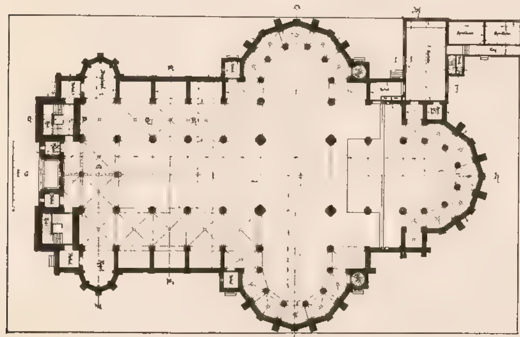
Fraaier dan de hierbij afgebeelde, wel wat al te pompeuse, voorgevel is het interieur der kerk, dat

wel eenigszins op een vereenvoudigde uitgave van de Amsterdamsche Antoniuskerk gelijkt, al mist het ook dezer grootsche verhoudingen. Het is een driebeukige hallenkerk, zes traveeën diep, aan welks middenschip een even breed, rechthoekig gesloten priesterchoor aansluit, ter zijde waarvan — dus achter de sluitingswanden der zijbeuken, waartegen de zijaltaren staan — rechthoekige ruimten zijn, beide van eene tribune voorzien, en waarvan de noordelijke zitplaatsen bevat, terwijl de zuidelijke als sacristie dient. In den westelijken voorbouw zijn het portaal en ruime tribunes ondergebracht, in het middenschip zelfs twee boven elkander, waarvan de bovenste dient voor het orgel en het zangchoor.

S. Theresiakerk te 's-Gravenhage (naar een litho).

Zware zuilen, op hooge plinten geplaatst, met Jonische kapiteelen en door rondbogen verbonden, scheiden de beuken, die alle drie met gestucte kruiswelven zijn gedekt. Terwijl het schip geheel is gewit, is de choornis beschilderd in marmerkleuren, met goud gehoogd en zijn om den triomfboog en achter de zijaltaren muurschilderingen aangebracht. De groote rondboogvensters der zijbeuken vertoonen een beglazing, meest ornamentaal, in renaissance-geest en versierd met medaillons, waarin heiligenbusten, niet onverdienstelijk als teekening en aangenaam van kleurwerking: in een gedempten, donkeren toon, door grisailles en détails van helderder kleur afgewisseld. Het hoofdaltaar is een lage, wit-marmeren, tombe met een achterbouw, bestaande uit twee groote, fantaisiezuilen, die een fronton dragen, welk geheel een groot doek — de Kruisiging door den Belgischen schilder MATHIEU — omlijst. De zijaltaren vertoonen de barokvormen van den stichtingstijd der kerk.

Belangrijk beter is de preekstoel, geheel in den Belgischen trant: de Zaligmaker, omringd door kinderen, schijnt de kuip van het gestoelte te dragen, waartoe van twee zijden trappen toegang geven, bewaakt door de standbeelden der Heiligen Petrus en Paulus, en waarboven een met allegorisch snijwerk ruim-versierd klankbord hangt. Het als sculptuur verdienstelijke werk is geteekend: CH. GEERTS 1848. Wanneer ik nog melding maak van een wit marmeren beeld van het H. Hart door den Belgischen beeldhouwer VERMEYLEN en wijs op de groote tafereelen van den Kruisweg, niet-onverdienstelijke schilderijen van CANTA, geloof ik wel wat er merkwaardigs is in deze kerk te hebben herdacht. Er zijn ongeveer 900 zitplaatsen in dit gebouw.

Kerk van O. L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen te 's-Gravenhage.

[1] *De St. Teresia-kerk, weleer de Koninklijke Kapel van Spanje*, 's-Gravenhage, 1866.

5. DE PAROCHIEKERK VAN ONZE LIEVE VROUW ONBEVLEKT ONTVANGEN TE 's-GRAVENHAGE.

Het is mij onbekend of het ook hier nog een herinnering is aan de dagen der verdrukking, waarin katholieke kerken aan zeer beperkte afmetingen waren gebonden, zoodat men, om de noodige plaatsen te vinden, den étagebouw toepaste en kerken bouwde met soms twee

galerijen boven elkander — maar opmerkelijk mag het in ieder geval heeten, dat ook deze Jezuietenkerk, als die te Groningen en te Amsterdam, ruime tribunes heeft. Zij loopen hier zelfs geheel het schip der kerk rond, beginnend boven de westelijke travee van het middenschip, voortgedragen boven de zijbeuken en zich ombuigend langs de transeptwanden. Dat hierdoor zeer veel ruimte wordt gewonnen behoeft geen betoog en men gelooft dan ook gaarne, dat deze kerk, die, zonder den voorbouw, ruim 60 M. diep is, 28.50 M. breed in het schip en 46 M. in het kruispand, 1600 vaste zitplaatsen bevat.

Een tweede bizonderheid, die bij het bekijken van het plan in het oog valt, is de klaverbladvormige aanleg van het oostelijk gedeelte. Men weet, dat deze reeds bij oudchristelijke kerken voorkwam en gedurende de romaansche periode en den z.g. overgangstijd tamelijk veelvuldig is toegepast in de tegenwoordige Rijnprovincie en in een deel van Zuid-Frankrijk, terwijl men er ook voorbeelden van vindt in ons land (Rolduc en Roermond) en te Doornik. Denkt men zich bij het nog aanwezige transept dezer laatste kerk het (thans verdwenen) romaansche choor terug, dan heeft men een aanleg — evenals b.v. bij S. Maria am Kapitol te Keulen — die aan dit ontwerp van den heer Nic. Molenaar sterk doet denken: evenals in Den Haag vindt men ook te Doornik en Keulen elk der drie deelen van den klaverbladvorm voorzien van een omgang en te Doornik is ook reeds, in afwijking van den halfcirkel, die elders veelal werd toegepast, de veelhoek als sluiting gebruikt. Koos men daar echter een halven tienhoek, de heer Molenaar deed zijne sluitingswanden bestaan uit vier zijden van eenen tienhoek, vrij zeldzame dispositie, die echter het niet onaardige effect medebrengt, dat men, telkens tusschen twee zuilen door, niet tegen een vlakken wand maar in de pikante schaduwpartij van eenen hoek kijkt, terwijl elk der veelhoekszijden in tweeën wordt gedeeld door den muraalzuil, die den gordelboog der overwelving van den omgang draagt. Van deze laatste omstandigheid is in de transepten dezer kerk goede partij getrokken door de wandruimte onder de vensters te benutten voor de plaatsing der gebeeldhouwde kruiswegstaties (kalksteenen haut-reliefs door Te Poel en Stoltefus), die thans elk een geheel vak vullen.

Kerk van O. L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen te 's-Gravenhage.

□ Eindelijk verdient in het plan nog aandacht de wijze, waarop ruimte is gewonnen voor de biechtstoelen, door nl. de contreforten te verbreeden en de muren tegen hunnen buitenkant te stellen, zoodat langs heel het schip een rij van kapellen ontstond, waar niet alleen de biechtstoelen

maar ook de poenitenten plaats vinden, zonder het verkeer in de kerk te belemmeren. Liever dan te trachten door uitvoerige beschrijving een indruk te geven van het grootsche gebouw, doe ik dit door middel van afbeeldingen. Bijstaande plattegrond en interieur, met het op een der lichtdrukplaten weêrgegeven uiterlijk, zijn daartoe zeker voldoende.

Zegge ik alleen, dat de verhoudingen, vooral in het inwendige, uitnemend zijn getroffen. Door de zuilen van het schip niet met spits-, doch met rondbogen te verbinden, wist de architect de hoogte eenigszins te beperken en tegelijkertijd de wijdte der intercolumniën te accentueeren — twee omstandigheden, die aan de eurythmie van het geheel belangrijk ten goede komen en aan de kerk een uitdrukking van gedragen evenwicht, van statigen ernst verleenen.

Voltooid kan het interieur eigenlijk nog niet heeten. Wel staan er reeds tal van kostbare meubelen in — altaren, communiebank, preekstoel — maar het is berekend op polychromie en die is alleen nog maar in het oostelijk deel aangebracht. Bij de zuilen van gepolijst rood graniet met hunne wit-marmeren kapiteelen zou de grijze pleister ook al te zeer disharmonieeren.

De kleuring in lichte tinten, gesteund door gebrandschilderd glas — dat ook reeds in de benedenvensters van transept en zijbeuk aanwezig is — doet hier waarlijk goed — ook al is zij op zichzelve, met haar mislukte imitatie van groefsteenconstructie, verre van gelukkig en veel te teer en kleintjes voor de kloeke architectuur.

Het schip is nog geheel in den grauwen kalktoon, waarbij alleen de zandsteenen zuilen en de gele gewelfribben eenigszins spreken. Hopen wij, dat het den bouwmeester zal gegeven zijn zijne schepping nog eens in kleurig kleed te zien aangedaan en dat hij daartoe betere krachten zal vinden, dan de onbeholpen hand, die het choor en de kapel der Pietà beschilderde...

Deze kerk is door Mgr. BOTTEMANNE gewijd op 1 December 1892.

---

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOSEPH TE 's GRAVENHAGE.

Het is mij aangenaam voor de beschrijving dezer kerk het woord te kunnen geven aan haren bouwmeester, den heer E. J. MARGRY, die tijdens den bouw de volgende zakelijke mededeelingen deed: [1])

„Zij heeft eene lengte van bijna 70 Meter bij eene breedte van 40 Meter in den kruisarm. Aan den voorgevel in de rooiinglijn van de v. Limburg Stirumstraat is de pastorie gelegen, in aansluiting met de kerk door een zijgang uitkomende in het ruim der kerk; terwijl aan priesterkoor met kapel eveneens een gebouw is aangesloten met hoofdgevel aan de Hoefkade, dat dienst doet tot sacristie, catechismuskamer en woning voor den koster.

Het grondplan der kerk is een hoog opgaand kruis, waartegen de lager liggende zijbeuken met priesterkoor en altaarkapellen zich aansluiten. Het bovenschip, rustend op 16 steenen zuilen, is met stergewelven van IJsselsteen met groefsteenen ventilatieringen en graden van geprofileerden baksteen overspannen ter hoogte van 20 Meter boven den vloer der kerk. Het priesterkoor wordt door een omgang van 8 zuilen ca. 4 Meter smaller dan de hoofdbeuk (welke 11 Meter tusschen de muren breed is), zoodat dit tusschen de kolommen nog ruim 7 Meter wijd blijft. Ter wederzijde van het priesterkoor is een veelhoekige altaarkapel, waarnaast zich weder eene kapel met vlakken achterwand aansluit, zoodat in het geheel 5 altaren kunnen worden geplaatst.

De toren staat in het midden voor de hoofdbeuk en geeft door zijne mindere breedte dan deze, gelegenheid tot aanbrengen van traptoren en portaal.

Behalve den grooten hoofdingang in den toren zijn in het hart der gevels van de zijbeuken eveneens breede ingangen aangebracht, terwijl voorts in een der kruisarmen een afzonderlijke toegang met portaal is uitgebouwd, gemakkelijk van af de Hoefkade te bereiken.

De doopkapel is geheel afzonderlijk uitgebouwd aan den hoek van den linker zijbeukgevel, terwijl aan den hoek van den linker transeptgevel een traptoren gelegenheid geeft tot bereiking van kappen en goten aan het achtergedeelte van den bouw.

De uitvoering geschiedt voor het uitwendige in baksteen met economische toepassing van groefsteen, waarvoor al naarmate der bestemming gebruikt is Udelfanger, Bollendorfer en St. Joiresteen; inwendig zijn ook al de hoofdconstructielijnen met gewelven in gevoegden baksteen, doch met rijkere toepassing van groefsteen. Voor al de zuilen, kapiteelen en die stukken welke zware lasten te dragen hebben, is hier Udelfanger toegepast en Savonnière steen voor banden, lijsten, corbeaux en verdere sieraaddeelen, terwijl de 8 kolommen waarop het priesterkoor rust, vervaardigd zijn van gepolijst graniet uit één stuk.

Ook is vooral een zeer ruim gebruik gemaakt van gebakken profilsteen voor omlijsting van alle bogen, nissen, graden der gewelven, vensterdorpels, cordonbanden, enz., en zijn de vlakke gedeelten der muren, welke buiten de constructiedeelen meer tot aanvulling dienen, wit afgepleisterd.

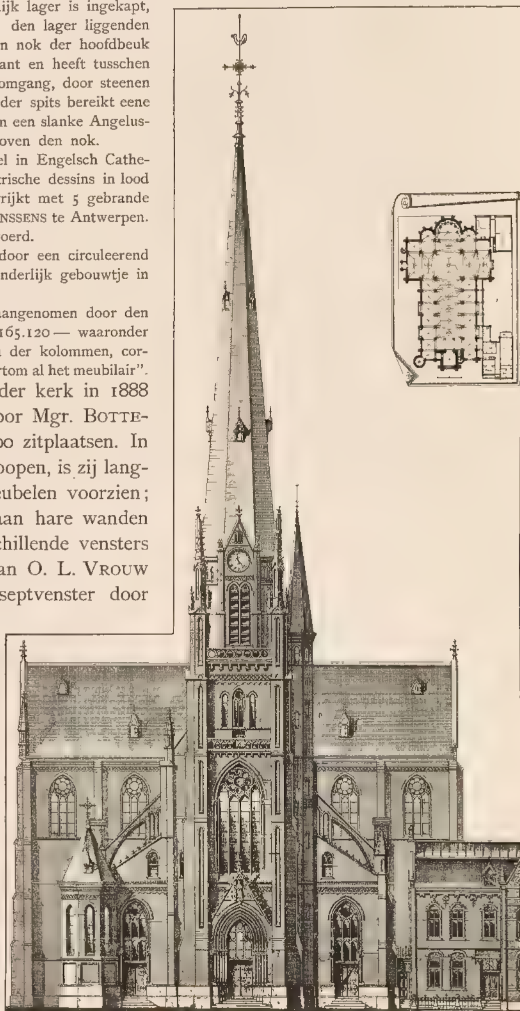
Wijl de geheele kerk met zijbeuken en alle kapellen met steenen gewelven zijn overspannen, zijn tot schraging der hoofdbeuk aan de buitenzijde gemetselde luchtbogen boven de kap der zijbeuken aangebracht, welke luchtbogen, voorzien van afzonderlijke spaarbogen, door middel van zware hardsteenen platen een gemakkelijken omgang vormen langs de vensters der hoofdbeuk. Ook het priesterkoor, dat afzonderlijk lager is ingekapt, wordt door schoorbogen op de konterforten van den lager liggenden omgang gesteund. De hoofdtoren, die tot aan den nok der hoofdbeuk vierkant opgaat, versnijdt aldaar tot op het achtkant en heeft tusschen de vier als vrijstaande pinakels een doorloopenden omgang, door steenen balustraden afgesloten; de dwarsarm van het kruis der spits bereikt eene hoogte van 78 Meter, terwijl op het kruis der kappen een slanke Angelustoren zich verheft ter hoogte van pl.m. 18 Meter boven den nok.

De beglazing geschiedt voor het grootste deel in Engelsch Cathedraal glas in verschillende tinten en volgens geometrische dessins in lood gevat, het priesterkoor echter zal direct worden verrijkt met 5 gebrande figuurvensters uit de ateliers der heeren STALINS & JANSSENS te Antwerpen. De venstertraceeringen zijn alle in groefsteen uitgevoerd.

Het geheele gebouw zal worden verwarmd door een circuleerend warmelucht-systeem, voor welker machines een afzonderlijk gebouwtje in den tuin achter de pastorie wordt opgetrokken.

De bouw werd bij publieke aanbesteding aangenomen door den heer J. SLENTERS te Haarlem voor de som van *f* 165.120 — waaronder niet begrepen is het beeldhouwwerk van kapiteelen der kolommen, corbeaux enz., de figuurvensters, verwarming, banken, kortom al het meubilair".

Volgens dit programma is de bouw der kerk in 1888 voltooid: 7 Mei van dat jaar werd zij door Mgr. BOTTEMANNE geconsacreerd. Zij heeft ruim 2000 zitplaatsen. In de twintig jaren, sedert haren bouw verloopen, is zij langzamerhand van kostbare altaren en meubelen voorzien; er zijn gebeeldhouwde kruiswegstaties aan hare wanden gekomen, gebrandschilderd glas in verschillende vensters — o.a. een groote schildering ter eere van O. L. VROUW VAN LOURDES in het noordelijk transeptvenster door CAPRONNIER — en eindelijk is zij ook geheel beschilderd, bij gelegenheid van het veertigjarig priesterjubilé van pastoor A. W. SCHOLTE. Dit belangrijk werk is uitgevoerd door den Bosschen schilder DORUS HERMSEN, die mij over den geestelijken inhoud daarvan het volgende mededeelde:

Kerk van den H. Joseph te 's-Gravenhage.

„De hoofdgedachte dezer schildering is het H. Geheim van Mis en Altaarsacrament aanschouwelijk voor te stellen, in verband met de verheerlijking door Engelen en Heiligen, in den Hemel aan Jezus Christus gebracht. Zóó is er innig verband tusschen het altaar, de schildering van het Laatste Avondmaal en de Kruisiging in het choorvenster daarboven afgebeeld, zóó eveneens tusschen de andere tafereelen in glas- of muurschildering in het choor aanwezig. Het in geheel zijne versiering aan het H. Altaargeheim herinnerend presbyterium, wordt afgesloten door den triomfboog, waarop is voorgesteld de aanbidding van het Lam, zooals de ziener op Pathmos die beschreef: het Lam, als op zijn troon, staande op het boek met zeven zegelen, gehuldigd door de engelen en de heiligen van alle talen. Dit tafereel, op gouden grond met verheven gouden aureolen om de hoofden der „turba magna" van heiligen, maagden en martelaressen, spreekt tot de geloovigen van de heerlijkheid Gods, en de H. JOANNES en MOZES met de steenen tafelen verkondigen daarbij Gods goedheid en rechtvaardigheid.

Aan de strijdende kerk op aarde herinnert de groep van kerkelijke personen uit den tijd, waarin de schildering werd aangebracht: Paus PIUS X, het hoofd der Nederlandsche kerkprovincie Mgr. VAN DE WETERING, Haarlem's bisschop Mgr. CALLIER en de herder der parochie, pastoor SCHOLTEN, die allen mede het Lam aanbidden, gelijk in gulden letteren vermeld staat: „Sedenti in throno et Agno benedictio et honor et gloria et potestas in saecula saeculorum". Voorts zijn in het presbyterium nog aangebracht de in 1905 zalig verklaarde pastoor VAN ARS, de Nederlandsche martelaar Mgr. HAMER en de patronen van pastoor SCHOLTEN, de HH. ANTONIUS VAN PADUA en WILHELMUS.

In de triforia van het transept zijn heiligen afgebeeld, die bizondere vereerders waren van het Altaarsacrement en, in medaillons daaronder, de schrijvers, uitleggers en verkondigers van het Evangelie. Aan de vier hoofdpijlers de vier Evangelisten, met 4 Apostelen van Nederland (WILLIBRORDUS, BONIFACIUS, ADALBERTUS en ENGELMUNDUS), de Grieksche en de Latijnsche Kerkvaders, en eindelijk nog vier groote wereldgebeurtenissen uit de geschiedenis van Gods betrekking tot den mensch, de schepping van ADAM en EVA, de redding van NOË, de wetgeving op Sinaï en de roeping der heidenen tot het Christendom (de koningen geleid door de ster). In verband hiermede wordt Gods barmhartigheid herdacht door tafereelen van den Verloren Zoon en de Voetwassching door MARIA MAGDALENA.

In het middenschip zijn de beeltenissen der apostelen aangebracht, in gezelschap van hunne leerlingen mede-geloofsverkondigers en van vroeg-christelijke heiligen, allen belijders van het Geloof, welks symbolum — het Credo — op een doorgaanden spreukband is geschilderd, terwijl de stichters der Orden en Nederlandsche heiligen hier verder getuigen van de beoefening en voortplanting des Geloofs".

Kerk van den H. Joseph te 's-Gravenhage.

Het bestek van dit boek gedoogt niet, dat ik zou pogen van deze omvangrijke beschildering een eenigszins volledige kleurnotitie te geven. Zoowel in de algemeene opvatting der polychromie als in de ornamentale motieven heeft de ontwerper blijkbaar partij getrokken van Dr. CUYPERS' werk op dit gebied — waarmede gezegd is, dat de schilder zich beijverde de architectuur tot haar recht te doen komen. Nu hebben de kerken van den heer MARGRY van huis uit nogal eens iets overdadigs en zwaars in de detailleering en juist zijne in principe juiste opvatting heeft den schilder er daardoor toe geleid deze fouten van den

architect in het oog te doen vallen. Zoo is er in het geheel wel iets bonts en onrustigs gekomen, dat bij helder licht, als de gele okers en de gouden partijen sterk spreken, aan de waardeering voor dezen verdienstelijken arbeid afbreuk doet. Men moet even wennen aan het aspect — dat trouwens allicht erop berekend is door de patina van den tijd wat getemperd te worden — om den goeden opzet naar waarde te schatten. Men zal dan ook in menig tafereel de rustige groepeering apprecieeren en in sommige der schilderingen blijken vinden van die bewogenheid van den schilder, die in het meeste werk van dezen aard pleegt te ontbreken. Een ontroerende figuur als het naar den grond gebogen lijf van den CHRISTUS in den Hof (op den zuidelijken zijwand der choortravee) eert haren schilder, van wiens stijlgevoel men ook een goeden dunk krijgt bij een sober omlijnde en toch welsprekende gestalte als die van de MOEDERMAAGD onder het kruis (bij het missiekruis). Zulke niet-alledaagsche verdiensten geven aan deze beschildering een ongewoon belang.

[1]) In het *Bouwkundig Tijdschrift*, dl. VIII, blz. 1 vv.

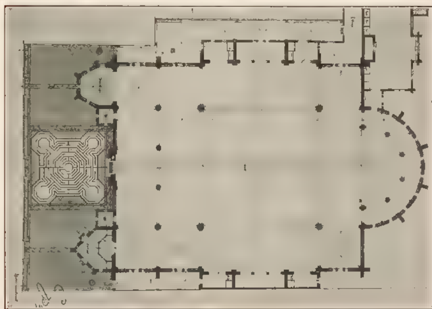
7. DE PAROCHIEKERK VAN HET ALLERHEILIGST HART VAN JESUS TE 's GRAVENHAGE.

Het zou verre van moeilijk zijn in dit gebouw tal van grove fouten, onbeholpenheden en erger, aan te wijzen. Zelfs geloof ik, dat niemand er binnen zal komen, zonder de zeer juiste opmerking te maken, dat het interieur kennelijk eenige meters te laag en daardoor slecht van verhouding is. Maar al wat men er kwaads van zeggen wil tevoren toegevend, beämend desnoods, en ook zonder er al te veel nadruk op te leggen, dat het inwendig aanvankelijk hooger was ontworpen en slechts bij gebreke aan geldmiddelen te laag is geworden — met volkomen erkenning dus van alle tekortkomingen.... veroorloof ik mij den geëerden lezer ernstig uit te noodigen een niet geringe mate van waardeering aan dit gebouw te schenken.

Er zijn in het ruim en op de tribune van deze kerk 2400 zitplaatsen (op eene oppervlakte van omstreeks 42 M. lengte, bij 35 M. breedte) en, welgeteld, zijn het zes zuilen, die de overwelving daarvan dragen. Een blik op den plattegrond doet zien, dat aldus aan ongeveer alle plaatsen een volkomen onbelemmerd uitzicht op het altaar is verzekerd en dat door den oordeelkundigen uitbouw van portalen, toegankelijk langs buiten de kerk gelegen gangen, al deze plaatsen gemakkelijk bereikbaar zijn, zonder stoornis in de kerk.

Ziedaar eenige practische deugden.

Maar, gaat het u als mij, dan ontkomt gij ook niet aan den charme eener hoogere deugd, dan ondergaat gij, uitgeërgerd aan het niet-weinige, dat er ergerlijks is, ook eenen geestelijken indruk. Gij vindt dan wijding in het mystieke duister van die halfronde choornis, waarin de altaarluister geheimzinnig is vervaagd en de officieerende priester als een licht uit den donker voor uwe oogen schijnt, gij voelt uzelven klein in het immense ruim van deze twintig bij twintig meter wijde viering, gij beseft hier temeer het dagelijksche wonder, voor welks geschieden een kerk gebouwd wordt, de ontmoeting van het groote met het kleine, de komst van God onder de menschen. Van een „volkskerk" heeft men, naar aanleiding van dit gebouw, voor het eerst met nadruk onder ons gesproken [1]) — gaarne aanvaard ik het woord, mits op het laatste deel de klemtoon valle, want waarlijk een *kerk* is dit toch onmiskenbaar.

Kerk van het Allerheiligst Hart van Jesus te 's-Gravenhage.

PLAAT I.

Kerk van O. L. Vr. O. O. te 's-Gravenhage.

S. Jacobskerk te 's-Gravenhage.

S. Agneskerk te 's Gravenhage

Kerk van O. L. Vr. van Goeden Raad te 's-Gravenhage.
(vóór de tegenwoordige versieringen.)

S. Martinuskerk te Voorburg

Phototypie L. VAN LEER & Co Amsterdam

Jammer genoeg wordt de indruk der ruimte belangrijk verzwakt door de aanwezigheid van reusachtige en weinig-fraai gevormde ijzeren lichtarmen — zoodat ik er zelfs de voorkeur aan geef het interieur hier af te beelden met nevenstaande foto van vóór de voltooiing. Ter aanvulling zij gezegd, dat de zuilen zijn gemetseld van paarsbruine baksteen met gele banden, en zandsteenen kapiteelen dragen. De gewelven, voor zooverre zij gemetseld zijn, vertoonen dezelfde kleur. De houten tongewelven, welke de hoofdbeuken en de viering dekken, zijn geelgrijs gekleurd en versierd met ornamenten in rood, groen en blauw; de schinkels, van een donkerder grijs dan de bebording, zijn in geel en bruin versierd. Het weinige muurwerk, dat in het gezicht komt, op de foto nog alleen gepleisterd, is sedert eenvoudig gepolychromeerd, hoofdzakelijk in geel en blauw, terwijl om den triomfboog een vijftal tafereelen zijn geschilderd: CHRISTUS in glorie, omgeven door heiligen en een viertal evangelische gelijkenissen en verhalen.

Kerk van het Allerheiligst Hart van Jesus te 's-Gravenhage.

De vensters der kerk zijn met een voorloopige glasmozaïek gedicht. Hare beelden en altaren bieden weinig opmerkelijks, tenzij men dan de decalcomanie-achtige beschildering boven het Maria-altaar in het oog zou willen houden — als voorbeeld hoe het niet moet zijn.

Van het uitwendige der kerk komt niet veel meer te zien dan de voorgevel aan de Hobbemastraat, die in vorm en indeeling aan Noord-Italiaansche kerken doet denken, dank zij den twee lagen torentjes, bepaaldelijk aan Sant-Ambrogio te Milaan, maar die door een paar uitgebouwde kapellen en een weinig-gelukkig opgelost portaal alle voornaamheid heeft ingeboet.

Alles bijeengenomen geloof ik echter, dat men den architect, den heer W. B. VAN LIEFLAND, dankbaar heeft te zijn voor het kloeke initiatief een zoo oorspronkelijk-gedachte kerk te bouwen. Mocht zij, uit constructief oogpunt, inderdaad zoo bedenkelijk zijn als velen meenen [2]) — des te dankbaarder taak lijkt het mij toe voor een bekwamen bouwmeester het goede denkbeeld, hier aan de hand gedaan, op duurzamer wijze te verwezenlijken.

De kerk is 30 April 1894 geconsacreerd door Mgr. BOTTEMANNE.

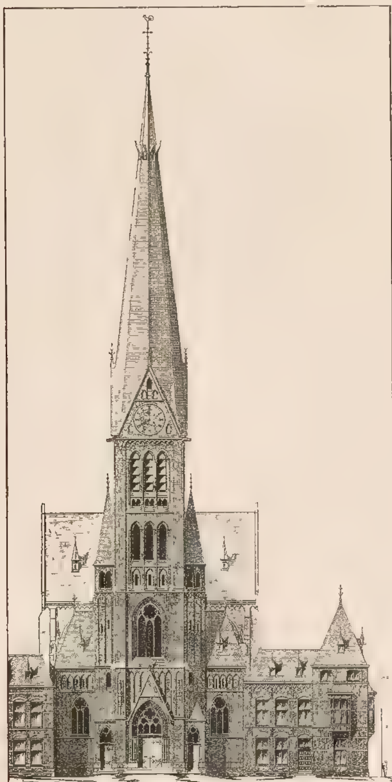
1) Zie het artikel van THEO MOLKENBOER in *De Katholiek*, dl. CXX, blz. 107 vv.
2) Dit werd o. a. betoogd door J. W. H. BERDEN in eene brochure, waarvan het mij niet gelukt is een exemplaar te vinden.

---

8. DE PAROCHIEKERK VAN ONZE LIEVE VROUW VAN GOEDEN RAAD TE 's-GRAVENHAGE.

Meer dan sommige andere kerken, door den heer NIC. MOLENAAR te 's-Gravenhage gebouwd, sluit dit gebouw, dat eenigszins aan een vereenvoudiging van de S. Jacobskerk doet denken, zich

aan bij het gebruikelijke type. In hare afmetingen houdt zij de middelmaat: zonder den toren, 40.50 M. lang, is zij in het schip, binnenwerks, 19.30 breed, waarvan 8.80 M. tusschen de middenschipsmuren, en in het dwarspand 20.50 M., terwijl de sluitsteenen der gewelven in de hoofdbeuk 17.50 M. boven den vloer liggen en in de zijschepen 8 M. Ook hare dispositie heeft geene bizondere afwijkingen: Aan een voorbouw, bestaande uit een door rechthoekige kapellen geflankeerden toren, sluit zich een driebeukig schip aan, welks eerste travee, half zoo breed als de drie volgende, een tusschen de pijlers op twee zuilen gedragen tribune bergt. Dit schip gaat over in een even breed, slechts even buiten de zijmuren reikend transept, geopend op een presbyterium, welks, met drie zijden van eenen achthoek gesloten, twee traveeën door bogen in verbinding staan met halfzeshoekig gesloten zijkapellen. De omstandigheid, dat deze laatste even diep wijken als het presbyterium zelf geeft aan de, toch niet lange kerk, een zeer gewenscht effect van diepte. Onze afbeelding (op de lichtdrukplaat I) laat dit wel uitkomen, maar overigens doet zij der kerk te kort, want sedert deze foto werd genomen, is het geheele interieur gepolychromeerd, kwam er een rijkbewerkte preekstoel in, werden gebeeldhouwde staties tegen de wanden geplaatst, en de tijdelijke gasarmen vervangen door met sierlijke banden om de zuilen bevestigde electrische luchters, zoodat de indruk, dien de kerk thans maakt, een heel andere is geworden dan de plaat te zien geeft.

Kerk van O. L. Vrouw van Goeden Raad te 's-Gravenhage.

Ook in deze schepping van den heer MOLENAAR valt de proportie zeer te prijzen. Anderen mogen misschien aan een meer geprononceerde hoogte de voorkeur geven — ik voor mij beken gaarne dat ik het overheerschen van den breedte-indruk, dat ook hier weer valt waar te nemen — en waartoe de ook om practische reden aanbevelenswaardige plaatsing der zijmuren tegen den buitenkant der contreforten allicht medewerkt — bevorderlijk vind aan de schoonheid eener kerkruimte.

Waar de architectuur door onze afbeeldingen voldoende is gekenschetst, zij hier aan de beschrijving der polychromie nog eenige plaats gegeven. Zij is ontworpen en geleid door Dr. CUYPERS en diens bizonder oog voor een kleurengeheel laat zich duidelijk herkennen. ◻De zuilen en schalken en de muren tot aan de vensters zijn, als een blocage van zandsteen, blauw-grijs gekleurd, de wanden daarboven wit, met een baksteenverband. Het loofwerk der zuilkapiteelen verheft zich in met goud omtrokken roomkleur op rooden of donkergroenen grond, de hooger geplaatste kapiteelen der diensten zijn gebruind verguld. In de zwikken om de bogen slingeren zich groene, bebloemde twijgen om gouden medaillons, waarin apostelbustes. Grijze gordelbogen en okergele ribben, beide vergezeld van golfrandjes van groen op wit, dragen de witte, met sterren bezaaide gewelfschelpen. Het triforium, welks stijlen en omlijsting, evenals die van de vensters, den grijzen toon der muren vertoonen,

laat een in grijsgroen, met weefselpatroon versierden, achterwand zien. Tegen dit koel en toch fleurig geheel contrasteert de choorpartij door warmer toon. Onder de vensters van den choorveelhoek zijn een drietal tafereelen geschilderd, in grijsroode en bruine tinten op vaalblauwen grond, daaronder olijfkleurige weefselmotieven, beide met goud gehoogd, de tafereelen in krachtige, gouden ornamentomlijsting. Ook de zijkapellen hebben figurale wandbeschildering, het meest de zuidelijke, die geene zijvensters heeft en dus groote wandruimte bood. Met de sterk-kleurige beglazing van het choor, de kapellen en de zijbeukvensters vormt heel deze beschildering een smaakvol geheel, van zuiver decoratieve bedoeling en, ook in de tafereelen, zonder picturale verdienste. Meer schildersqualiteiten bezitten vier groote schilderingen tegen de beide transeptwanden, door G. VAN HOVE, maar men kan toch niet zeggen dat dit aan het geheel ten goede komt. Opmerkelijk leek mij ook de versiering der zuidwestelijke kapel, aan O. L. Vrouw van Goeden Raad gewijd, welker wanden bekleed zijn met groene en blauwe tegels van een korrelig, glanzend oppervlak, dat, met gouden opschriften en randjes verlevendigd, een fraai effect maakt.

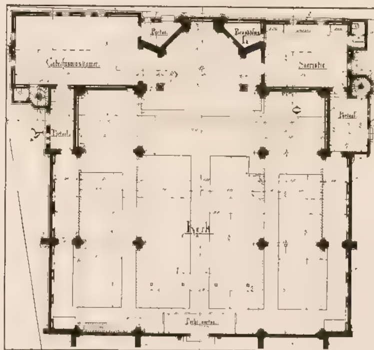
In bouw, versiering en meubeling geeft heel deze kerk blijk van goeden smaak — zoodat het niemand zal verwonderen er ook (aan den noordkant bij de Doopkapel) eene schildering van den H. Benedictus aan te treffen, den goeden patroon van kerkelijke beschaving, dien men, wellicht niet zonder reden, slechts zelden in onze kerken aan de vereering der geloovigen vindt voorgesteld.

---

9. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARTHA TE 's GRAVENHAGE.

Gelegen in een volksbuurt aan den uitersten zelfkant van de stad, eigenlijk midden in het weiland... aan een van haar architectonisch gunstigste zijden grootendeels aan het oog onttrokken door een woonhuis, dat blijkbaar de schepping is van een of anderen speculatiebouwer... nog slechts gedeeltelijk gebouwd en daarom nog het aesthetisch evenwicht missend — heeft deze kerk, uiterlijk, wel alle omstandigheden tegen.

Toch ziet men wel aan de ongewone verhoudingen — de groote breedte valt dadelijk in het oog — dat men met een niet-alledaagsch gebouw te doen heeft en het is deze indruk, die bij het binnentreden bevestiging vindt. Zonder het geijkte stelsel van meerbeukigheid te laten varen, heeft de bouwmeester, de heer NIC. MOLENAAR, ernaar gestreefd toch zoomin mogelijk belemmeringen in den weg te stellen aan de oplettendheid der kerkgangers die gaarne officiant en predikant ook met de oogen willen volgen. Zoo kwam hij er dan toe een gebouw te ontwerpen met een middenbeuk, die niet minder dan 12 M. breed is binnen de muren en welker pijlers, van hart tot hart, 9.40 M. uit elkander staan, terwijl van de zijbeuken, 5.80 M. breed, slechts aan ééne zijde ruimte voor een looppad behoeft afgenomen te worden, daar aan de andere zijde een afzonderlijke smalle beuk daarvoor plaats biedt — schikking, die het voordeel heeft, dat de zijbeukwelving betrekkelijk laag gehouden kon worden. Zoo zal dan, als de kerk volbouwd is, met behulp van twee rijen van slechts drie vrijstaande pijlers een kerkruim overwelfd zijn, dat een oppervlak van omstreeks 29 × 25 M. voor zitplaatsen aanbiedt (thans zijn er 834) en daarenboven zeer voldoende ruimte laat vóór het hoofd- en de zijaltaren. Opmerkelijk is bij dit plan ook de aanleg van een zeer ruime catechismuskamer ten noorden van, en door een boog in open verbinding met, het presbyterium, waar-

Kerk van de H. Martha te 's-Gravenhage.

Consecratie der S. Marthakerk te 's-Gravenhage.

door de mogelijkheid ontstond de schoolkinderen in een afzonderlijke ruimte, onder toezicht, de Mis te doen bijwonen. Dat ook voor toegangen van verschillende kanten ruimschoots is gezorgd, leert een blik op den hier bijgevoegden plattegrond van het thans in gebruik genomen deel der kerk, dat men zich, om een voorstelling van het geprojecteerd geheel te verkrijgen, naar het westen met ééne travee verlengd heeft te denken.

De schade aan de proporties toegebracht door het ontbreken van een deel der lengte, loopt thans dubbel in het oog, omdat tegen den tijdelijken westelijken sluitingswand een breede tribune geplaatst is moeten worden, die de kerk nog korter doet schijnen.

Wat eveneens met der tijd wel beter zal worden, is de al te groote levendigheid van kleur van het interieur. Dit is geheel schoongemetseld, de pijlers van gele met banden van roodbruine baksteen, de muren grijs met geel — kleuren, die, mij dunkt, nog wat besterven moeten, willen zij een prettig-rustig geheel gaan vormen. De houten tongewelven zijn nu reeds toniger, grijsgeel met breede ornamentranden van roodbruine plantmotieven op blauwgrijzen grond. Het kan ook wel zijn, dat het aangenaam-overvloedige licht nog wat tempering behoeft, om het eenigszins rammelende aan het geheel te ontnemen.

Vermelden wij, zeldzaamheidshalve, dat in een achttal vierpasvormige spaarvelden schilderingen van de 4 Evangelisten en de 4 Latijnsche kerkvaders van de hand van eenen Haagschen kapelaan, den WelEerw. Heer POSTMA zijn aangebracht — werken voor welker goede bedoeling de critiek gaarne zwijgt.

De kerk is 26 Januari 1909 in gebruik genomen en 21 Juni d. a. v. door Mgr. CALLIER geconsacreerd.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. AGNES TE 's GRAVENHAGE.

Niet het gelukkigst deel van deze kerk is haar meest in-het-oog-vallende partij, de voorgevel aan de Beeklaan, die met een uitgebouwde doopkapel, een ver-voorspringend portaal en achtkanten hoektoren het tegendeel van rustig moet heeten, indruk nog versterkt door het scherpe contrast tusschen de paarsgrauwe baksteen, waarvan de muren, en de fel-roode profielsteenen waarvan de vensteromlijstingen enz. gemetseld zijn.

De kerk is door de architecten MARGRY en SNICKERS in 1902 en '03 gebouwd. Van aanleg kan men haar een basilikale kruiskerk noemen, welker plan zich laat beschrijven als te bestaan uit een vijf traveeën diep, driebeukig schip, in de meest westelijke travee van een tribune voorzien, en een buiten de zijmuren reikend transept, ten oosten waarvan midden- en zijbeuken zich voortzetten ter diepte van twee traveeën, die echter met éénen boog zijn overspannen. De zijbeuken zijn hier rechthoekig afgesloten, het middenschip sluit aan bij een smaller, uit zeven zijden van eenen twaalfhoek gevormd, presbyterium.

De geheele kerk is, binnenswerks, ruim 52 M. lang, ruim 25 M. breed in het dwarspand en 21 M. in het schip, waarvan 11.20 M. voor de tusschenmuursche wijdte van de hoofdbeuk, welker pijlers,

van hart tot hart gemeten, slechts 5 M. uit elkander staan.

Kerk van de H. Agnes te 's-Gravenhage.

Deze opeengedrongen plaatsing der pijlers versterkt ongetwijfeld wel den indruk van flinke ruimte, dien het middenschip geeft, maar zij belemmert uitteraard zeer het gezicht vanuit de zijbeuken op altaar en kansel. Teneinde de plaatsen in het dwarspand van dezen hinder te bevrijden werd — als reeds gezegd — oostelijk daarvan de boogspanning tweemaal zoo groot genomen, maar deze oplossing, hoewel zij, op zichzelf gezien, zekere weidsche allure heeft, stoort toch zeer den samenhang van den bouw als geheel.

De overdekking van het middenschip met een houten gewelf van kielboogbeloop, die eenigszins den indruk wekt, dat de muren naar elkander buigen, komt wel aan den hoogte-indruk meer ten goede dan een gedrukt tongewelf zou hebben gedaan, is ook allicht economisch, maar fraai kan ik toch deze overkapping — ook elders door de bouwmeesters toegepast — niet vinden, teminder daar hare luchtige vormen al te zeer in tegenspraak zijn met de ietwat zwaarmoedige indeeling der breede drielichtvensters in zijschepen en lichtbeuk.

Het interieur is geheel als ziende baksteenbouw behandeld: pijlers en muren van licht- en donkerroodbruine steen met grijze banden, pleisterwerk alleen in de zwikken om de scheidbogen en terzijde der vensters. Het gewelf daarboven is bruin gesausd, verlevendigd met ornamentranden in rood, blauw en wit, die de schinkels vergezellen, terwijl de trekbalken en hunne karbeelen zich donkerder daartegen afteekenen.

Met eenvoudig mozaiekglas zijn de meeste vensters gedicht, alleen de drie middelste choorlichten hebben een gehistorieerde beglazing: tafereelen uit het leven der H. Agnes. De choorwand daaronder is eenvoudig gepolychromeerd. De drie altaren, geheel opgebouwd van gekleurde marmers en witte kalksteen, in vormen der Fransche gothiek, zijn blijkbaar uit de werkplaats der bouwmeesters; een paar beelden van de HH. Joseph en Maria, tegen de penanten ter zijde van het choor, werden door den Groningschen beeldhouwer Timmermans gemaakt.

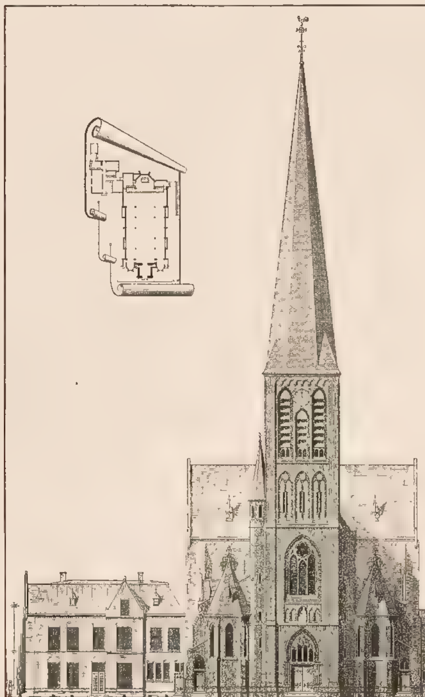
11. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUWE HEMELVAART TE LOOSDUINEN.

Een verdienstelijk kerkje van E. J. Margry, 17 Augustus 1881 gewijd door Mgr. Snickers. Eenvoudige baksteenbouw, uitwendig alleen opmerkelijk door den westtoren, met zijn goed-gevonden overgang van den vierkanten onderbouw tot de bovenste, achtkante étage. Van plan een driebeukige kruiskerk, met schip ter diepte van vijf traveeën en breed uitspringend transept, verbonden aan rechthoekige kapellen ter zijde van het met vijf zijden van eenen achthoek gesloten presbyterium. Gedekt, in het middenschip met een spitsbogig houten tongewelf, in de zijbeuken met gemetselde kruiswelven: gele velden op zandsteenen ribben, gedragen op achtkante pijlers, evenals de wanden gemetseld in afwisseling van grijsroode en gele baksteen. Verlicht door tweedeelige vensters in de zijbeuken, lage driedeelige in de hooge lichtbeuk, groote vierlichters in de transepten

en met gehistorieerd glas gedichte tweelichtsvensters in het choor. Versierd in presbyterium en zijkapellen met een eenvoudige polychromie door C. DUNSELMAN en langs de zijwanden met staties van denzelfden... Ziedaar het signalement van dit gebouw, dat, bij 550 verhuurde zitplaatsen, er 200 beschikbaar heeft voor de armen.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MACHUTUS TE MONSTER.

□Wat zal men zeggen van een in 1828 door een aannemer gebouwd en in 1859 door een van diens vakgenooten vergroot kerkje, dat thans 400 zitplaatsen heeft? Het is lang: acht vensters diep; laag: gedekt met een zeer gedrukt tongewelf, door steekkappen over de vensters gevoerd. Het heeft slechts ééne beuk en een kruisbeuk, geopend op een rechthoekig gesloten priesterchoor en ondiepe zijaltaarnissen. Maar het is vriendelijk gepolychromeerd, de 3 altaren zijn van één type, barok, maar warm roodbruin gekleurd en met goud gehoogd. En als men dan zoo'n schuurkerkje, als het toch eigenlijk is, met een zomerschen bloementooi op de altaren ziet, en tusschen die kleurenweelde een blanken parelregen van kaarsevlammen, en boven de devoot-gebogen hoofden der kerkbezoekers de speelsche koperglinsteringen van een vijftal mooie oude kroontjes — dan vindt men dit toch wel een heel echt kerkje van het roomsche Westland en spreekt een memento voor SAMUEL VAN RIJSWIJK en JACOBUS VAN REES — de beide aannemers bovenbedoeld.

Kerk van den H. Bonifacius te Rijswijk.

13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BONIFACIUS TE RIJSWIJK.

□Met deze kerk van NIC. MOLENAAR ben ik niet op goeden voet kunnen komen. Aan het plan en het uitwendige zou men temet niet zeggen, dat zij zooveel minder zijn dan ander werk van dezen bouwmeester — zie bijstaand prentje — maar het inwendige valt niet meê. Of het komt door den grauwen pleister, waarmede het geheel is bedekt — het schip heeft iets sombers en gedrukts, en het choor kan mij in het geheel niet behagen, duister en zwaarmoedig als het is, met zijn veel te korte vensters, welker benedenhelft vervangen is door een arcature, voortzetting van de bogen, welke een, op zij van het priesterchoor aangebrachte, tribune afsluiten. Blijkbaar heeft men hier te doen met eigenaardige eischen van den bouwheer, die des bouwmeesters taak hebben bemoeilijkt, terwijl een weinig gelukkige polychromie er allerminst toe bijdraagt „to make the best of it".

□De architectonische opvatting dezer kerk — die, op 1000 zitplaatsen berekend, zonder den toren, ruim 49 M. diep is, 20 M. breed en 16,50 M. hoog — vertoont een vroeg-gothisch karakter. Kruiswelven op ribben, gedragen op zuilen met gebeeldhouwde kapiteelen, overdekken geheel de

ruimte. Roosvensters in de hooge lichtbeuk en tweedeelige spitsboogvensters in de zijbeuken voeren het licht binnen.

Opmerkelijke meubelen bezit de kerk niet. [1]) Er is echter een aanvang gemaakt met het plaatsen van kruiswegstaties — toen ik de kerk bezocht was één tafereel gereed — tegeltableaux door THEO MOLKENBOER, die haar aanzien ongetwijfeld met een kleurige noot zullen ten goede komen.

☐Het gebouw is 27 September 1897 geconsacreerd door Mgr. BOTTEMANNE.

[1]) Het altaar en de communiebank zijn afgebeeld en beschreven in: *Sint Bavo*, I, blz. 408 en II, blz. 282.

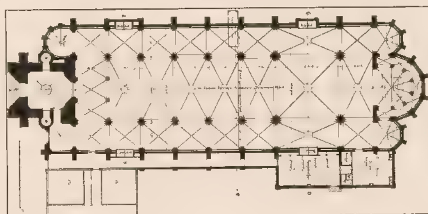
---

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE SCHEVENINGEN.

☐Men went aan alles en hoe licht krijgt men lief dat, waaraan men gewoon is. Zoo zeg ik dan liefst noch kwaad noch goed van mijn eigen parochiekerk. Hoe zou ik goed van haar spreken, die toch ook wel zie, dat zij maar een raar samenvoegsel is, en niet van plan ben, geëerde lezer, aan u te vertellen wat haar voor mij aantrekkelijk maakt; maar hoe zou ik toch ook kwaad van haar kunnen getuigen, die mij haar toch opperbest het een en ander verschuldigd weet.

Het is een kerkje met twee gezichten. Komt gij binnen, dan ziet gij haar deftigste helft: het driebeukig oostelijk deel, drie traveeën en een uit vijf zijden van een achthoek gevormd priesterchoor, met steenen gewelven gedekt, behandeld in ietwat plompen vroeg-gothischen trant — de vergrooting, in 1882 uitgevoerd naar het ontwerp van den architect E. J. MARGRY.

Maar zijt gij in dit gedeelte aangekomen en keert gij u om, dan aanschouwt gij het overblijfsel der oorspronkelijke, in 1856 gebouwde, kerk [1]): een eenbeukig schip van vijf traveeën, met een transept, overhuifd door gestucte kruiswelven, welker ribben op spichtige muraalzuiltjes worden gedragen. Dan ziet gij de oude vensters met hun zonderling-drukke traceeringen, dan ziet gij, onder de tribune, tegen de met tudorbogen gesloten deuropeningen.

Kerk van den H. Martinus te Voorburg.

Eigenlijk is er nog een derde aanblik: als ge in het priesterchoor naar het zuiden kijkt, dan merkt gij, dat daar de wand is weggebroken en een lage kamer aangebouwd: de tweede vergrooting, in 1906 geschied.

Wij zullen niet kibbelen: dít is beslist eene kerk, Nederland's voornaamste badplaats onwaardig. Maar als gij de voortreffelijk-ingerichte scholen ziet, in de laatste jaren door de parochie gebouwd, zal deze onwaardigheid u toch allicht niet meer ergeren.

Kunstwerken behoeft gij in onze kerk ook al niet te zoeken. Het eenige, dat de aandacht verdient, is het hoofdaltaar, met zijn groote eiken retable, zeker slecht als architectonisch samenstel, maar opmerkelijk om de verdienstelijke sculptuur der beelden, werk van den Bosschen beeldhouwer VENEMAN.

[1]) De bouw had ruim *ƒ* 50.000.— gekost, waarvoor van het Rijk eene subsidie was ontvangen van *ƒ* 5000.— èn van de Provincie *ƒ* 3500.—. Zie: *Handboekje voor de zaken v. d. R. K. Eeredienst*, 1860, blz. 228.

---

15. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE VOORBURG.

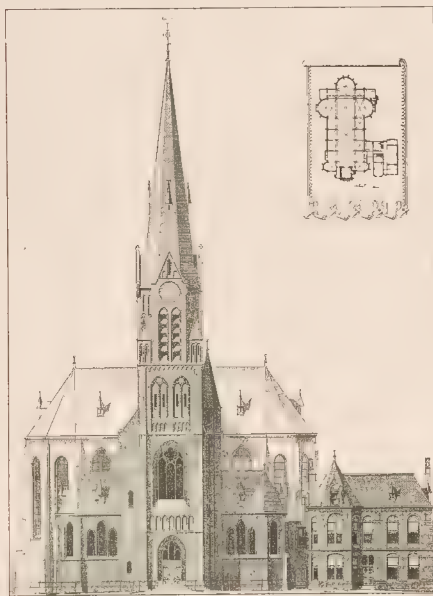
☐Deze kerk, die 750 zitplaatsen bevat, werd gebouwd naar het ontwerp van den architect E. J. MARGRY en 24 April 1893 geconsacreerd door Mgr. BOTTEMANNE. Bijgaande plattegrond en afbeelding van het uiterlijk, met de foto van het interieur op onzen lichtdruk (plaat J) geven zeker voldoende denkbeeld van het gebouw. Voegen wij hier aan toe, dat het, in- en uitwendig, is

uitgevoerd in baksteen met tamelijk ruime toepassing van zandsteen. Inwendig is voor zuilen en bogen gebakken vorm- en profielsteen van groot formaat toegepast, in een sterk roode kleur, waartegen het wit der zandsteenen kapiteelen en diensten wel wat heel sterk afteekent. De zuilen van den chooromgang zijn monolithen, afwisselend van geel- en blauwgrijs gepolijst graniet, die echter weinig tot hun recht komen, bedekt als zij zijn door het plompe hoofdaltaar en door de breede penanten, die, zonderlingewijze, den omgang afsluiten van het westelijke choorgedeelte. ▫Onder de sieraden der kerk trekken een paar beeldgroepen tegen de vieringpijlers, door WILHELM MENGELBERG, de aandacht, terwijl men op bescheidener plaats, in de zuidelijke zijkapel, een fraai wit marmeren altaar vindt, op welks, vermoedelijk uit het begin der negentiende eeuw dagteekenende onderbouw, onlangs door den Amsterdamschen beeldhouwer VAN DEN BOSSCHE een retable met tabernakel is gesteld, versierd met gevoelige bas-reliefjes en edele statuetten.

Kerk van den H. Martinus te Voorburg.

16. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE WASSENAAR.

▫Uitwendig geheel opgetrokken van een sterkroode, z.g. nageperste, baksteen, maakt deze kerk, die ietwat verlaten aan den weg staat, op een zonnigen dag als waarop ik haar zag, een niet zoo vriendelijken indruk, als men van een dorpskerk wel zou wenschen. Kloek van afmetingen, doet zij dan ook eigenlijk te groot, terwijl van binnen toch blijkt, dat zij wel aangenaam van verhoudingen is, met die uitgesproken breedte, waardoor het meeste werk van haren architect, den heer NIC. MOLENAAR, zich kenmerkt: bij een binnenmuursche breedte van 20 M., heeft zij in het middenschip een hoogte van 16.50 M.
De behandeling van het interieur is een sobere toepassing der Fransche gothiek, vrij van alle overdaad. Wanden, gewelven en zuilen zijn alle gepleisterd, maar door de groefsteen van basementen en kapiteelen, de geel baksteenen gewelfribben en de roode baksteen van cordonbanden en. vensteromlijstingen is in het grijze geheel wat teekening gebracht. Ook deze kerk vraagt nog om wat kleur, die er thans alleen wordt binnengebracht door de gehistorieerde beglazing der choorvensters, werk van OTTO MENGELBERG. Het hoofdaltaar, de communiebank en de preekstoel,

Kerk van den H. Willibrordus te Wassenaar.

in kleurige marmers uitgevoerd — het altaar met eiken retable — getuigen eer van luxe dan van schoonheid. Dat het hekje van den doorgang in de communiebank werd versierd met.... achterglas-schildering (verre églomisé) geeft daarenboven van gedachteloosheid bij den ontwerper blijk. Gelukkiger van vinding lijkt mij de versiering van den doopvont, die tegen den wand der doopkapel is geplaatst en aldus in verbinding kon worden gebracht met een bas-relief in den muur, dat de Doop in den Jordaan voorstelt. Er zijn in deze kerk ruim 1000 zitplaatsen. Zij is 28 Augustus 1905 geconsacreerd door Mgr. CALLIER.

IX. HET DEKENAAT HOORN.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE BOVENKARSPEL.

De oorspronkelijke kerk, die 390 verhuurde zitplaatsen had, was naar het ontwerp van den architect ASSELER in romaansche, gothisch-angehauchte vormen gebouwd en 22 Juli 1872 door Mgr. WILMER geconsacreerd. Van 24 April tot 1 December 1906 werd dit gebouw belangrijk gewijzigd en vergroot, onder leiding van den architect EDUARD CUYPERS. Het oude priesterchoor werd toen afgebroken en bij het 6 traveeën diepe, driebeukige schip een ruim transept en presbyterium met omgang aangebouwd, waardoor het aantal plaatsen met 360 werd vermeerderd. De aldus vergroote kerk is door Mgr. CALLIER opnieuw gewijd 22 April 1907. Bijgaande afbeelding geeft den huidigen toestand weêr. De kerk is inwendig geheel in een grijze zandsteenkleur gefrescoliet, de kapiteelen gebronsd, de gewelfribben geornamenteerd bij den aanzet en de knoopen, terwijl de muur achter den chooromgang, de wanden van den lantaren op de viering en de triforia eenvoudig zijn gepolychromeerd. Daar de meeste vensters van gehistorieerd glas zijn voorzien, heerscht er nu wel een aangename toon in de kerk. [1])

Kerk van den H. Martinus te Bovenkarspel.

[1]) Uitvoerige beschrijving met tal van afbeeldingen in: *Het Huis oud en nieuw*, 1907, blz. 97 vv.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. FRANCISCUS XAVERIUS TE ENKHUIZEN.

Een eenvoudige baksteenkerk, in 1905 gebouwd naar het ontwerp van NIC. MOLENAAR en 6 Aug. 1906 geconsacreerd door Mgr. CALLIER. Zij heeft thans aan den westkant een voorloopigen gevel, daar zij bestemd is hier door den aanbouw van eene travee met voorbouw en toren voltooid te worden. Het aanvankelijk gebouwde deel bestaat uit een driebeukig schip van drie traveeën en een weinig buiten de zijmuren reikend transept, ten oosten waarvan eene met bogen op rechthoekige zijkapellen geopende travee den overgang vormt naar het uit zeven zijden van een twaalfhoek gevormde priesterchoor. Bestemd, zonder den toren, mettertijd 40 M. diep te worden (thans meet

zij 32 M.), is zij 16 M. breed en in het middenschip, evenals de zijbeuken met gemetselde kruiswelven overdekt, 14.50 M. hoog. Er zijn 500 zitplaatsen.
Van het eenvoudig gepolychromeerde interieur geeft bijgaande afbeelding voldoende denkbeeld.

De S. Franciscus-Xaveriuskerk te Enkhuizen.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE GROOTEBROEK.

Men kan bij de vergrooting eener kerk het nieuwe deel zooveel mogelijk in overeenstemming brengen met het oude, gelijk dat te Bovenkarspel werd gedaan, maar men kan ook, een wissel op de toekomst trekkend, het nieuwe deel tot hoofdzaak maken, met de bedoeling het voorloopig nog gespaarde deel der oude kerk later te doen plaats maken voor eene voortzetting van den nieuwen bouw. Dit laatste is hier geschied, waar aan het schip van een kerkje, indertijd naar het ontwerp van Th. Molkenboer opgetrokken en 17 October 1861 door Mgr. Wilmer gewijd, in 1905 een transept en priesterchoor zijn aangebouwd onder leiding van den architect A. Bruning, door welke uitbreiding het getal verhuurbare plaatsen van 650 steeg tot 850. Er bestond hier zeker alle reden tot deze handelwijze, want de oude kerk was een echt specimen van stucadoorsgothiek. De nieuwe helft bestaat uit een breed transept en een ruim priesterchoor, welks eene travee, met bogen verbonden aan veelhoekige zijkapellen, wordt afgesloten door vijf zijden van eenen achthoek. Het geheel, met gemetselde kruiswelven overdekt, is behandeld als sobere baksteenbouw en eenvoudig gepolychromeerd. Na deze uitbreiding is de kerk 25 September 1905 opnieuw gewijd door Mgr. Callier.

S. Cyriacuskerk te Hoorn. (Gezicht op het choor).

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LUCAS TE HEM.

18 Maart 1830 werd hier de eerste steen gelegd voor eene kerk, die, naar het ontwerp van den architect C. de Haan voor *f* 20.000.— gebouwd, 20 October 1835 is geconsacreerd door Mgr. van Wijckerslooth. In 1847 werd de bij het ontwerp behoorende toren opgetrokken. [1]) Toen in 1894 vergrooting noodzakelijk was geworden, is, met behoud van toren en schip, een dwarspand met priesterchoor aangebouwd onder leiding van den architect P. Snel. Mgr. Bottemanne wijdde de aldus vernieuwde kerk in Juni 1895. Er zijn thans 600 zitplaatsen. Volgens vriendelijke mededeeling van pastoor Bos, is de parochie in het bezit van een drietal kazuifels met fraai borduurwerk uit den tijd vóór de Hervorming en bewaart zij ook een achttiende-eeuwschen missaalband en eenige schilderijen,

Kerk van den H. Cyriacus te Hoorn.

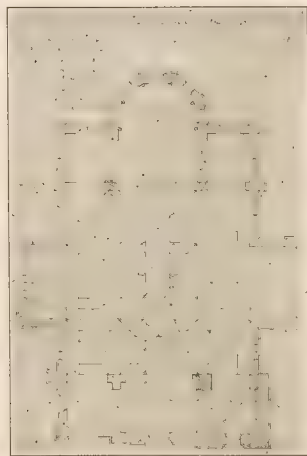
o a. eene afbeelding van de H. Emerentiana, afkomstig uit het schuilkerkje, dat vroeger te Venhuizen bestond.

[1]) Vgl. *De Godsdienstvriend*, dl. 35, blz. 261 en dl. 59, blz. 286.

5 DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. CYRIACUS EN FRANCISCUS TE HOORN.

Het is van deze, 30 October 1882 door Mgr. SNICKERS gewijde, kerk zeker niet de geringste verdienste, dat zij haren bouwmeester, den heer A. C. BLEYS, eene uitmuntende voorbereiding heeft gegeven voor den bouw der vijf jaar later voltooide Sint-Nicolaaskerk te Amsterdam, die een verbeterde uitgave der Hoornsche mag heeten. Men vergelijke slechts de afbeeldingen in dit boek, om te zien hoe belangrijk beter — van gelukkiger verhoudingen, van steviger samenhang, van rustiger compositie — de toch met denzelfden opzet en in denzelfden geest behandelde Amsterdamsche kerk geworden is.

Bij de Cyriacuskerk ligt de voorgevel, in de rooilijn der straat, geerend ten opzichte der as van het gebouw. Door in het plan een driehoekigen voorbouw — ruimte voor portalen en tribunes — op te nemen, wist de architect voor het schip der kerk den regelmatigen rechthoekvorm te winnen. Het driebeukig schip bestaat uit drie traveeën, die overgaan in een dwarspand, aansluitend bij een presbyterium, welks eene, ondiepe, en met een halven cirkel gesloten, travee door bogen verbonden is aan zijkapellen. De architectonische behandeling van het gebouw is uit nevenstaande afbeeldingen te zien. Ter aanvulling diene, dat het uitwendig is uitgevoerd in bak- en bergsteenbouw, terwijl inwendig voor de wanden grijze cementsteen van groot formaat is toegepast. De pijlers en pilasters zijn bekleed met bruingrijs gepolijst marmer en dragen op wit-marmeren kapiteelen de bogen van het, als cassettenwerk behandelde, rondbogige tongewelf, dat het middenschip dekt. Boven de, met vlakke gemetselde kruiswelven van gele steen op ijzeren ribben gedekte, zijbeuken en de kapellen naast het altaar zijn tribunes aangebracht, gedekt met een vlakke zoldering met kleurig beglaasde lichtopeningen. De gekoppelde zuiltjes, die op segmentbogen de lichtbeuk van het middenschip helpen dragen, zijn van rood marmer.

Eerste ontwerp voor den plattegrond der S. Nicolaaskerk te Lutjebroek.

Boven de viering rijst een op pendentifs gedragen ronde lantaren omhoog met gekleurd glas in de koepelvormige overhuiving. Gehistorieerd glas in de groote driedeelige vensters der transepten en in de dubbellichten van de apsis verhoogt den luister van het interieur, waartoe ook muurschilderingen op de wanden van choor en dwarspand bijdragen. Zijn deze van weinig belang, opmerkelijk mogen de tafereelen heeten, waarmede JAN DUNSELMAN de zijkapellen heeft versierd, vooral die bij het altaar van den H. Antonius, zoowel om hun fraaien toon als hun rustige samenstelling. Het beeldhouwwerk der hier geplaatste altaren trouwens, door J. P. MAAS, is van goede soort.

Kerk van den H. Nicolaas te Lutjebroek.

Ook van den kunstzin van vroeger dagen heeft deze kerk belangrijke stalen bewaard. Behalve den eenvoudigen gesneden preekstoel, in den naar Lodewijk XV genoemden trant, bezit zij nl. een kleine verzameling, meest zeventiende-eeuwsch, zilverdrijfwerk en een waren schat van paramenten, een stel geborduurde gewaden, die waard zijn er wat langer bij stil te staan. Door den WelEerw. heer L. J. BOOGMANS werd daarover het volgende geschreven. [1])

„Voor zoover bekend, is dit het eenig overblijfsel uit de oude parochiekerk van vóór de Reformatie [die gewijd was aan de HH. CYRIACUS en JOANNES BAPTIST]. Omtrent de afkomst kan geen twijfel bestaan: de beide patroons der kerk komen erop voor en ook de roode kleur der gewaden wijst op hun gebruik bij het Patroonfeest. De stof, waaruit de gewaden vervaardigd zijn, is rood fluweel-brokaat en vertoont een zeer rijk ontwikkeld granaatappel-patroon.

Ofschoon de opvatting dezelfde is bij alle gewaden, bestaat er toch ook opmerkelijk verschil in teekening, terwijl nu eens het goud dan weder het rood overheerschend is. Ook de snit dezer gewaden is zeer opmerkelijk: het kasuifel zal oudtijds wel den breeden middeneeuwschen vorm gehad hebben; thans is het aan de voorzijde verknipt tot den achttiende-eeuwschen, maar helaas nog niet verdwenen, vioolvorm. Ook aan de voorzijde heeft het, in plaats van een kolom, een kruis ter versiering, dat echter bij het verknippen is ingekort. De koorkappen wijken in zooverre van de tegenwoordige af, dat zij aan de voorzijde lager neerhangen dan aan de achterzijde: aldus laat zich ook het thans nog geldend voorschrift verklaren, dat sub-diaken en diaken bij processies enz. de punten van de koorkap des priesters moeten ophouden.

Vooral echter verdienen de dalmatieken de aandacht. Aan de voorzijde hebben zij den traditioneelen vorm met de geborduurde aurifrisia ter weerszijde: de achterzijde echter heeft geheel den vorm en de versiering van een kasuifel: een breede balk in het midden en de schuin omhoog gerichte zijarmen van het kruis.

Kerk van den H. Nicolaas te Lutjebroek.

Hun groote waarde ontleenen deze gewaden echter aan het borduurwerk, waarmede zij versierd zijn. Zeker is dit borduurwerk niet tegelijkertijd vervaardigd: er is verschil in techniek, in teekening en in de architectonische omraming der beeldjes en tafereelen. Ook valt er duidelijk goed en minder goed te onderscheiden. Toch heeft er blijkbaar bij het bestellen een plan bestaan. Een der vesperkappen is geheel bestemd tot verheerlijking van de beide patroons der parochiekerk, de schelp vertoont den Doop van Christus in den Jordaan, de orfroi ter rechterzijde bevat tafereelen uit het leven van den H. Joës, die ter linkerzijde uit het leven van den H. Cyriacus. De tweede koorkap maakt met de beide dalmatieken een geheel uit: zij geven ons een zevental tafereelen uit het leven der Allerheiligste Maagd Maria. Een der grootste en best bewaarde is de Aanbidding der Wijzen. De beide heiligen St. Bavo en St. Joris zijn in de orfrois van de voorzijde der dalmatieken. Het kasuifel eindelijk bevat eenige tafereelen uit het

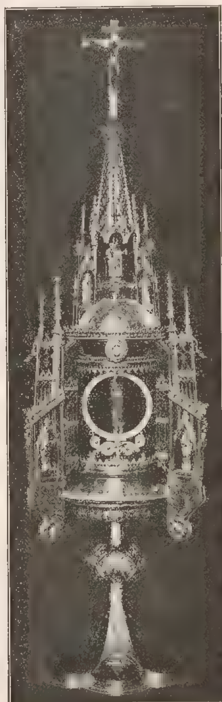
S. Michaelskerk te Westerblokker.

leven van den Goddelijken Zaligmaker en een paar nog niet ontcijferde tafereelen uit de heiligenlegenden. De gewaden dagteekenen ongeveer uit de eerste helft der 16de eeuw en zijn zelfs met de kleinere onderdeelen, als stola's, manipel enz., bewaard gebleven".

Deze kerk heeft 1310 zitplaatsen, waarvan 271 op de galerijen, en bevat ruimte voor meer.

[1]) In het *Derde Jaarverslag v. d. Kath. Kunstkring: de Violier*, blz. 25 vv.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TE LUTJEBROEK

Monstrans te Westerblokker.

Het is een ware verademing, temidden der zoo weinig verheffende architectuur van de katholieke kerkjes in „de Streek", het juweeltje van vinding en goeden smaak aan te treffen, dat naar het ontwerp van Dr. CUYPERS is gebouwd en 3 October 1877 door Mgr. SNICKERS werd geconsacreerd. Uiterlijk is het een zoo sober mogelijk behandelde baksteenbouw, maar hoe zich juist in de beperking de meester toont blijkt toch ook hier, waar met niets meer dan het strikt-noodzakelijke een aspect werd verkregen van zeer ongewone aantrekkelijkheid. De innerlijke aanleg, waarbij werd uitgegaan van een centraal achtkant, uitwendig volkomen tot uitdrukking gebracht, gaf aanleiding tot een zeer fraaie afwisseling van hooger-opgetrokken en lager-gehouden deelen en het is deze zuiver logische groepeering, gepaard aan een even consequent, doch ook met scherp oog voor fraaie lijn en schaduwwerking, opgeloste bedaking, die het zoo opmerkelijk cachet geeft aan dit gebouw.

Aan de hierbij gegeven afbeeldingen heb ik slechts weinig toe te voegen. De lezer heeft het voorrecht het eerste ontwerp van den plattegrond, naar de eigenhandige teekening van Dr. CUYPERS, voor zich te zien. Bij de uitvoering is daarin eenige wijziging gebracht: de pastorie werd ten oosten van het choor, in het verlengde der kerk gebouwd; het presbyterium kreeg den vorm van vijf zijden van eenen achthoek; aan den westkant werd het schip met eene travee verlengd — in verband waarmede de overwelving van het achtkant ook aan deze zijde op zuilen gedragen kon worden — en toren en doopkapel wisselden van plaats. In het gronddenkbeeld werd hierdoor geen noemenswaarde wijziging gebracht, alleen meer nadruk gelegd op de lengteas, zonder dat het vrije uitzicht van alle zitplaatsen (er zijn er 500) daaronder leed.

S. Martinuskerk te Westwoud.

Het inwendig der kerk, uitgevoerd in gele en roode baksteen, is versierd met eene eenvoudige polychromie — die den indruk maakt al eens door minder bekwame hand te zijn opgefrischt, terwijl de leelijke schilderingen boven de bogen in de schuine zijden van het achtkant zeer zeker niet tot de oorspronkelijke conceptie behooren!

Dit eenvoudig kerkje, dat, voor ruim 30 jaren gebouwd, reeds een zoo voortreffelijke oplossing geeft aan het in onze dagen terecht op den voorgrond tredend vraagstuk eener zuilenlooze, en toch waardige, kerkruimte moge tot overweging en navolging opwekken.

Koperen memorieplaat voor Dr. Nuyens in de kerk te Westwoud.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA VISITATIE TE OOSTERBLOKKER.

Ooster- en Westerblokker waren na de Reformatie in 1615 tot éénе statie vereenigd, welker kerk in het laatste dorp stond. Toen deze in het begin der negentiende eeuw vernieuwing behoefde, konden de beide dorpen het niet eens worden over de plaats waar de nieuwe kerk zou worden gebouwd en na veel geharrewar besloot de kerkelijke overheid toen van elk eene afzonderlijke statie te maken — met het gevolg, dat kort na elkander in beide plaatsen een klein kerkje werd gebouwd. Het onaanzienlijk gebouwtje te Oosterblokker werd opgetrokken naar het ontwerp van den architect TH. MOLKENBOER en 26 Augustus 1846 geconsacreerd door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH. [1]) Er zijn 165 verhuurde plaatsen. Volgens eene vriendelijke mededeeling van pastoor DE BRUYN bezit de kerk een gothisch monstransje, afkomstig uit de parochie Schellinkhout.

[1]) Vgl. over een en ander: *De Godsdienstvriend*, dl. 56, blz. 239 en dl. 57, blz. 200.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MICHAEL AARTSENGEL TE WESTERBLOKKER.

Ook dit kerkje, dat omstreeks 200 zitplaatsen heeft, is door MOLKENBOER ontworpen en even onbelangrijk als het vorige. Het werd gewijd door Mgr. VAN VREE op 2 Augustus 1855. De rijk met snijwerk versierde preekstoel, dien men op onze afbeelding ziet, is van Belgische herkomst. De kerk bezit o.a. een verguld zilveren monstrans uit het begin der zestiende eeuw, merkwaardig om haren opbouw, met drie, in plaats van het gebruikelijker tweetal, contreforten.

S. Martinuskerk te Zwaag.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE WESTWOUD.

Alweder eene schepping van MOLKENBOER, wel van weidscher allure en grooter dan de beide vorige, doch al evenmin belangrijk genoeg om er meer van te zeggen, dan vorenstaande afbeelding verhalen kan. Toch verdient de kerk een bezoek, want zij bevat een monumentale herinnering aan den grooten katholieken geschiedschrijver, die in Westwoud leefde en werkte, Dr. W. J. F. NUYENS. Het is een koperen gedenkplaat, in laatgotischen trant uitgevoerd door J. H. BROM, en in 1898 door vereerders van Dr. NUYENS in deze kerk geplaatst.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE ZWAAG.

Niemand geloof ik te kort te doen met, onder verwijzing naar bijgaand prentje, van deze kerk niet anders mede te deelen, dan dat zij in 1858 is gebouwd.

X. HET DEKENAAT LEIDEN.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BAVO TE OUD-ADE.

☐ Dit kerkje, gebouwd naar het ontwerp van den architect H. J. VAN DEN BRINK, is op Kerstnacht van het jaar 1868 in gebruik genomen en het volgend jaar geconsacreerd door Mgr. WILMER. Het is behandeld in romaanschen trant en bestaat uit een schip van vijf traveeën, waarvan de tweede en vierde bij wijze van transepten zijn uitgebouwd, en een halfrond gesloten choor, terwijl ten westen een grootendeels door een voorbouw ingesloten toren oprijst. Bij eene lengte van 37.50 M. en eene breedte van 10 M. heeft het 350 zitplaatsen. De parochie bezit een kleine, verguld zilveren monstrans, goed drijfwerk uit het midden der zeventiende eeuw, door latere toevoegsels vergroot en niet verfraaid. Ook een tweetal schilderijen: een Aanbidding der herders, door P. DE GREBBER, 1633 en een portret van pastoor A. VAN DER PLAAT, [1]) door ADR. HANNEMAN, 1638.

[1]) Vergelijk over dezen en andere pastoors der statie: *Bijdragen v. d. gesch. v. h. Bisd. Haarlem*, IV, blz. 297 vv.

Kerk van O. L. Vr. Geboorte te Hoogmade.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA GEBOORTE TE HOOGMADE.

☐ Een driebeukige kruiskerk, in middenschip en dwarspand met een spitsbogig houten tongewelf, overigens met gemetselde kruiswelven gedekt. Aan een, ten deele door de zijbeuken omsloten toren, voegt zich een vier traveeën diep schip, dat overgaat in een even breed transept, door bogen in verbinding met eene op zijkapellen geopende travee, waarbij het uit vijf zijden van eenen achthoek gevormde priesterchoor aansluit. Er zijn 358 zitplaatsen. Het inwendige, uitgevoerd in baksteen met pijlers en diensten van zandsteen, is op ons prentje weêrgegeven. Bij het uiterlijk is de meeste nadruk gelegd op den aan den weg gelegen westgevel, met hoogen toren, geschraagd door luchtbogen, die boven de gevels der zijbeuken oprijzen, en versierd door vier hoektorentjes, die zich uit de contreforten ontwikkelen en de uiterst rijzige achtzijdige spits omgeven.

De kerk werd ontworpen door den architect E. J. MARGRY en 10 October 1877 gewijd door Mgr. SNICKERS.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER (GEBOORTE) TE KATWIJK.

☐ Door den Katwijkschen timmerman VERLOOP werd aangenomen de kolfbaan en de stal van het logement „de Palmboom" te sloopen en met gebruik der daarvan nog bruikbare materialen eene kerk te bouwen voor *f* 5775.—; de herberg-zelf was bestemd te dienen als pastorie, en is dit nog.

☐ Onnoodig te zeggen, dat dit, voor 254 zitplaatsen ingericht, kerkje niet om beschrijving vraagt, temeer omdat men reeds bezig is gelden bijeen te brengen voor den bouw eener nieuwe kerk. Het bedehuis is door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH gewijd op 9 Juli 1846.

4. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW HEMELVAART TE LEIDEN.

Gelegen aan een weinig aanzienlijke straat en voorzien van zoo'n echten quasi-gothischen gevel — één breede gevel voor de heele kerk met een toren boven op het dak — maakt dit gebouw al héél weinig indruk, zoodat men zich waarlijk verrast gevoelt, binnengetreden, een interieur te vinden, dat althans niet kwaad is van verhoudingen en in zóó kleurig kleed gestoken, dat het iets frisch' en af's gekregen heeft. Het is een driebeukige hallenkerk, welker vijf traveeën diepe schip door een smallere travee verbonden is aan een uit vijf zijden van eenen achthoek gevormd priesterchoor, geflankeerd door kleine zijkapellen. Tamelijk zware zuilen, op bijna schouderhooge plinten gesteld, dragen de (stukadoors-) kruiswelven der drie beuken, welker ribben in de zijbeuken rusten op ongemotiveerd-omvangrijke draagsteenen, evenals de zuilkapiteelen van bladornament voorzien. Dit deel der kerk, ongeveer 34 M. diep (zonder het choor) en 18 M. breed, is gebouwd naar het ontwerp van den architect TH. MOLKENBOER en 19 November 1839 geconsacreerd door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH. In 1865 had eene eerste vergrooting plaats door den aanbouw van een nieuw priesterchoor en in 1887 en '88 volgden nieuwe uitbreidingen, ditmaal door den aanleg van smalle beuken ter zijde der oorspronkelijke zijbeuken en met deze alleen door weinig-breede en lage bogen in verbinding. Sedert bedraagt het getal zitplaatsen elfhonderd.

De kerk van O. L. Vr. Hemelvaart te Leiden.
(Naar eene litho van ± 1860).

Als reeds gezegd, is geheel de ruimte kleurig beschilderd. De zijwanden vertoonen tot de hoogte der vensters een weefselpatroon in blauw, rood en goud op grijs, daarboven groote tafereelen, voorstellingen uit het leven der H. Maagd, in gedempte kleuren op geornamenteerden blauwen grond. De gewelven zijn roomwit met lichte engelfiguren en bloemranken. In het choor en de zijkapellen is met levendiger palet gewerkt. Hier imiteerde de schilder een wandtapijt met een patroon van engelen, pelikanen en andere Christus-emblemen, in grijsgroen met goud, en in de figurale voorstellingen daarboven koos hij lichte, heldere kleuren op een gouden grond. Ook hier is in de symbolische ornamenten en de figurale tafereelen overal verband gehouden met de Beschermster der kerk. [1])

Geheel deze weinig beschaafde polychromie is bezorgd door de Tilburgsche schilders VAN WINSEN en VAN DE WIEL. Ter zijde van het Jozefsaltaar is in den wand een marmeren memoriesteen ingemetseld ter herdenking van Mgr. VAN BOMMEL, 2 April 1852 overleden als bisschop van Luik, die in deze parochie geboren was.

De preekstoel en de orgelkast zijn versierd met beeldhouwwerk van VENEMAN.

[1]) Vgl.: P. C. M. BOTS, *Een inlichtend woord over de Mon-Père-kerk bij hare beschildering*, Leiden, 1903. Over de communiebank der kerk zie: *Sint Bavo*, I, blz. 409 (met afbeelding).

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PETRUS TE LEIDEN.

Dat de heer MOLKENBOER zich eigenlijk toch meer thuis voelde in de „klassieke" architectuur, zooals die in zijnen tijd begrepen werd, dan in de Gothiek, bewijst deze, insgelijks door hem

ontworpen kerk, die 28 Juli 1836 door Mgr. van Wijckerslooth is gewijd. Het is waar, indien het interieur thans onmiskenbaar een behagelijken indruk wekt, dan komt de verdienste daarvan ten deele toe aan den heer W. Mengelberg, die het choor inrichtte en schilderde en de beschildering van het schip (uitgevoerd door de heeren Van Winsen en Van de Wiel) leidde, maar zekere statigheid valt toch ook aan den architectonischen aanleg niet te ontzeggen, zoowel bij het inwendig als bij den voorgevel, met zijn deftigen peristyle van vier Jonische zuilen en zijn goed gevormd, door Corinthische zuilen omgeven, open koepeltorentje.

De kerk is in plattegrond een rechthoekige zaal, zes traveeën diep, waarvan de westelijke het portaal en twee tribunes boven elkander bergt, terwijl de oostkant is afgesloten met een halven zeshoek, waarbinnen door een colonnade een halfrond priesterchoor, met vleugels voor zijaltaren, is afgeschut op de wijze welke onze foto te zien geeft. Ben ik wel ingelicht, dan was de veelhoekige buitenmuur vroeger niet te zien en waar thans zuilen staan een gesloten wand aanwezig. Daar de kerk karig is verlicht, omdat in haar eenen langen wand slechts twee vensters konden worden aangebracht, zou men tot deze wijziging zijn overgegaan om gelegenheid te hebben door drie groote lichten den dag in het priesterchoor te voeren.

Choor der kerk van den H. Petrus te Leiden.

◻De wanden der kerk zijn eenvoudig behandeld: op een tot de onderdorpels der vensters opgaande plint zijn aan weerszijden van elk venstervak telkens twee gecanneleerde pilasters gesteld, die op Corinthische kapiteelen een hoofdgestel dragen, waarop het met gecassetteerde bogen versterkte, halfcirkelvormige tongewelf der kerk rust. De benedenwand is met een weefselpatroon in blauwgroen beschilderd, onder de pilasters met ornamentpaneelen in lichte kleuren, terwijl op de vensterlooze muurvakken en in het tongewelf tafereelen uit de Apostelgeschiedenis zijn aangebracht, grisailles op goudgrond. Het priesterchoor vertoont rijker toon: Hier is de onderbouw bekleed met kleurige marmers, waarboven als paneelvullingen de op koper geschilderde statuën der Apostelen prijken, terwijl in de halfkoepelvormige afdekking der altaarnis een schildering van den Zaligmaker tusschen Petrus en Paulus is aangebracht.

De beschildering der kerk is in smaakvol ingetogen kleuren gehouden en de in alle vensters geplaatste gehistorieerde beglazing, grootendeels door Otto Mengelberg ontworpen, draagt bij tot den waardigen ernst van het geheel. De kruiswegstaties van den Antwerpschen schilder Florentius Claes (1851), geschilderd met het blijkleurig palet der romantische school, komen tegen de donkere wanden bizonder tot hun recht en zoo kan uit heel dit interieur blijken, dat er met zorg en smaak van een „waterstaatskerk" nog heel wel iets goeds te maken is.

6. DE BIJKERK VAN DEN H. LODEWIJK TE LEIDEN.

◻De in 1538 gebouwde kapel van het Sint-Jacobsgasthuis, in 1567 door de stad aangekocht en ingericht tot saaihal, bij de buskruitramp (12 Januari 1807), op den voorgevel en toren na

grootendeels verwoest en, als onherstelbaar, tot afbraak verwezen, werd op verzoek van Koning Lodewijk door het gemeentebestuur 15 Februari 1808 afgestaan aan de katholieken, die het gebouw, met behulp eener bij Koninklijk Besluit van 15 October 1807 toegekende subsidie van *f* 37,000.—, inrichtten tot kerk en op een achter het choor gelegen terrein eene pastorie bouwden. [1]) Op deze lotgevallen van het gebouw doelt een drieledig chronogram, geplaatst op een tegen de tribune der kerk ingemetselden steen:

Quae piis peregrinantibus olim constitit domus sacra, q*u*ae pr*i*st*i*na rel*i*g*i*on*i*s *M*a*i*estate *d*est*i*t*u*ta profano squalida pulvere diu jacuit (d. i. 1567)	*Cui* *i*mpet*u*os*i*ore *i*nop*i*naq*u*e rab*i*e s*u*bvertens prop*i*nq*u*as ae*d*es p*u*lv*i*s pyr*i*us peper*c*it (d. i. 1807)	Sub auspiciis Ludovici Napoleonis regis benificentissimi *M*agno *D*eo re*c*on*cili*at*u*r g*l*or*i*os*i*or (d. i. 1809)

De kerk bestaat uit een rechthoekig schip, ter diepte van zes traveeën, gesloten met een halven tienhoek. Het uitwendig is hierbij afgebeeld. Het inwendig, gestuct, draagt geheel het karakter van de architectuur van het eerste Keizerrijk. Tegen de wanden zijn Jonische pilasters gesteld, die een hoofdgestel dragen, waarop het gedrukte houten tongewelf rust. In de choorsluiting is een halfronde coulissewand opgericht — zes gecanneleerde Corinthische zuilen, overdekt met een halven koepel, versierd met het Alziend oog — als achterbouw van het altaar, welks voorwand wordt gevormd door een verdienstelijk marmer-relief: de Afneming van het Kruis. Tegen een der zijmuren is een fraai-eenvoudige mahoniehouten preekstoel gehangen, laat Lodewijk XVI.

In de travee bij den ingang zijn twee tribunes boven elkander ingebouwd, die het eenig overblijfsel der oude binnenordonnantie aan het oog onttrekken: twee hoekzuilen met laat-gothische bladkapiteelen. [2])

[1]) Zie: *De Stad Leiden, Album bevattende afbeeldingen der voornaamste hoofdgebouwen*, blz. 22.
[2]) Vgl. ook: *Oude Gebouwen te Leiden*, blz. 72 vv.

De bijkerk van den H. Lodewijk te Leiden (voormalige gasthuiskapel).

7. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW ONBEVLEKT ONTVANGEN TE LEIDEN.

☐ Zaalkerk als de straks besproken Sint Petrus, en in denzelfden klassicistischen geest, draagt deze wel het stempel van denzelfden architect. Inderdaad is de Leidsche architect Theo Molkenboer de bouwmeester, naar wiens ontwerp zij in 1835 en '36 werd opgetrokken, waarna zij 28 November 1837 door Mgr. van Wijckerslooth is geconsacreerd. In 1896 en '97 is de kerk vergroot door den aanbouw van een nieuw priesterchoor, onder leiding van den architect J. H. Tonnaer.

Het plan laat zich thans beschrijven als bestaande uit een voorbouw, waarin een op drie pijlers gedragen tribune, een schip van zes traveeën en een smaller, halfrond gesloten priesterchoor met omgang, geflankeerd door twee, terzijde van den triomfboog uitgespaarde, halfcirkelvormige altaarnissen. De kerk is binnenswerks ruim 57 M. diep en 16.50 M. breed, terwijl de hoogte in het schip ruim 19 M. bedraagt. Er zijn 1600 zitplaatsen, waarvan 650 voor de armen.

De voorgevel is hierbij afgebeeld, een gezicht in het priesterchoor komt voor op de lichtdrukplaat G.

Ter aanvulling van deze gegevens diene, dat de zijwanden van het schip der kerk inwendig zijn versterkt met contreforten, opgaande tot de waterlijst onder de breede rondboogvensters. Op deze muurversterkingen — voorzien van consoles, waarop de beelden der Apostelen zijn geplaatst — verheffen zich rijzige zuilen, die op Corinthische kapiteelen een hoofdgestel dragen, waarop het met cassetten versierde halfcirkelvormig tongewelf der kerk rust. In het priesterchoor dragen de door rondbogen verbonden zuilen van gepolijst rood marmer een galerij met balustrade, waarboven groen marmeren zuilen oprijzen, die op een hoofdgestel den halven koepel boven de apis torsen. Het geheele interieur is door den heer TRAUTWEIN beschilderd met eene ornamentatie in renaissancegeest en figurale tafreelen terzijde van en om den triomfboog.

□ Uit het bezit der kerk verdienen vermelding: een verguld zilveren monstrans uit de achttiende eeuw en een kasuifel met fraai borduurwerk uit het begin der zestiende eeuw, voor eenige jaren gerestaureerd door H. FERMIN. [1])

[1]) Beschreven en afgebeeld in *Sint Bavo*, I, blz. 90.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE OEGSTGEEST.

Kerk van O. L. Vrouw O. O. te Leiden.

□ Een bizonder geslaagde kerk is dit, die door haar statigen eenvoud onmiddellijk imponeert en toch ook zoo wonderwel zich aansluit bij de landelijke omgeving. Vooral aan den noordkant, waar zij aan een met oude boomen beplante laan ligt, komt dit bizonder uit, want hoewel zij fonkelnieuw is — 4 November 1901 geconsacreerd door Mgr. BOTTEMANNE — blijkt zij daar al het bekoorlijke te bezitten, dat aan de argelooze, oude dorpskerkjes eigen pleegt te zijn en dat, terwijl zij niet intiem door kleinheid zijn kon, want zij bevat 600 zitplaatsen. Er zijn van deze kerk tijdens den bouw goede beschrijvingen gegeven, [1]) waaraan ik het volgende ontleen:

„Het bouwterrein is zoodanig gelegen, dat een driesprong van breede verkeerswegen ten oosten van de smalle zijde loopt. Wilde men dus de kerk oriënteeren, dan moest het Priesterkoor aan den weg komen. Hiertegen was niet het minste bezwaar, daar het terrein zóó groot is, dat nog een ruim plein voor den hoofdingang overblijft, terwijl terzijde van het bouwterrein de oude kerklaan zich uitstrekt. De door de traditie als 't ware geheiligde kerkweg blijft dus na den nieuwen toestand in wezen, een reden te meer, om hier met beide handen de zoo schoone gelegenheid aan te grijpen, de kerk te oriënteeren. Doch er was meer. Het schoon gebruik der vaderen, het kerkgebouw te voorzien van een toren, die van verre reeds verkondigde, waar het huis des Heeren zich bevond, wilde men ook te Oegstgeest niet uit het oog verliezen.

Zou deze toren echter aan bovengenoemd doel beantwoorden, dan mocht ze niet aan den westgevel worden geplaatst, daar, door de ligging van straten en wegen en de hooge beplantingen rondom de kerk, dan slechts op enkele plaatsen de toren te zien zou zijn geweest.

Het werd nu moeielijk, wat het zwaarste wegen zou; de ideëele belangen der oriëntatie of de meer praktische der torenplaatsing. Door met één zet deze vraag op te lossen, is aan de Parochiekerk te Oegstgeest het merkwaardige geval ontstaan, dat de bijna 80 M. hooge toren, naast de absis van het Priesterkoor is opgetrokken; de ruimte onder den toren is nu benut tot een der zijkapellen, hier de St. Josefskapel, terwijl daarboven nog plaats voor een tribune gevonden werd. Het zal wel geen betoog behoeven, dat dit aanleiding werd tot een schilderachtig geheel van het Priesterkoor. Doch deze koene oplossing heeft ook aanleiding tot eigenaardige voordeelen gegeven: de toren, die zich nu tusschen kerk en pastorie bevindt, wordt geflankeerd door de lage gebouwen waar de sacristie is ondergebracht. Het contrast van deze kleine afmetingen, aan den voet van het hoog opschietend metselwerk, verhoogt in niet geringe mate het monumentaal karakter van den toren; terwijl deze laatste, juist in de richting van de dorpsstraat gelegen, voor deze op zeer gelukkige wijze een afsluiting vormt, terwijl de straatwegen naar den Haag en Leiden ook op dezen toren aanvoeren .....

Kerk en pastorie zijn in grooten eenvoud, geheel in baksteen, zonder aanwending van bergsteen, opgetrokken. In het

contrast van de warme kleur der paarse leien met het fijne grijs der klinkers is het schilderachtige effect gezocht, dat naast strengen eenvoud toch het deel mag zijn van landelijke gebouwen.

De kerk is een drieschepige, met hooge zijbeuken. Het dak van het middenschip loopt over de geheele breedte door; de zijbeuken hebben op elke travée dwarsdaken, die met een topgevel telkens worden afgesloten. Het middenschip heeft dus geen bovenlicht. In de zijbeuken zijn nu de vensters betrekkelijk zeer groot gehouden en is de beglazing uitgevoerd in antiek glas, volgens het in den laatsten tijd eerst weder toegepaste stelsel van glas-mozaïek. Heeft men nu al dadelijk met betrekkelijk geringe kosten een decoratieve versiering der vensters, met het oog op de toekomst is deze wijze van glasbezetting ook economisch te achten; immers, al wat nu reeds als decoratief is aangebracht, kan bij een latere aanwending van gebrandschilderde vensters van toepassing blijven. Daarenboven heeft nu de kerk door de kleuren van de vensters van binnen al dadelijk een aangenamen toon gekregen.

De constructieve deelen van het inwendige zijn van gelen baksteen, de vakken daartusschen gepleisterd. De gewelven der zijbeuken zijn gemetseld in IJselsteentjes zonder ribben of graden, als netgewelven behandeld — het gewelf op 't middenschip is van hout; dit laatste is polychromisch beschilderd. Aan beide zijden bevinden zich tien vakken.

In de beide uiterste vakken, aan beide zijden, zijn de emblemen van den H. Willibrordus voorgesteld, waaraan zijn toegevoegd de wapens der Haarlemsche Bisschoppen. Van de overige vakken worden die aan de Evangelie-zijde (noord) ingenomen door de emblemen van vrouwelijke Heiligen, terwijl die aan den Epistelkant (zuid) de emblemen van mannelijke Heiligen bevatten; bij de keuze dezer voorstellingen is zooveel mogelijk getracht onze nationale voorsprekers in den hemel aan de vereering der geloovigen voor te stellen .....

Daar het gewelf eener kerk altijd min of meer, als symbool van den hemel, het firmament representeert, zijn op de kapgebinten de teekenen van den dierenriem afgebeeld, terwijl verschillende monogrammen van den Heiland hier ook een plaats hebben gevonden.

In aansluiting met de symboliek van het priesterkoor, die ten nauwste verband houdt met de voorstellingen van het hoofdaltaar, zijn voor de 5 priesterkoorvensters de 15 geheimen van den heiligen Rozenkrans aangenomen".

De kerk is naar het ontwerp der architecten Jos. Cuypers en Jan Stuyt uitgevoerd door den aannemer J. Roodenrijs voor ƒ 95,000.— met inbegrip der pastorie.

[1]) In *Sint Bavo*, IV, blz. 238 v. en 740 v.

S. Willibrorduskerk te Oegstgeest (noordzijde). (Naar een penteekening van R. van de Pavert).

9. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW GEBOORTE TE RIJPWETERING.

Een onbeduidend, driebeukig gebouw met 322 vaste zitplaatsen, naar het ontwerp van den architect Molkenboer gebouwd. Het is 20 September 1860 geconsacreerd door Mgr. van Vree. Men vindt er een viertal zilveren kandelaars uit het begin der achttiende eeuw.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAURENTIUS TE VOORSCHOTEN.

Zooals een opschrift in den voorgevel vermeldt, werd de eerste steen van deze, door den architect

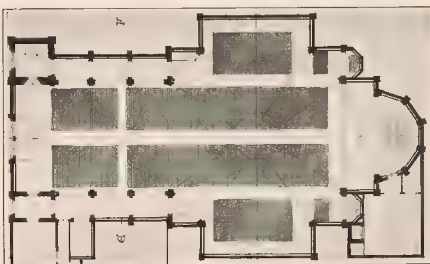
Th. Asseler ontworpen, kerk 20 Maart 1866 gelegd. 17 Augustus 1868 had de consecratie plaats door Mgr. Wilmer.

Het is een driebeukig gebouw, met van vierkant in achtkant overgaanden westtoren, een acht traveeën diep schip en uit zeven zijden van eenen twaalfhoek gevormd priesterchoor. Overmatig slanke pijlers, met slecht begrepen laat-gothische bladkapiteelen, dragen de kruiswelven die, onder één zadeldak, de drie beuken overdekken. Driedeelige vensters in de zijschepen voeren het licht binnen. Het interieur is op de gebruikelijke manier gepolychromeerd; het choor heeft gewijde voorstellingen in grisaille. Niet onverdienstelijke staties van J. A. Canta, in den geest der romantiek, sieren de wanden. Er zijn omstreeks 800 zitplaatsen.

XI. HET DEKENAAT MIDDELBURG.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA MAGDALENA TE GOES.

Een blik op bijstaanden plattegrond volstaat, om te doen zien, dat het ontwerp van deze kerk onder den invloed van het vroeger besproken kerkje van Lutjebroek is tot stand gekomen. Wel maakte de aanleg op grooter schaal eenige wijzigingen noodig — zooals de toevoer van licht in de viering door een koepellantaren — en werd in verband daarmede de hoofdbeuk niet met een gemetseld, doch met een houten gewelf gedekt, maar de grondgedachte is toch bij beide dezelfde. En met hetzelfde gelukkig gevolg: van de ruim 1000 zitplaatsen (waarvan 240 voor de armen) heeft slechts een twaalftal een eenigszins belemmerd uitzicht op het altaar, en alle geven zij vrijen kijk op den preekstoel.

Kerk van de H. Maria Magdalena te Goes.

De kerk heeft binnenswerks eene diepte van 47 M., bij eene breedte van 18.60 in het schip — waarvan 12.60 M. voor de middenbeuk — en 27.40 M. in het dwarspand. Ten einde de hoogte — in het middenschip 17 M. — te kunnen beperken en toch licht in het middenschip te brengen, zijn de met kruiswelven overspannen zijbeuken gedekt met een plat dak, waardoor plaats gewonnen werd voor rondvensters.

Eenvoudig als de aanleg, is ook de architectonische behandeling. Het uitwendig geeft een soberen baksteenbouw te zien, waaraan de vierkant opgaande toren op den noordwesthoek eenige importantie bedoelt te geven. De oplossing der bekroning van den toren, met doellooze hangtorentjes op de vier hoeken om de achtzijdige spits, zoowel als de weinig-gelukkige ontwikkeling der bedaking, ter wille van den uit den toon vallenden koepellantaren, de detailleering ook van portalen en vensters — al deze dingen doen wel zien dat de architecten Margry en Snickers hier hebben getracht zich te bedienen van eene taal, die zij niet meester zijn....

De kerk is 10 April 1908 geconsacreerd door Mgr. Callier. Volgens vriendelijke mededeeling van pastoor Baede, bezit zij een oude ciborie in renaissance-vormen en een kazuifel met zestiendeeeuwsch borduurwerk.

St. Willibrordusdukerk te 's-Heerenhoek.

2. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW ONBEVLEKT ONTVANGEN TE HANSWEERD.

Een kerkje met 800 zitplaatsen, in 1871 gebouwd naar het ontwerp van den architect Asseler.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILIBRORDUS TE 's-HEERENHOEK.

Van denzelfden bouwmeester als de vorige, is deze op 750 zitplaatsen berekende kerk, die 20 Augustus 1873 is gewijd door Mgr. Wilmer. Het is een baksteenen kruiskerk, met hoogen, van vierkant

in een spichtig achtkant overgaanden, westtoren, ten deele door de zijbeuken omsloten, een schip van vijf traveeën met bovenlichten, een kruisbeuk, die niet buiten de zijschepen reikt, en een met vijf zijden van een achthoek gesloten presbyterium. In- en uitwendig zijn behandeld in een ietwat drukke adaptatie der Fransche gothiek; het priesterchoor is geheel gepolychromeerd en van gehistorieerd glas voorzien.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BLASIUS TE HEINKENSZAND.

Ter plaatse van het kasteel Barbestein, dat door de katholieken van deze parochie was aangekocht en in 1836, nogwel met subsidie van Rijk en gemeente, tot kerk vertimmerd en ten slotte afgebroken, is deze quasi-gothische, min of meer in den trant van VAN DEN BRINK'S werk behandelde, kerk in 1864 opgetrokken volgens de plannen van den architect P. W. SCHRAUWEN. Er zijn 390 zitplaatsen.

St. Annakerk te Ierseke.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. ANNA TE IERSEKE.

Een eenbeukige baksteenen kruiskerk, met schip van drie traveeën en op den voorgevel gedragen torentje, romaansch bedoeld, in 1895 gebouwd onder leiding van den architect P. VAN GENK.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BONIFACIUS TE KWADENDAMME.

Deze, 29 September 1902 door Mgr. BOTTEMANNE gewijde kerk, die 444 zitplaatsen aanbiedt, is ontworpen door den architect P. VAN GENK, in een trant, waarover bij de beschrijving van het bisdom Breda uitvoeriger gesproken zal moeten worden. De kerk bezit een fraai gedreven verguld zilveren kelk uit het begin der negentiende eeuw.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. PETRUS EN PAULUS TE MIDDELBURG.

Van deze, onder leiding van den opzichter van den Waterstaat, BOURDREZ, gebouwde kerk werd 7 November 1844 de eerste steen gelegd, terwijl 6 Mei 1846 de wijding plaats had door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH. De voorgevel, versierd met de in nissen geplaatste beelden van de patroonheiligen der kerk en met een hoogen, koepelvormig afgedekten, toren bekroond, geeft door een breede, langs een verhoogden stoep toegankelijke, deur toegang tot een als tochtportaal ingerichten voorbouw, waarbij de kerkruimte zich aansluit.
Het interieur heeft den vorm van een rechthoekige zaal, met driezijdig afgesloten priesterchoor. De kerk is, met het choor, 42.20 M. lang, 13.80 M. breed, 17 M. hoog en bevat omstreeks 500 zitplaatsen. Tegen den voorgevel is een ruime tribune geplaatst.
Het licht wordt in de kerk binnengevoerd door een groot venster in den voorgevel, vijf vensters in den zuidelijken wand en twee in den noordelijken. De vensters zijn aangebracht tusschen pilasters met Korinthische kapiteelen, die een hoofdgestel dragen, waarop het, door gordelbogen in vakken afgedeelde, halfcirkelvormige tongewelf der kerk rust.
Het interieur is eenvoudig gepolychromeerd.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE OUD-VOSMEER.

Dit kerkje, in 1841 en '42 gebouwd onder leiding van een opzichter van den Waterstaat en in 1872 vergroot, is een langgerekte zaal zonder architectonisch belang. Volgens vriendelijke mededeeling van Pastoor VAN BERCHEM bezit de parochie „een zeer goed geschilderd paneel, voorstellende de Aanbidding der 3 Koningen, van een onbekenden schilder".

9. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA-TEN-HEMEL-OPNEMING TE OVEZANDE.

In 1859 gebouwd door den architect VOGELPOEL, draagt deze, zes traveeën diepe, zaalkerk, in quasi-gothische vormen, wel zéér het stempel van haren tijd. De vermelding, dat zij 256 zitplaatsen heeft, zij daarom voldoende.

10. DE KERK VAN DEN H. JOSEPH TE RILLAND-BATH.

Als een liefdewerk ten bate van een tweehonderdtal in deze buurt woonachtige, meest arme, katholieken, welker parochiekerk (Hansweert) twee à drie uur verwijderd ligt, stichtten de Paters Capucijnen hier een klooster met openbare kerk. Deze laatste, in 1904 in gebruik genomen, werd gebouwd onder leiding van een leekebroeder der Orde. Zij bevat ongeveer 150 zitplaatsen. [1])

[1]) De kerk is afgebeeld in *Sint Bavo*, VIII, blz. 6.

11. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW HEMELVAART TE THOLEN.

Van gelden door Pastoor R. BEDDINK met veel volharding bij elkander.... „gebedeld", is deze kerk — 19 November 1900 door Mgr. BOTTEMANNE geconsacreerd — onder leiding van den architect P. SNEL gebouwd. Het is een eenvoudige baksteenbouw, in den vorm eener rechthoekige zaal van 22.50 × 10 M., verdeeld in vijf traveeën, waarvan de oostelijke tot priesterchoor dient, en gedekt met een spitsbogig houten tongewelf. Er zijn 180 zitplaatsen.

Aan het sober uiterlijk is door afwisseling van gele en roode baksteen en spaarzame toepassing van gewelfsteen eenig leven gegeven, terwijl de aan de Groote Markt staande voorgevel aan den zuidkant met een 21 M. hoogen toren prijkt. [1])

[1]) Eene afbeelding van deze kerk vindt men in *Sint Bavo*, IV, blz. 203.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA TER SNEEUW TE VEERE.

„De kerk — zegt VAN DER AA — is niets dan een gewoon huis, dat in 1796 door de katholieken aangekocht en tot hunne godsdienstige vergaderingen ingericht is".

13. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JACOBUS DEN MEERDERE TE VLISSINGEN.

Een „gothische" kerk van MOLKENBOER, voor 800 zitplaatsen, 28 Juli 1858 door Mgr. VAN VREE geconsacreerd. Na de vele van denzelfden architect, die wij reeds bespraken, schijnt deze waarlijk geen beschrijving te behoeven.

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE ZIERIKZEE.

Deze in 1768 of '69, tijdens het pastoraat van pastoor DE MAN S. J., gebouwde kerk, door VAN DER AA als „net" geprezen, zou wellicht als curiosum eenige aandacht verdienen, indien zij niet — met haar 500 zitplaatsen — blijkbaar in later tijd ware vergroot, zoodat zij het karakter van een kerkje uit de dagen der onvrijheid niet ongerept meer bezit.

XII. HET DEKENAAT NOORDWIJK.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOSEPH TE BENNEBROEK.

Deze in November 1900 in gebruik genomen kerk, gebouwd onder leiding van den Haarlemschen architect N. NELIS, maakt deel uit van een groot complex van gebouwen: pastorie, school en pensionaat, die haar thans voltooide oostelijke helft aan drie zijden omgeven. Eenmaal afgebouwd, zal het gebouw den aanleg vertoonen eener driebeukige kruiskerk met westtoren. Het middenschip, vier traveeën diep, wordt begeleid door smalle zijbeuken en gekruisd door een breed dwarspand, waarbij zich oostelijk aansluit het priesterchoor, gevormd uit eene, met drie zijden van een achthoek gesloten travee, geflankeerd door rechthoekige zijkapellen. Het geheel is opgevat als eenvoudige baksteenbouw, waarbij, door toepassing van verschillende kleuren en van bergsteen, naar afwisseling is gestreefd.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE HILLEGOM.

Bij deze, in 1874 gebouwde, kerk treffen een paar bizonderheden in den aanleg, n.l. de plaatsing van den westtoren, niet voor het middenschip, maar voor de zuidelijke zijbeuk, in verband waarmede de doopvont geplaatst werd recht tegenover het hoofdaltaar, op de plaats dus waar men gewoonlijk het hoofdportaal vindt. De kerk bestaat uit een driebeukig schip, zes traveeën diep, bij welks middenbeuk een priesterkoor aansluit, dat, evenals de zijschepen, rechthoekig gesloten is. Het middenschip is gedekt met een spitsbogig houten tongewelf, de zijbeuken met een „charpente apparente". Het interieur is geheel gepleisterd en gepolychromeerd.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. AGATHA TE LISSE.

Wanneer niet wat van haar het eerst in het oog valt een ongelooflijk spichtige toren was op zeskant plan — voor de verhoudingen steeds gevaarlijk — en met buiten alle proportie uitgerekte spits, dan zou men nog niet zooveel kwaad willen zeggen van deze kerk, niettegenstaande zij zonder „architect" werd tot stand gebracht, immers ontworpen en uitgevoerd door den aannemer J. H. VAN GROENENDAEL en zijn staf. Eigenlijk is het geen wonder, en voor een groot deel de schuld der architecten zelf, dat het bouwen van een „gothische" kerk nu al een kunstje is geworden, dat een aannemer, die het eenige malen onder bouwmeesters leiding volbracht, dan ook wel met eigen kracht weet te volvoeren. Zoo is dan het plan van deze kerk volstrekt niet minder dan menig ander, zitten de onderdeelen behoorlijk op hun plaats en zijn de verhoudingen (op dien ongelukkigen toren na) niet eens onaangenaam.

Kerk van de H. Agatha te Lisse.

Het plan laat zich beschrijven als dat eener driebeukige kruiskerk, waarvan het schip vijf traveeën diep is, van welke de westelijke in het middenschip portalen en tribune bergt, in de zijbeuken aan den noordkant een zeshoekige doop-

kapel, waarboven de toren oprijst, en aan den zuidkant een kapelvormig uitgebouwde catechismuskamer. Het dwarspand reikt aan beide kanten buiten de zijbeuken, welk uitstek bij den noordelijken arm is benut voor den uitbouw van een uit uit vijf zijden van een achthoek gevormde devotiekapel, terwijl aan den zuidkant de sacristie zich aansluit. Oostelijk staat de dwarsbeuk in verbinding met eene travee, waarlangs de zijbeuken zijn voortgezet en die aansluit bij het priesterchoor, bestaande uit zeven zijden van eenen twaalfhoek, waarvan de beide evenwijdige met bogen geopend zijn op vijfzijdige kapellen voor de zijaltaren.

In- en uitwendig is de kerk opgetrokken van baksteen in verschillende nuances van rood, afwisselend met geel, en met toepassing, inwendig, van zandsteen, uitwendig van hardsteen. Het vlakke muurwerk van het interieur is ten deele gepleisterd en in het priesterchoor gepolychromeerd.

Aan eene vroeger verschenen beschrijving [1]) zij nog, met vermijding der epetitheta ornantia, het volgende ontleend:

De kerk, gebouwd in laat-gothischen stijl, staat niet loodrecht op den straatweg, maar is in eene schuine richting gebouwd om, volgens de heilige linie, het priesterkoor in 't Oosten te krijgen.

Binnenswerks gemeten heeft de kerk eene lengte van 58 M., en in het kruis eene breedte van ongeveer 30 M., terwijl de hoogte onder de gemetselde steenen gewelven circa 18 M. bedraagt. Heipalen heeft men voor dit kerkgebouw niet gebruikt; alles rust op eene zeer soliede betonlaag.

Om 't doorzicht zooveel mogelijk vrij te laten zijn de sierlijke pilaren ongeveer 7 M. van elkaar opgetrokken; de gewelven in de zijbeuken zijn in ieder vak op eigenaardige wijze in tweeën verdeeld.

In 't middenschip gaan de moulures der pijlers zonder kapiteelen over in de gewelfribben.

Op den hoek vàn den linker zijbeuk verheft zich de 75 M. hooge toren, een der hoogsten uit de omtrek.

Ter hoogte van het metselwerk (ongeveer 36 M.) is eene rondgaande galerij en op eene hoogte van 60 M. eene dergelijke.

In 't Priesterkoor prijken reeds vijf keurig geschilderde ramen, geleverd door de firma NICOLAS & ZONEN te Roermond. De voorstellingen hebben betrekking op de Sacramenten.

Het hoofdaltaar, uitgevoerd in marmer en Caensteen, benevens voorstellingen in brons onder tegen de tombe, is 't werk van den heer J. P. MAAS.

De communiebank, van marmer en Belgischen steen, gebeeldhouwd in het atelier der heeren VAN DEN BOSSCHE & CREVELS, prijkt met een paar bronzen groepen, voorstellende den mannaregen en de spijziging der duizenden in de woestijn.

Verder zien we in 't middenschip op de ramen de figuren der apostelen en op 't zangkoor figuren, betrekking hebbende op de kerkmuziek, benevens zeven musiceerende engelen, uitgevoerd door de firma HAEWINKELS.

☐De kerk is 6 Augustus 1903 geconsacreerd door Mgr. BOTTEMANNE.

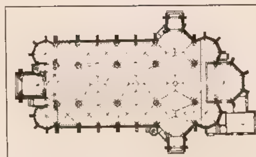
Zij bezit o. a. een verguld zilveren kelk van omstreeks 1670 op achttiende-eeuwschen voet.

[1]) In *Sint Bavo*, VI, blz. 524 v.

---

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JEROEN TE NOORDWIJK.

☐Zooals de oude geschiedenis dezer parochie ten nauwste verbonden is aan den marteldood van den H. Jeroen, eens haren pastoor [1]), staat ook de nieuwe kerk met dezen martelaar in nauwe betrekking. Had de statie, naar het schijnt omstreeks 1600, van het gebeente van haren patroon, vóór de Hervorming te Egmond bewaard, eenen arm verkregen en dien in een zilveren bras-reliquaire eerbiedig omsloten, in 1892 schonk de bisschop van Haarlem ook de overige relieken aan deze kerk, die door Paus Leo XIII met aflaten verrijkt, weldra weder, als van ouds, talrijke bedevaarten tot zich trok. Voor zoo grooten toevloed was de kerk, in 1835 gebouwd, niet berekend en zoo werd men op den bouw van een nieuwe kerk bedacht. In 1894 ontwierp de architect NIC. MOLENAAR het plan eener driebeukige hallenkerk, waarvan de plattegrond hierbij is afgebeeld. Tot de geheele uitvoering van dit plan kon het echter niet komen, alleen het priesterchoor en transept werden gebouwd en met een tijdelijke verbindingstravee aangesloten bij het schip der oude kerk, driebeukig van aanleg en drie traveeën diep, in den waterstaatsstijl, met een segmentvormig tongewelf boven de middenbeuk en vlakke houten zoldering boven de zijschepen.

St. Jeroenskerk te Noordwijk.

Het nieuwe deel, waarvan de dispositie blijkt uit het medegedeelde plan, is overkluisd met baksteengewelven, welker ribben worden gedragen op bundelpijlers; inwendig is het gepleisterd met het oog op beschildering, uitwendig opgetrokken van roode baksteen in afwisselende tinten.

De relieken van Sint Jeroen worden thans bewaard in een koperen schrijn, geplaatst op het aan den Heilige gewijd zijaltaar, dat in 1898 naar het ontwerp van NIC. MOLENAAR door de firma MARGRY & SNICKERS is uitgevoerd, in kleurige marmers en met een torenvormigen bovenbouw van eikenhout, waarin het beeld van Sint Jeroen geplaatst is, terwijl de twee tafereelen van den retable diens terdoodverwijzing door de Noormannen en de terugvinding van zijn gebeente voorstellen. [2])

De kerk bezit een tamelijk grooten schat van, meest zeventiende- en achttiende-eeuwsch, zilverwerk, o. a. den reeds vermelden zilveren arm, waarin een armbeen van den H. Jeroen werd bewaard; een kelk, monstrans, expositietroon, Godslamp, kandelaars enz.

[1]) Vgl.: J. A. F. KRONENBURG, Neerlands Heiligen in de middeleeuwen, I, blz. 55 vv.
[2]) Uitvoeriger beschrijving van dit altaar in *Sint Bavo*, I, blz. 791 v.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. VICTOR TE NOORDWIJKERHOUT.

Een in 1851 door den architect MOLKENBOER gebouwde kerk, die in 1898 onder leiding van den heer P. SNEL is vergroot en vernieuwd, waarna zij 635 zitplaatsen bevat. 14 April 1899 werd zij door Mgr. BOTTEMANNE geconsacreerd. Behalve den voorgevel en het torentje, die nog het karakter der waterstaats-gothiek vertoonen, heeft ook het uitwendig, geheel uitgevoerd in baksteen met toepassing van hardsteen voor waterslagen, plintafdekking enz., een nieuw aanzien gekregen. Het gebouw laat zich beschrijven als een driebeukige hallenkerk, zeven traveeën diep, welks zijbeuken eindigen tegen het dwarspand, waarbij, in het verlengde van het middenschip een priesterchoor aansluit, bestaande uit twee traveeën en drie zijden van een achthoek. De doopkapel sluit aan bij het zuidertransept. Het schip is geheel gepleisterd en eenvoudig gepolychromeerd, in het choor zijn de gewelven schoongemetseld. Achter de zijaltaren ziet men schilderingen uit het leven van den H. Joseph en de H. Maagd.

Kerk van Maria Hemelvaart te Vogelenzang.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. PANCRATIUS TE SASSENHEIM.

Een driebeukige baksteenkerk, zes traveeën diep, bij welks middenschip aan den westkant een toren aansluit, geflankeerd door ondiepe kapelletjes, waarvan de noordelijke de doopvont bergt, en aan den oostkant — waar de zijschepen rechthoekig gesloten zijn — een presbyterium, gevormd van twee traveeën door drie zijden van een achthoek gesloten. Het geheele interieur, met kruiswelven overkluisd, is ornamentaal gepolychromeerd. De kerk is in 1870 gebouwd.

7. DE PAROCHIEKRK VAN DE H. MARIA HEMELVAART TE VOGELENZANG.

Gebouwd tijdens het pastoraat van een man met, in zijne dagen ongewonen, kunstzin en groote oudheidkundige kennis, onder het herderschap nl. van Mgr. BORRET, geeft deze kerk daarvan wel blijk, want hoewel dagteekenend uit eenen tijd, waarin de goede neo-gothiek nog pas begon te ontluiken in ons land, en uitgevoerd onder het bestuur van den architect MOLKENBOER, die menige

zonde van waterstaatsgothiek op het geweten heeft, draagt zij toch zeker karakter van distinctie, dat onmiddellijk treft. Naar men wil heeft een Duitsch architect (SCHNEIDER?) den heer MOLKENBOER bij het ontwerpen ter zijde gestaan en naar men vermoeden kan heeft Mgr. BORRET-zelf wel een oogje in het zeil gehouden bij de bewerking der plannen. Hoe dit zij — het op 512 zitplaatsen berekende gebouw, 24 September 1861 gewijd door Mgr. WILMER, onderscheidt zich gunstig van zijne tijdgenooten.

Reeds de ligging der kerk, aan het eind van een breede oprijlaan, is met smaak en gevoel voor landelijkheid geärrangeerd. Dan treft de — voor den tijd van omstreeks 1860 — niet-alledaagsche verzorging van het uiterlijk: afwisseling van roode en gele baksteen met toepassing van zandsteenaan plinten, cordonband, venstèrtraceeringen en sluitsteenen der bogen, terwijl de westtoren, een rechthoekige onderbouw, overgaand in achtkant met open galmgaten, een prijzenswaardige soberheid bezit in aansluiting bij oude voorbeelden als de torentjes van Loosduinen, Rijnsaterwoude, Scheveningen enz. In plan is het gebouw een eenbeukige kruiskerk, met breed, vier traveeën diep schip, transept met lage kapellen voor de zijaltaren, en smaller choor, gevormd van twee boogvakken met driezijdige sluiting. Het inwendige is met zekere weelde behandeld: geheel ornamentaal beschilderd en op de groote wandvakken met figurale tafereelen versierd, de wanden der choorsluiting met tegels bekleed en onder de vensters met een verguld gebeeldhouwd fries. De gewelfribben worden hier gedragen op marmeren schalken, in het schip, welks wanden met geglazuurde tegels zijn bedekt, op diensten van gepolijsten hardsteen. Heel deze kleurige inrichting behoort niet tot den oorspronkelijken aanleg [1]), maar is er toch niet strijdig meê, en maakt deze kerk te meer tot een opmerkelijk geheel, waarbij, jammer genoeg, de min-gelukkige kruiswegstaties uit den toon vallen.

St. Barthelomeuskerk te Voorhout.

[1]) De afbeelding op onze lichtdrukplaat is van vóór deze voltooiing van het interieur.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BARTHELOMEUS TE VOORHOUT.

„Kerken als die van Sassenheim en Voorhout zijn wel geschikt ook de aandacht van de aanzienlijken en beschaafden tot zich te trekken".... jammerde in 1880 een „evangelische" predikant in een boek over het paapsche gevaar. Deze kerk was toen maar juist, of nog niet, voltooid, opgetrokken naar het ontwerp van den architect E. J. MARGRY. In 1882 is zij door Mgr. BOTTEMANNE gewijd.

Zooals onze afbeelding doet zien, is het een baksteenbouw met spaarzame toepassing van groefsteen, van aanleg driebeukig, en bestaande uit een vier traveeën diep schip, met niet buiten de zijbeuken reikend dwarspand, ten oosten waarvan de zijbeuken rechthoekig zijn gesloten, terwijl bij het middenschip een uit vijf zijden van een achthoek gevormd presbyterium aansluit. Middenbeuk en transept zijn met een gekleurd houten tongewelf overspannen, welks schinkels rusten op zandsteenen diensten; choor en zijbeuken hebben gemetselde kruisgewelven. Het interieur is grootendeels gepleisterd, blijkbaar in afwachting van polychromie.

Er zijn in deze kerk 500 zitplaatsen.

[1]) Dr. J. HERDERSCHÊE in zijne bewerking van NIPPOLD's *De Roomsch-katholieke kerk in Nederland na de Hervorming*, blz. 369.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MATTHIAS TE WARMOND.

Van de oude, bij gelegenheid van het beleg van Leiden in 1574 door de Spanjaarden verwoeste, parochiekerk heeft deze hare opvolgster niet alleen den beschermheilige overgenomen, maar, naar

men wil — gelijk Pastoor SMEULDERS zoo vriendelijk was mij mede te deelen — zou op aanstichten van Mgr. BORRET ook bij den bouw, door den architect MOLKENBOER ontworpen, de oude kerk zijn nagevolgd. Welke gegevens hem daarbij ten dienste gestaan zouden hebben is intusschen niet duidelijk. De toren der oude kerk, thans nog gespaard, heeft een laat-gothisch karakter en RADEMAKER's prentjes der ruïne doen vermoeden, dat het geheel in gelijken trant was. MOLKENBOER's bouwwerk daarentegen is in de hoofdvormen romaansch, doch gothiek in de verhoudingen en verschillende détails.

Voor 490 zitplaatsen ruimte biedend, is dit gebouw een driebeukige kruiskerk, met schip van vier traveeën en een choor, dat uit twee traveeën en half-tienhoekige sluiting bestaat. Schip en dwarspand zijn met een houten tongewelf gedekt, de zijbeuken met kruiswelven. Inwendig is de kerk gepleisterd, het choor gepolychromeerd met ornament en spreuken, terwijl alle vensters zijn voorzien van een gehistorieerde beglazing uit het atelier van NICOLAS. De kerk is 3 Augustus 1859 gewijd door Mgr. VAN VREE.

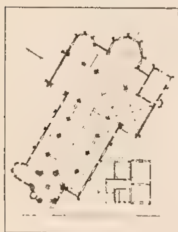
Zij bezit een tweetal oude monstransen en een kelk, die afkomstig is uit de huiskapel van het slot Warmond. [1])

[1]) De kerk is afgebeeld in de *Katholieke Illustratie*, XXXIII, blz. 122; de gebrandschilderde vensters zijn uitvoerig beschreven in *Sint Bavo*, II, blz. 171 vv.

XIII. HET DEKENAAT OUDERKERK.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. URBANUS TE BOVENKERK.

Men herkent onmiddellijk de hand van Dr. CUYPERS, zelfs in ligging en plan van deze kerk. Wilde zij nl. georiënteerd zijn, dan moest hare as een hoek van ongeveer zestig graden vormen met den weg, die langs het gebouw gaat. Om nu toch den hoofdingang evenwijdig aan dezen weg te kunnen plaatsen, werd aan den westtoren, die het portaal bergt, niet de gebruikelijke vierzijdige grondslag gegeven, maar is hij opgetrokken in den vorm van een zeshoek, gelukkige vondst, die dadelijk iets pikants geeft aan dit gebouw.

St. Urbanuskerk te Bovenkerk.

Bij het uiterlijk is verder getracht zeker karakter van landelijkheid te bewaren, door de drie beuken onder één zadeldak te dekken — maar om de eentonigheid van een allicht te omvangrijk dakvlak te ontgaan, werd aan ieder der zijbeuktraveeën een eigen geveltje gegeven, zoodat een rij van dwarse daakjes de lengterichting telkens onderbreekt. Met de, ten deele in vakwerkbouw uitgevoerde, pastorie vormt de kerk, geheel door geboomte omgeven, nu een zeer opmerkelijk geheel.

Op een onzer lichtdrukplaten (plaat H) vindt men het in baksteen van verschillende kleur schoongemetseld interieur; met den hier gegeven plattegrond en de afbeeldingen van het uitwendige is het gebouw dus zeker voldoende beschreven.

Zeggen wij alleen nog, dat er 644 zitplaatsen zijn (er is ruimte voor 700) en dat de kerk 20 Augustus 1888 door Mgr. BOTTEMANNE is geconsacreerd.

De kunstzinnige bouwheer — Pastoor BROUWERS — heeft aan zijne stichting een geschenk van bizondere waarde weten te geven: een tweetal oude klokken, de eene vroeg-zestiende-eeuwsch, de andere, blijkens het opschrift, in 1672 gegoten door PIETER HEMONY, en afkomstig van de Hoogewoerdspoort te Leiden. [1])

[1]) Vgl. BROUWERS' sonnet in THIJM's *Volksalmanak*, 1877, en mijne beschrijving der klok in *De Kroniek*, 1897, blz. 404.

Kerk en Pastorie te Bovenkerk.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. AUGUSTINUS TE BUITENVELDERT.

Aan de omstandigheid, dat zij een tijdlang (van 1656—1672) is bediend door Augustijnen, zal deze statie wel de keuze van haren patroonheilige te danken hebben. Haar eerste saeculiere herder, ADRIAAN ACHTTIENHOVEN, heeft — volgens *Batavia Sacra* — een „pastoors-huys met een kerck getimmert." De volgorde dezer woorden is niet onjuist — zeker thans niet, nu de in 1902 nieuwgebouwde pastorie het schuurkerkje daarachter geheel in de schaduw stelt.

St. Urbanuskerk te Bovenkerk.

Ik laat het daarom maar bij de vermelding, dat er ruim 240 zitplaatsen zijn. In de pastorie wordt een portret bewaard van Pastoor NANNING, die hier van 1736—1761 werkzaam was, en een goed schilderij uit de eerste helft of het midden der vijftiende eeuw, een „Kruisafneming", die indertijd op zolder is gevonden en thans weder in eere hersteld. [1])

[1]) Een dergelijk tafereel is in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem (No. 93a), terwijl andere verwanten zijn besproken in de *Zeitschrift für christliche Kunst*, 1892, Sp. 136.

3. DE PAROCHIEKERK VAN SINT PETRUS' BANDEN TE DIEMERBRUG.

Hoewel VAN DER AA deze, in 1786 gebouwde, kerk als „een zeer fraai gebouw" roemt, bestaat er voor ons des te minder reden haar te beschrijven, omdat zij weldra zal vervangen worden door een nieuwe, waarvan de bouw reeds is opgedragen aan den architect M. J. E. LIPPITS.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. URBANUS TE DUIVENDRECHT.

Een kleine kerk (er zijn 174 zitplaatsen) in romaanschen trant gebouwd naar het ontwerp van den architect TH. ASSELER, en lang niet diens minste werk. Zij is 2 April 1878 geconsacreerd door Mgr. SNICKERS. Men vindt er eenig oud zilverwerk: een zestal goed gedreven kandelaars van 1661, een tweetal van 1720, en een missaalbeslag van 1723.

St. Urbanuskerk te Duivendrecht.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE KUDELSTAART.

Blijkbaar zijn hier, bij de oorspronkelijke waterstaatskerk, 23 Augustus 1823 ingezegend, [1]) in later dagen een voorgevel en priesterchoor aangebouwd. Deze beide laatste vertoonen althans een hybridisch mengsel van romaansche en gothische vormen. Zij schijnen het werk te zijn van ASSELER, die daarbij dan niet over zijn gelukkigste inspiratie beschikte! Deze verbouwing is in 1869 tot stand gekomen. Er zijn 300 zitplaatsen in deze kerk, die een Maria-altaar van STRACKÉ en een preekstoel van MAAS rijk is.

[1]) *De Godsdienstvriend*, XI, blz 184.

Kerk van den H. Joannes den Dooper te Kudelstaart.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES, GEBOORTE, TE KWAKEL.

Een driebeukige kruiskerk, met uit een achthoek gesneden priesterchoor, houten tonwelven in schip en dwarspand en overigens gemetselde kruiswelven. Zij is naar het ontwerp der architecten MARGRY en SNICKERS gebouwd en 17 September 1888 door Mgr. SNICKERS geconsacreerd. Uitgevoerd in den geest der Fransche gothiek, zooals wij die reeds bij verschillende andere kerken van deze bouw-

meesters zagen toegepast, vraagt zij geen bijzondere beschrijving. Er zijn ruim 320 zitplaatsen.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TE MUIDEN.

Bij dit in 1822 [1]) gebouwde waterstaatskerkje is in 1894 een nieuw priesterchoor aangebouwd wat niet kan verhoeden, dat het door den pastoor-zelf der parochie gekenschetst werd als „een gewoon gebouw zonder eenige architectonische waarde." De kerk bezit een gedreven zilveren doos, ingericht voor het bewaren van groote en kleine hosties, met het opschrift: „GEERTRUYT LOOS heeft deze doos vereert aan de kerck te Muyden, 1708".

[1]) 14 Maart van dat jaar werd de eerste steen gelegd. Zie: *De Godsdienstvriend*, VIII, blz. 184.

Kerk van de H. Maria Hemelvaart te Nederhorst-den-Berg.

8. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW HEMELVAART TE NEDERHORST-DEN-BERG.

Aan hetgeen de bijgaande afbeelding te zien geeft, schijnt het niet noodig iets toe te voegen. Men heeft aan een kleine kerk — er zijn 400 zitplaatsen — waarvoor niet al te ruime middelen beschikbaar waren, toch alles willen geven wat een groote kerk heeft, en zoo kwam, voor omstreeks *f* 65,000, een weinig fraai gebouw tot stand. Architect was de heer H. BIJVOETS. Mgr. BOTTEMANNE wijdde de kerk 25 Augustus 1890.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. URBANUS TE NES AAN DEN AMSTEL.

Als zijn eerste kerkelijk bouwwerk, werd deze kerk in 1889 door JOSEPH CUYPERS ontworpen, en al dadelijk gaf deze bouwmeester, dunkt mij, blijk van een voortreffelijk inzicht door in het plan een combinatie van centraalbouw en basilicalen aanleg te beproeven, waartoe hier bizondere reden bestond, omdat de kerk, wilde zij geörienteerd zijn, met haar choor aan den weg kwam te liggen, zoodat de toren, werd hij tegen den westgevel geplaatst, weinig tot zijn recht zou komen, terwijl hij, boven de viering verrijzend, de noodige aandacht wekt.

De aanleg van het gebouw is die van een driebeukige kruiskerk met 600 zitplaatsen. Een schip van vijf traveeën voert naar het dwarspand, waarbij zich een diep presbyterium aansluit: twee traveeën met uit vijf zijden van een achthoek bestaande apsis. Aan den noordkant staan beide de choortraveeën door bogen in verbinding met een zijkapel, welker verdieping tot zangchoor dient, aan den zuidkant is alleen de westelijke choortravee verbonden aan een rechthoekig gesloten zijkapel. Middenschip en dwarspand zijn met houten tongewelven gedekt; boven de vieringpijlers verheft zich de van vensters voorziene toren, met een houten kruiswelf gesloten. In zijbeuken, choor en kapellen is steenen welving toegepast, die in het choor, wegens de verschillende dispositie

St. Urbanuskerk te Nes aan den Amstel.

van noord- en zuidwand een bijzondere oplossing vroeg; aan den noordkant immers is boven de zijkapel de zangerstribune met een wijden, twee traveeën overspannenden boog op het choor geopend.

De behandeling van het interieur is, indien ik mij niet bedrieg, een der eerste voorbeelden van de aanwending van verschillend-gekleurde baksteensoorten, zooals de Nederlandsche industrie die tegen het eind der tachtiger jaren begon te leveren.

De vorderingen der steenbakkerstechniek en zijne rijpende ervaring hebben den bouwmeester van deze kerk later wel tot rustiger en mooier toepassingen in staat gesteld, maar als eerste proeve heeft dit gebouw toch zekere historische beteekenis.

Slanke zandsteenzuilen op hardsteenen basementen, dragen op kelkkapiteelen de bogen, welke de drie beuken scheiden. Maar overigens is het gebruik van natuursteen vermeden. De wanden van het middenschip zijn opgetrokken van helderroode baksteen met steenen van donkerder kleur langs bogen en vensters en met banden van groen verglaasde steen. Van roode baksteen, met banden van grijsgele, door groen-verglaasde afgezet, zijn ook de muraalpijlers tegen de met grijze baksteen bekleede zijbeukwanden, terwijl de gewelven gele velden vertoonen, gedragen op roode ribben.

In aansluiting bij deze beperking tot producten van den steenbakkersoven, zijn ook de staties uitgevoerd in ceramiek. Zij maken deel uit van een wandbekleeding met verglaasde tegels, die van den plint tot de onderdorpels der vensters reikt. Boven een ornament van witte passiebloemen op grijsgroenen grond, vormen de tafereelen van den kruisweg een doorloopend fries, uitgevoerd in fletse kleuren op grijsblauwen fond, in gele randen van architecturaal ornament. De medewerking van den schilder is alleen ingeroepen voor de polychromie der zuidelijke zijkapel, waar voorstellingen in verband tot de vereering van het Allerheiligst Hart zijn aangebracht en voor de decoratie van het priesterchoor, waar in de spaarnissen onder de vensters strenge weefselpatronen pralen in warme kleuren: rood en goud op groen, goed aansluitend bij het kleurige gebrande glas in drie der choorlichten. Ook de driedeelige transeptvensters prijken met een gehistorieerde beglazing.

St. Urbanuskerk te Ouderkerk aan den Amstel.

Uitwendig vallen voornamelijk het oostelijk deel en de noordelijke wand in het oog. Van de, aan den weg liggende oostpartij, door den kloeken, vierkant-oprijzenden toren gedomineerd, is een fraai geheel gemaakt: de choorveelhoek, aan den zuidkant met een, langs de sacristie voerende, gang verbonden aan de pastorie en aan den noordkant geflankeerd door de hoog-opgetrokken zijkapel, op welker verdieping plaats werd gevonden voor orgel en zangers. En langs de lange zijwanden der kerk teekenen de zijbeuken een rij van geveltjes, door zadeldaakjes verbonden aan de hooger oprijzende muren van het middenschip....

Wat de parochie aan oude kunstvoorwerpen bezit, heeft zij, met loffelijke vrijgevigheid, in bruikleen afgestaan aan het Bisschoppelijk Museum te Haarlem.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. URBANUS TE OUDERKERK AAN DEN AMSTEL.

Een der vroege werken van Dr. CUYPERS, van 1865 tot '67 gebouwd, en 12 Augustus van het laatste jaar door Mgr. WILMER gewijd. Het is uit- en inwendig een sobere baksteenbouw, zonder

oepassing van profielsteen, en met een spaarzame aanwending van groefsteen, geheel in de strakke vormen der vroeg-gothiek.
Het plan laat zich beschrijven als dat eener kruiskerk, met een driebeukig, vier traveeën diep, schip, een buiten de zijschepen reikend dwarspand en een priesterchoor, gevormd van eene, met bogen aan rechthoekige zijkapellen verbonden, travee, door zeven zijden van eenen twaalfhoek gesloten. Een toren verheft zich op de meest westelijke travee der noordelijke zijbeuk — ongewone aanleg, die vermoedelijk werd gekozen in verband met het voor den bouw beschikbare terrein, omdat hij nl. op deze plaats het meest in het oog valt vanaf de bij het kerkplein samenkomende wegen.
▢De westelijke travee van het middenschip is ingericht tot portaal, waarboven de tribune voor het zangkoor, en die van de zuidelijke zijbeuk doet dienst als doopkapel. Blijft er dus voor de kerkbezoekers slechts een drie traveeën diep schip beschikbaar, de zandsteenen bundelpijlers, welke de beuken scheiden, zijn wijd uit elkander gezet, zoodat in schip en transept toch ruimte wordt gevonden voor 500 zitplaatsen. Op hunne, met vroeg-gothisch bladwerk versierde, kapiteelen, dragen deze pijlers rechthoekige diensten, waarop de karbeelen rusten, die de schinkels dragen van het spitsbogig houten tongewelf, dat de middenbeuk overspant. Profiel- en kleursteen werden in den bouwtijd van deze kerk nog niet toegepast, de opgaande wanden zijn dus uitgevoerd in grijsroode klinkers en vertoonen alleen de sobere versiering van door zandsteencolonnetjes gescheiden spaarnisjes, bij wijze van triforium, aangebracht onder de rij van telkens twee paar gekoppelde vensters, met rondlichten erboven, die in elke middenschipstravee het licht binnenvoeren, gelijk telkens twee kleine spitsboogvensters het doen in de lage zijbeuken, die, evenals choor en zijkapellen, met gemetselde kruisgewelven zijn overdekt.
Het interieur zou wat eentonig grijs zijn gebleven, indien niet de luister van een streng-gestyleerd ornament langs den aanzet van het tongewelf, de beschildering ook van transeptwanden en zijkapellen en van het muurveld boven den triomfboog — waar een statige „Majestas Domini" prijkt — voor afwisseling en leven zorgden. De zijbeukwanden, die nog al in donker staan, werden daarenboven tot aan de vensters met verglaasde tegels bekleed, waarin de staties van den kruisweg zijn afgebeeld, in ornamentale omlijsting, boven een breeden rand van granaatmotieven.
Op sterk-donkerblauwen grond, glanzend als pauwenblauw, zijn de weinige figuren waarin de voorstellingen werden geresumeerd, uitgevoerd in lichte, blijde kleuren....
Volgens een vriendelijke mededeeling van Mgr. Deken GRAAF bezit de kerk een verguld-zilveren monstrans van omstreeks 1650 en eenig gedreven en gegraveerd zilverwerk uit den aanvang en het midden der achttiende eeuw. [1])

[1]) Opmerkelijke bloemenstandaards, volgens aanwijzing van den kunstlievenden Deken voor deze kerk gemaakt, zijn afgebeeld en beschreven in *De Katholieke Illustratie*, jaargang 37, blz. 33 vv.

---

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAURENTIUS TE WEESP.

▢Een weinig belangrijke neo-gothische kruiskerk, die wel van den architect BIJVOETS kan zijn. [1]) Zij is in 1875 gebouwd en werd voor eenige jaren voorzien van eenen westtoren, naar het ontwerp van den architect BRUNING. Zij bezit een zeventiende-eeuwsche zilveren kelk met gedreven voorstellingen uit het leven van haren patroon, den H. Laurentius. [2])

[1]) Herhaalde verzoeken om inlichting bleven onbeantwoord.
[2]) *Bulletin v. d. Oudheidkundigen Bond*, II, blz. 88.

XIV. HET DEKENAAT PURMEREND.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE BEEMSTER.

Een, uit architectonisch oogpunt, onbelangrijk gebouw met omstreeks 600 zitplaatsen, onder leiding van den architect H. BIJVOETS uitgevoerd. De kerk is 29 October 1879 gewijd door Mgr. SNICKERS.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TE EDAM.

Een „waterstaatskerk", in welks vijf traveeën diepe schip de drie beuken worden gescheiden door Jonische zuilen, met rondbogen verbonden. Bij het ruime transept, tegen welks oostelijke wand de zijaltaren zijn geplaatst, sluit een rechthoekig choor aan, waarin een hoofdaltaar staat van grijs en wit marmer, met koperen reliefs. Het middenschip, transept en choor zijn met een tongewelf, de zijbeuken met kruiswelven overdekt, alles in stuc en gewit. De kerk, die 300 zitplaatsen bevat, is bij eene vergrooting, in 1847, in den tegenwoordigen toestand gebracht. Het oorspronkelijke gebouw werd 19 Mei 1825 ingezegend. [1])

De parochie bezit eenige gewaden met oud naaldwerk, hersteld door den borduurwerker DE VRIES. Ik ken daarvan alleen de foto van het hierbij afgebeeld kazuifel, blijkens welke dit dagteekent uit de eerste helft der zestiende eeuw.

Kazuifel in de kerk te Edam (vóór de herstelling).

[1]) *De Godsdienstvriend*, XV, blz. 41.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. SEBASTIANUS TE ILPENDAM.

Deze kerk, gebouwd door den architect ASSELER, is 2 Mei 1871 ingezegend en in gebruik genomen. Zij heeft 450 zitplaatsen.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA MAGDALENA TE KALF AAN DE ZAAN.

Een driebeukige, baksteenen kruiskerk, in den trant van die te Voorhout, in sober-behandelde Gothiek opgetrokken naar het ontwerp der architecten MARGRY en SNICKERS en in 1886 in gebruik genomen.

5. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. NICOLAAS EN ANTONIUS VAN PADUA TE MONNIKENDAM.

Deze, onder leiding van den architeit J. H. TONNAER gebouwde, kerk, is 5 April 1900 door Mgr. BOTTEMANNE geconsacreerd. Zonder priesterchoor en toren lang 27 M., bij eene breedte, die, van aanvankelijk 16 M., in het dwarspand is uitgezet tot 18 M., bevat het schip der kerk 460 zitplaatsen.

De plattegrond bestaat uit een, door zijkapellen geflankeerden, westtoren, een vier traveeën diep, driebeukig schip, aansluitend bij een ruim dwarspand, ten oosten waarvan het middenschip is

verlengd met eene travee, in open verbinding met zijkapellen in den vorm van overhoeks gestelde halve achtkanten en met een, door vijf zijden van een achthoek omsloten priesterchoor. Geheel de kerk is overdekt met op ribben gedragen kruiswelven. Pijlers en bogen zijn opgetrokken van baksteen met banden van bergsteen, als schoongemetseld werk behandeld, evenals de welving, terwijl de wanden gepleisterd zijn en in choor en transept met schilderingen gesierd.

Als opmerkelijke bizonderheid kan worden vermeld, dat deze kerk, aanvankelijk aan den H. Nicolaas gewijd, in 1899 van Paus Leo XIII vergunning kreeg den H. Antonius van Padua als tweeden patroon te eeren „ob insignia hac in parochia ejus intercessione patrata facta".

Kerk van de HH. Nicolaas en Antonius te Monnikendam.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. AUGUSTINUS TE NIEUWENDAM.

Wanneer men met het „havenbootje" Nieuwendam nadert, verkondigt de fraaie toren van deze kleine kerk reeds uit de verte den naam van haren ontwerper: die eenvoudige, goed-begrepen gothische baksteenbouw is een werk van ALFRED TEPE. Zooals vele van TEPE's dorpskerkjes is ook dit er een met drie beuken van ongeveer gelijke hoogte, met gemetselde kruiswelven overdekt, en vanbinnen geheel bepleisterd, bestemd om aan de polychromie eenigen luister te ontleenen; een sober program, maar met smaak uitgevoerd. Er zijn 300 zitplaatsen in dit gebouw.

7. DE BIJKERK VAN DE H. RITA TE NIEUWENDAM.

Een in vakwerkbouw opgetrokken hulpkerk, in den vorm van een rechthoek van 20 × 8 M., met rechthoekig choor. Zij heeft ruim 300 zitplaatsen, werd gebouwd naar het ontwerp der architecten SCHEEPENS en MEESTERS, en 16 Mei 1906, na inzegening, in gebruik genomen. Haar uiterlijk dankt een niet-onaardig aspect aan de afwisselende vormen der bedaking.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TE PURMEREND.

Ontworpen door den architect MOLKENBOER en gebouwd in 1858 (eerst 6 Juli 1863 geconsacreerd door Mgr. WILMER), in hare vormen en haar uiterlijk ook geheel getrouw aan het karakter, dat men van dien bouwmeester en dien tijd verwacht, heeft deze kerk toch iets opmerkelijks: haren aanleg namelijk op een terrein, dat niet zooveel langer dan breed was, tengevolge waarvan haar grondplan eer naar het Grieksche dan naar het Latijnsche kruis gelijkt. Bij een breed middenschip van slechts twee traveeën diepte, en door lage zijbeuken geflankeerd, sluit zich een even breed dwarspand aan, in verbinding met eene driebeukige oostelijke travee, die den overgang vormt naar het uit vijf zijden van een achthoek gevormd priesterchoor en driezijdige kapellen in het verlengde der zijbeuken. Om ruimte te winnen voor de noodige plaatsen (er zijn er, in dit klein bestek 1080), is boven de westelijke travee van het middenschip en boven de zijbeuken een tribune aangebracht. De kerk is geheel overdekt met kruiswelven, behalve in de viering, door een stergewelf over-

spannen. Bundelpijlers, met laat-gothische kapiteelen, dragen den bovenbouw. Het interieur is geheel gepolychromeerd in een grijze kleur, met groen en goud verlevendigd. Een rijk gebeeldhouwde preekstoel, in den trant van VEENEMAN, is hier het voornaamste meubel. De kerk bezit echter ook belangrijke voorwerpen uit vroeger tijd: een rijk-bewerkte laat-gothische monstrans, zilveren beslag op een drietal missalen, een oud kazuifel met, helaas zeer beschadigd, borduurwerk en een reeks portretten van de pastoors der statie, o. a. van JOËS ALDEWERELD († 1661), CORNELIS DE KOOKER († 1663 of '66), PETRUS WEERTS († 1756), WILHELMUS VAN LEEUWEN († 1803) enz.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BONIFACIUS TE RIJP.

Een onbelangrijk gebouw, ontworpen door de Amsterdamsche „architecten" OFFENBURG en VAN STRATEN, en in 1860 voltooid. Er zijn 600 zitplaatsen.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. VINCENTIUS A PAULO TE VOLENDAM.

Een kerk in 1860 gebouwd, in 1882 vergroot door den bouwmeester BLEYS, en na eenige jaren nogmaals belangrijk uitgebreid onder leiding van den architect SNEL — zulk een geschiedenis wekt zeker geen grootsche verwachtingen. Toch maakt het gebouw, inwendig, een niet-ongunstigen indruk, dank zij den ruimen aanleg als driebeukige hallenkerk, van omstreeks 40 M. diepte (zonder het choor) met een middenbeuk welker breedte ongeveer een derde dezer lengte bedraagt. Bij het zes traveeën diepe schip, waarvan de middenbeuk met een houten tonwelf is overspannen, terwijl de zijbeuken een vlakke zoldering hebben, sluit zich een breed dwarspand aan, geopend op een halfcirkelvormig gesloten priesterchoor, welks eene travee door bogen in open verbinding staat met rechthoekige zijkapellen.

Kerk van den H. Augustinus te Nieuwendam.

Rechthoekige pijlers, door rondbogen verbonden, scheiden de beuken, waarbinnen driedeelige, door halfcirkels gesloten, vensters, met kathedraalglas gedicht, voldoende licht binnenvoeren. Het geheel is gewit of grijs gekleurd, en alleen het choor wat rijker behandeld: hier zijn Jonische pilasters gesteld tegen de met een paar groote geschilderde tafereelen, de Voetwassching en het Avondmaal, versierde wanden. Het uiterlijk van het gebouw heeft weinig aantrekkelijks, behalve wanneer de talrijke schare van kerkgangers, in hun mooie, kleurige dracht, met hun schilderachtige verschijning de al te koude architectuur doen vergeten.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA MAGDALENA TE WORMER.

Een romaansch-bedoelde baksteenkerk van den architect H. J. VAN DEN BRINK, 2 Juni 1869 gewijd door Mgr. WILMER. Zij heeft 226 zitplaatsen,
Er wordt hier een niet-onbelangrijke oude zilverschat bewaard: een monstrans, ciborie, eenige kelken (waaronder een met het jaartal 1614). Ook een zeventiend'eeuwsch kazuifel en een antependium.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BONIFACIUS TE ZAANDAM.

Van deze, 28 Mei 1900 geconsacreerde kerk geeft de volgende, met eenige wijziging aan het weekblad *Sint Bavo* [1]) ontleende beschrijving, zeker voldoende denkbeeld.

Deze kerk, gebouwd volgens het ontwerp van de heeren GEBR. MARGRY en SNICKERS, architecten te Rotterdam, biedt ruimte voor ruim 1200 zitplaatsen. Binnenwerks is zij lang 53 Meter, breed 20 en hoog 19. Zij is gebouwd in een vroeg-gothisch karakter, in baksteen, waarbij ruim gebruik is gemaakt van gebakken profielsteen voor lijsten, kolonetten, venster-traceeringen enz., met spaarzame versiering van groefsteen. Aan den voorgevel met torenbouw is een oplossing gegeven in den geest van enkele noord-Duitsche kerken, waardoor een monumentaal en krachtig type kon worden verkregen, zonder kostbaren aanleg. De voorgevel wordt nl. geflankeerd door twee hoog opgaande traptorens, terwijl de geheele eerste travée van de hoofdbeuk, boven de overige daken oprijzend, wordt gedekt door een tentdak, waaruit zich een slanke spits ontwikkelt. Het verschil dezer dakhoogten geeft aan den gevel een pitoresk aanzien, terwijl een vooruitspringend voorportaal het relief daarvan verhoogt. In het inwendige zijn de constructie-lijnen van den bouw in gevoegd metselwerk behandeld, terwijl de aanvullingen zijn gepleisterd.

Bij dezen voorbouw, die een tribune bergt, en door zijkapellen wordt geflankeerd, sluit zich een driebeukig schip aan, vier traveeën diep, dat overgaat in een ruim transept, ten oosten waarvan twee traveeën de overgang vormen naar het priesterchoor, gevormd uit zeven zijden van eenen twaalfhoek, en geflankeerd door zijkapellen die uit vijf zijden van een achthoek bestaan. Terwijl de zijbeuken en het priesterchoor met steenen gewelven zijn overspannen, bestaat de overdekking der hoofdbeuk uit een spitsbogig houten tongewelf, hetwelk nu reeds rijk met ornamenten en emblemen is gedecoreerd.

Hoewel dit slechts weinig voorkomt, was reeds een zeer groot deel van de meubileering bij de ingebruikname aanwezig. En bijna alles wat hiertoe behoort, was door parochianen ten geschenke gegeven.

Allereerst in het priesterchoor een Engelsche parketvloer en drie gebrandschilderde vensters, met tafereelen uit het leven van den H. Bonifacius, patroon der kerk, en afbeeldingen van hollandsche Heiligen (als St. Werenfridus, St. Jeroen, St. Amandus, St. Willibrordus, St. Bonifacius, St. Bavo), vervaardigd in het atelier van F. NICOLAS & ZOON te Roermond. Dan de drie rijke altaren in marmer en koper, met bekroningsstukken in blank eikenhout en gepolychromeerde beeldhouwwerken, geleverd door GEBR. MARGRY en SNICKERS. Eindelijk een marmeren communiebank, even kostbaar bewerkt, vervaardigd in het atelier van J. P. MAAS te Haarlem, evenals een Antonius-beeld, omgeven door een ijzeren hekwerk (tot plaatsing van kaarsen).

De ruime en groote pastorie is geheel in het karakter van den kerkbouw behandeld en door een kloostergang met de naast het priester-choor gelegen sacristie verbonden. Kerk en pastorie zijn blijken van de groote offervaardigheid van Zaandam's parochianen.

St. Bonifaciuskerk te Zaandam.

[1]) Jaargang III, blz. 419.

XV. HET DEKENAAT ROTTERDAM.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAURENTIUS TE ROTTERDAM.

Met den bouw van deze kerk is in 1833 begonnen, onder leiding van den architect W. SANDERS, door den aannemer G. J. ARNOLDS. Twee jaar later was zij gereed, zoodat zij 18 November 1835 door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH kon worden geconsacreerd. Voor den bouw was van de provincie eene bijdrage van *f* 2000 en van het Rijk eene van *f* 20.000 verkregen, zoodat een gedenksteen in het portaal dan ook dankbaar vermeldt:

MUNIFICO WILHELMI REGIS I SUBSIDIO
PIISQUE AC LARGIS FIDELIUM OBLATIS
TEMPLUM HOC D O M IN HONOREM
DIVI LAURENTII
EXSTRUCTUM AC DEDICATUM EST
XIV KAL DEC MDCCCXXXV.

Het was de eerste katholieke kerk, die, sedert het herwinnen der godsdienstvrijheid, te Rotterdam werd gebouwd en als bizondere merkwaardigheid kon men van den dag der consecratie opteekenen: [1]) „Reeds vroeg in den morgen liet zich tot verrassing van een ieder de daags te voren ingewijde nieuwe klok hooren, iets dat men sedert de reformatie alhier niet gehoord had".

Toch staat de kerk nog — als hare voorgangsters in de dagen der verdrukking — geheel tusschen huizen ingebouwd, zoodat alleen haar voorgevel, met de onmisbare klassieke kolonnade versierd, te zien komt en zelfs haar toren alleen op eenigen afstand in het oog valt. Toch is die het bekijken waard, want hij draagt in top een eerbiedwaardige reliek: het gesmeed ijzeren kruis, dat vroeger geplant was op het choor der oude Laurentiuskerk (thans in bezit der Hervormden).

Een der parochianen had dit kruis weten aan te koopen en het aan de kerk geschonken, toen de toren, in 1833 door storm geteisterd, vernieuwd moest worden. [2])

Zooals de tijd van haren bouw reeds doet vermoeden, is deze kerk een product van den z.g. waterstaatsstijl. Bij een driebeukig schip van zes traveeën, sluit zich een priesterchoor aan in den vorm van een cirkelsegment. Zware zuilen, op hooge sokkels gesteld, dragen op Korinthische kapiteelen een hoofdgestel en het rondbogig tongewelf der middenbeuk, dat in twee vakken van bovenlicht is voorzien en in elke travee met steekkappen verbonden aan de buitenmuren, waarin de vensters zijn geplaatst. Boven de zijbeuk is een galerij en boven de westelijke travee van het middenschip zelfs een tweetal tribunes boven elkander. Aldus werd het mogelijk in dit, niet zoo heel groot, gebouw ruimte te vinden voor 1800 zitplaatsen. Tegen den sluitingswand van het choor zijn Korinthische zuilen geplaatst op welker hoofdgestel de half-koepelvormige overhuiving rust, waarin een triomfeerende Christus is geschilderd. Aan de vensterlooze zijbeukwanden hangen niet-onverdienstelijke kruiswegstaties van CANTA.

Geheel het interieur is in sombere tinten gepolychromeerd, hetgeen aan de, alleen van uit de hoogte daglicht ontvangende, kerk geen goed doet. In het najaar van 1909 is men echter begonnen aan een nieuwe beschildering, die, onder leiding van den architect JAC. VAN GILS, wordt uitgevoerd door den Bosschen kerkschilder DORUS HERMSEN. Ongetwijfeld zal het aanzien der kerk hierdoor zeer winnen.

[1]) *De Godsdienstvriend*, XXXV, blz. 322.
[2]) Zie Prof. HENSEN's voortreffelijke studie *Het Roomsch-Katholieke Rotterdam*, blz. 109. (In deel II van *Rotterdam in den loop der Eeuwen*).

PLAAT J.

Kerk van O. L. Vr. van den Rozenkrans te Schiedam.

Kerk van de HH. Martelaren van Gorcum te Schiedam

Kerk van den H. Lambertus te Rotterdam (Kralingen).

Kerk van de H. Rosalia te Rotterdam.

Kerk van den H. Antonius van Padua te Rotterdam.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. ROSALIA TE ROTTERDAM.

Kort nadat Rotterdam tot de Hervorming was overgegaan, hadden de Jezuieten er eene statie weten te vestigen, die, toen de leden der Societeit uit de stad waren verdreven, in 1708, is overgegaan aan de Minderbroeders. Eene in 1661 voor deze statie gebouwde kapel was in het eind der achttiende eeuw, toen het aantal communicanten tot 4000 gestegen was, veel te klein geworden, zoodat bij request van 5 Mei 1777 aan Burgemeesters vergunning werd verzocht een nieuwe kerk te mogen bouwen. [1]) De toestemming werd verleend en een gunstig toeval wilde, dat het ontwerp van het nieuwe gebouw kon worden opgedragen aan een Italiaansch architect, toen in Rotterdam woonachtig, den bekwamen bouwmeester J. C. F. Giudici, die ook elders in ons land van zijne talenten heeft blijk gegeven. De tijdsomstandigheden brachten mede, dat een „roomsche" kerk nog maar alleen werd geduld. Uiterlijk mocht zij vooral geen aandacht trekken, niet te zeer als een kerk er uit zien, om geen ergernis te geven aan protestantsche onverdraagzamen. Maar bij de behandeling van het inwendige was men vrij, zoodat de architect zich van zelf genoopt zag dááraan al zijne kracht te wijden en daartoe dan ook over ruimer middelen beschikte dan wel het geval geweest zou zijn, indien ook de buitenbouw een monumentaal karakter had mogen dragen. Met kerken, onder gelijke voorwaarden tot stand gekomen, zooals b.v. de oud-katholieke Paradijskerk, heeft de kerk van de H. Rosalia nu gemeen, dat haar sober uiterlijk weinig doet vermoeden welke rijke pracht het interieur te bewonderen geeft, zoodat, wie voor het eerst haar binnentreedt, zich waarlijk verrast vindt.

Bas-relief in de S. Rosaliakerk te Rotterdam.

De verrassing is hier te grooter, omdat de Rosaliakerk niet de ietwat stijve, al te rechtvaardige vormen vertoont van het eind-achttiende-eeuwsch klassicisme, maar al den statigen zwier van de pompeuse barokkunst uit de eeuw van den Roi-soleil, van Lodewijk XIV. Giudici heeft hier nl. eene navolging geleverd van de kapel in het Paleis te Versailles, door Jules Hardouin-Mansart van 1699—1710 gebouwd. [2]) Eene navolging intusschen met de noodige vrijheden. Men denke zich (zie de foto op de lichtdrukplaat J) de bovenste galerij weg, ook de beide zij-altaren; men stelle zich voor, dat de onderste tribune rondgaat, ook boven het altaar, en dat dit laatste niet tegen den wand, doch vrij staat; men fantaiseere verder cannelures in de zuilen, een hooger zich welvende en véél rijker versierde en beschilderde zoldering — en men heeft een tamelijk welgelijkend beeld der kapel van Versailles.

„Zeker — schreef Mr. H. A. van Berckel [3]) — had Giudici liever gezien, dat zijn kopie in allen deele met het schoon origineel samenstemde; maar — zooals altijd — de meester moest zich schikken naar de denkbeelden van zijn bouwheeren. Nergens hier te lande kende men een altaar in den trant van dat te Versailles. Overal liet men het outer steunen tegen den achtersten wand van het kerkgebouw, hetzij deze plat of in een halven cirkel was ingebogen. En overal was die wand bedekt met een groote schilderij, die den achtergrond uitmaakte van een soort van troonhemel, gesteund door kolommen en met beelden versierd. Zóó moest en zou het dan ook in de Leeuwenstraat! [de populaire naam der kerk, naar de straat, waaraan zij ligt]. De Quatremont schilderde het altaarstuk .... Doch dit doek, hetwelk geheel vergaan was, is ten vorigen jare (d. i. in 1862) vervangen door een ander van onzen met lof bekenden stadgenoot Canta: het treffend kruiswoord: „het is volbracht".

Overeenkomstig haar voorbeeld, bestaat de kerk dan uit een driebeukig, rechthoekig schip, vijf traveeën diep, waarbij een halfcirkelvormig priesterchoor aansluit. Zware, rechthoekige pijlers, door segmentbogen verbonden, scheiden de zijbeuken van het middenschip, en dragen een, met een

balustrade afgesloten, galerij, waarop zich slanke zuilen verheffen, op welker composietkapiteelen een hoofdgestel rust, dat het segmentvormig tongewelf der middenbeuk draagt, met steekkappen aan de hooge bovenlichten verbonden. Een tweede galerij is boven de eerste aangebracht. De eerste galerij gaat niet door tot het presbyterium, maar eindigt tegen de daarvóórliggende travee, om plaats te laten voor zijaltaren tegen de rechte sluitingswanden der zijbeuken.

Zeer goede beelden uit den stichtingstijd der kerk zijn tegen de hoofdpijlers en den choormuur geplaatst.

Tegen den halfronden sluitingswand van het presbyterium is het hoofdaltaar geplaatst met eenen achterbouw van op hooge sokkels oprijzende gekoppelde zuilen, die een doorbroken fronton dragen, waarin God-de-Vader troont, door knielende engelen verheerlijkt. Heel deze bouw dient tot omlijsting van het reeds vermelde altaarstuk.

Over de verdere inrichting der kerk, deelt Prof. HENSEN de volgende belangrijke bizonderheden mede:

GIUDICI verstond het niet alleen eene fraaie kerk te bouwen, maar ook haar passend te versieren en te laten meubileeren. Het bewerken van de stuc, een onmisbaar materiaal bij dit kerkgebouw, droeg hij op aan landgenooten van hem, de CASTOLDI'S, die, als Italianen, met dat soort van arbeid goed vertrouwd waren. De meer dan levensgroote beelden, welke het priesterkoor, de nis van het Sint-Antoniusaltaar en het schip der kerk versieren, in hout gesneden, door den Antwerpschen meester FRANS VAN URSEL, zijn voortreffelijk uitgevoerd. Nog hooger kunstwaarde bezit, naar ik meen, de eikenhouten afsluiting van het middenschip der kerk, welke voorheen als communiebank zal gediend hebben .... 4) Voor den rijken kansel, in eikenhout gebeeldhouwd, heeft als voorbeeld gediend de preekstoel welke thans in Sainte Gudule te Brussel staat ....

Wie de Sinte-Rosaliakerk ooit op een der groote feestdagen heeft bezocht, dien zal de schat van zilver, welke dan op het hoofdaltaar prijkt, in het oog zijn gevallen. Van dit kostbaar metaal is de tabernakel van den expositie-troon, het kruisbeeld, dat zich hoog daarboven verheft, rustende op een zilveren wereldbol, de zes groote kandelaars, welke nevens den tabernakel staan, de zware Godslamp. En treedt men nader toe, dan blijkt dat dit kostbaar altaarsieraad ook met zorg is bewerkt. Tabernakel en expositie-troon zijn de niet-onverdienstelijke arbeid van een zilversmid, die in Rotterdam woonde, RUDOLF SONTAG; verreweg het schoonste is de gedreven Christus-figuur aan het tabernakelkruis .... De gansche kerkschat is achtereenvolgens geschonken door Jonkvrouw CRISTINA OSY .... 5)

De kerk, met welker bouw in 1777 was begonnen, is 20 October 1779 in gebruik genomen. Bij die gelegenheid schonk Jonkvrouwe OSY het bovenste deel van den beschreven zilveren tabernakel; de onderste helft had hare moeder geschonken in 1739, het kruisbeeld zij zelve in 1764.

Heel deze kerk met hare meubeling geven een waarlijk allerbelangrijkst beeld van kerkelijke kunst uit de achttiende eeuw, dat nog lang ongeschonden moge behouden blijven.

1) Zie voor deze, en meer, historische bijzonderheden Prof. HENSEN's reeds aangehaalde werk, blz. 92 vv. Men vindt daar ook een reproductie der belangrijke prent naar een teekening van CORNELIS VAN HARDENBERG: de Rosaliakerk in 1781.

2) Vgl. over de kapel van Versailles o.a. de beschrijving en afbeelding bij Gurlitt, *Geschichte des Barockstiles des Rococo und des Klassizismus in Belgien, Holland, Frankreich, England*, S. 185 ff Plattegrond der kapel aldaar, S 85.

3) *Rotterdam geschetst in zijn voornaamste gebouwen*, blz. 110 vv

4) Blijkens den stijl van sommige détails, die op den tijd van LODEWIJK XVI wijzen, is ook deze afsluiting uit het eind der achttiende eeuw.

5) Ook in VAN REYN's *Geschiedkundige beschrijving der stad Rotterdam*, I blz. 391 vv., vindt men nadere gegevens over de sieraden van deze kerk.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. DOMINICUS TE ROTTERDAM.

Ook de Predikheeren waren er spoedig na de Hervorming in geslaagd zich weder in Rotterdam te vestigen: in 1628 begon pater SCHOLTEN er het missiewerk en tusschen 1638 en 1650 wist hij daar, ter plaatse van een herbergje, aan het Steiger eene kapel in te richten. In 1757 was deze belangrijk vergroot, maar niettemin kon zij in het begin der negentiende eeuw, toen het aantal communicanten was gestegen tot 6000 (in 1820), geenszins meer aan de behoefte voldoen. Het bleek ook, dat het gebouw bouwvallig was en zelfs in die mate, dat op 6 Mei 1826 door het stadsbestuur verboden werd verder nog diensten in de kerk te houden. Na allerlei zwarigheden — ten deele het gevolg van de bekende bemoeizucht met kerkelijke zaken, waaraan Koning WILLEM I geleden heeft — kon worden overgegaan tot de stichting van een nieuw kerkgebouw.

„Nadat op 11 Mei 1831 de oude kerk voor afbraak was verkocht" — aldus Prof. HENSEN — „en men eenige aangrenzende huisjes had gesloopt, werd op 13 September 1832 door den provinciaal [der Dominicanen] ALBERTUS VAN KAMPEN de eerste steen gelegd van het tegenwoordige kerk-

gebouw; de gevel aan den kant van het Steiger draagt daarom dit jaartal. Het werk is uitgevoerd naar de plannen van den stads-architect ADAMS. De tijden van schuilkerken waren gelukkig voorbij; de nieuwe Sint Dominicuskerk mocht thans vrij haar godsdienstig karakter vertoonen; de hoofd-ingangen werden derhalve verlegd naar de Hoogstraat. In 1836 was de bouw voltooid; baron C. L. VAN WIJCKERSLOOTH, bisschop van Curium i. p. i. wijdde op 18 Mei van dat jaar de kerk, de drie altaren en het stel schoone klokken. Volgens aanteekeningen van pastoor RAKEN kostte de nieuwe kerk rond *f* 200.000.—, waarvan *f* 70.000.— uit vrije giften waren bijeengebracht, het overige door een leening werd gedekt.... In 1846 heeft men, om wille van plaatsruimte, galerijen moeten aanbrengen". [1])

Van het uiterlijk is de gevel aan de Hoogstraat, uiteraard, het rijkst behandeld.

Hij wordt hierbij afgebeeld naar de oorspronkelijke ontwerpteekening van den bouwmeester. Boven den eenvoudigen achtergevel ziet men den achtkanten lantaren oprijzen, gedekt met een koepelvormig dak, waarop een platform, dat om een bekronende beeldengroep schijnt te vragen.

Belangrijker dan dit uiterlijk is het interieur, waarvan de aanleg even doet denken aan den Parijschen Dôme des Invalides. De plattegrond laat zich beschrijven als een rechthoek, waarin door zuilen, een Grieksch kruis met korte armen geteekend wordt, zoodat een driebeukige aanleg ontstaat, bij welks middenschip een rechthoekig presbyterium aansluit. Terwijl de zijbeuken — boven de, ook langs den westgevel voortgedragen, galerij — met tonwelven zijn overdekt, is boven het ruime vieringsquadraat een op pendentifs gedragen achtzijdige lantaren opgetrokken, voorzien van ovale vensters, en met een koepelgewelf afgesloten. Het geheel heeft iets imposants, waartoe de rustige polychromie het hare bijdraagt, en ook de statige barokke altaren medewerken.

Voorgevel der S. Dominicuskerk te Rotterdam (naar de oorspr. ontwerpteekening).

De kerk heeft 1000 zitplaatsen en bezit, volgens vriendelijke mededeeling van pastoor VAN DEN BERG, twee stellen misgewaad voor drie heeren met oud borduurwerk, en een fraaien ouden kelk.

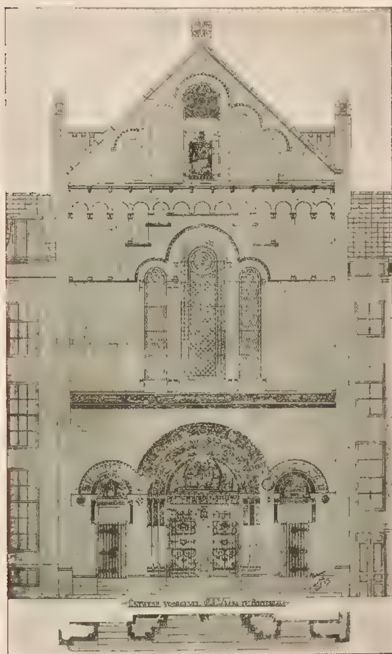
[1]) *Het Roomsch-Katholieke Rotterdam*, blz. 116. Volgens VAN REYN (a. w. blz. 396) was de bouw der kerk aangenomen voor *f* 115.000, zonder loodgieters-, leidekkers- en plafonneerwerk.

4. DE PAROCHIEKERK VAN O. LIEVE VROUW O. O. TE ROTTERDAM.

In 1852 werd voor deze, toen nieuw-opgerichte, parochie een eerste kerk gebouwd door den Rotterdamschen bouwkundige DE HAAS. In 1860 reeds werd door Dr. CUYPERS een ontwerp gemaakt om die te vervangen door een groote vijfbeukige kerk met een koepel en vier torens. Slechts een klein deel van dit plan — het ontworpen dwarspand — kwam tot uitvoering en diende, aangesloten bij het oude schip, tot kerk. Sedert bleek, dat de uitbreiding der stad den bouw eener zoo grootscheepsche kerk in het centrum overbodig maakte en in 1901 werd toen aan den architect

Jac. van Gils opgedragen op den beschikbaren grond, na afbraak van het bestaande transept, eene kerk te bouwen van veel bescheidener afmetingen.

Gelegen in een betrekkelijk oud gedeelte der stad (aan den Wijnhaven), bood het bouwterrein de gewone bezwaren van zulke plaats: het is geheel door hooge huizen omsloten en daarenboven van gering oppervlak, zoodat de kerk dan ook, binnen de muren, geen grootere breedte kon krijgen dan 11.16 M., in het transept uitgezet tot 19.70 M., en geen grootere diepte dan 38.20 M. De belendingen beletten ook vensters van groote afmeting in de zijwanden aan te brengen: terwijl de inwendige hoogte van het schip 16 M. bedraagt, moesten de lichten 12.50 M. boven den vloer worden geplaatst. □ Geheel in de lijn van deze gegevens, ontwierp de heer Van Gils een eenbeukige-, een zaalkerk, bij welker schip zich een dwarspand aansluit, in verbinding met een halfcirkelvormig presbyterium, geflankeerd door halfronde conchae voor de zijaltaren. Bij het dwarspand is aan de Epistelzijde een kleine doopkapel uitgebouwd, terwijl voor het zangchoor plaats werd gevonden op eene tribune in het transept aan den Evangeliekant. Tegen den voorgevel is een tochtportaal aangebracht, met een galerij erboven. Zoo kon op dit beperkt terrein toch nog ruimte worden gevonden voor 725 zitplaatsen.

De kerk van O. L. Vrouw O. O. te Rotterdam

Met de uiterste soberheid is het interieur behandeld, met de bedoeling deze zaal, waar elke architectonische versiering plaatsverlies zou beteekenen —, en die reeds door haren strengen ruimtevorm, van goede proportiën, zekeren indruk wekt — door beschildering te decoreeren. Tegen de gepleisterde wanden zijn rechthoekige contreforten gesteld, welke de wanden in vijf vakken verdeelen; in choor en zijkapellen zijn de muren tot de vensters schoongemetseld, overigens ook voor beschildering bestemd; een vlakke zoldering dekt schip en dwarspand; de drie absiden zijn met halve koepels gewelfd. Zoo was hier waarlijk een prachtig veld geboden aan den kerkschilder, die vooral aan de zoldering, door de hooge vensters zoo goed verlicht, zijne talenten zou kunnen toonen. En men heeft dan ook op verschillende tentoonstellingen een ontwerp voor de decoratie van dit interieur kunnen zien, waaruit bleek, dat de architect zich zijne kerk voorstelde in een rijke en rijpe kleurenpracht. Men heeft echter goedgevonden de beschildering niet naar dit ontwerp van Antoon Molkenboer uit te voeren, doch haar op te dragen aan ik weet niet welken polychromeur, die met ordinair schablonenwerk in slappe tinten zoo wat allen stijl en stemming aan het interieur ontnam.

Van het uiterlijk der kerk, is alleen de voorgevel niet ingebouwd, zoodat de architect vanzelf de taak had op deze façade al zijne kracht te concentreeren. Zij is geheel met witten zandsteen bekleed (waartoe de zuilen van het afgebroken dwarspand werden verzaagd) en, in overeenstemming met dit materiaal, in rijker vormen gedacht dan men bij onze baksteen-kerken pleegt te vinden. Zooals bijgaande afbeelding doet zien, heeft de architect gewerkt in den trant van sommige Fransche romaansche kerken: men denkt aan den westgevel van Notre Dame la Grande te Poitiers, men

Phototypie L. VAN LEER & Co — Amsterdam

St. Ignatiuskerk te Rotterdam.

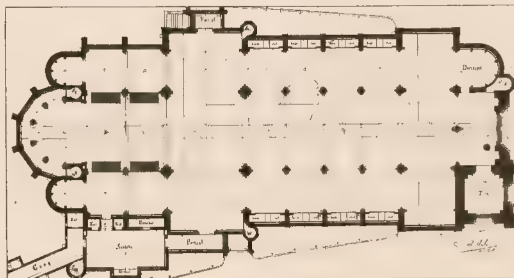
denkt aan de behandeling der portalen van de kerk te Saint Gilles — zij het dan, dat zulke voorbeelden hier toch belangrijk vereenvoudigd moesten worden.

---

5. DE HULPKERK VAN DEN H. IGNATIUS TE ROTTERDAM.

Zagen wij den ontwerper van dit gebouw, den architect NIC. MOLENAAR, bij de meeste zijner werken zekere voorkeur toonen voor de strenge vormen der vroeg-Gothiek, het schijnt wel of hij bij het concipieeren van deze kerk nog wat verder in de historie heeft willen teruggrijpen en zich aansluiten bij den z.g. overgangsstijl, die eigenaardige samenvoeging van romaansche gedachten en gothische constructiemiddelen, waaraan ons land o.a. een deel der dertiende-eeuwsche Groningsche baksteenkerkjes en ook imposanter monumenten, zooals de Munsterkerk te Roermond, de kerk van Ootmarsum enz., te danken heeft.

Typisch voor deze bouwwijze is, dat in de plattegronden het z.g. gebonden systeem der romaansche kerken in hoofdzaak is aangehouden; dat de rond- en de spitsboog er naast elkander optreden, maar dat toch het welvings- en schraagsysteem er zuiver gothisch is — het op ribben gedragen gewelf wordt er geregeld en de luchtboog sporadisch toegepast —; dat het beeldhouwwerk dikwijls vroeg-gothische vormen bezit, terwijl de muurbehandeling (kleine vensters, spaarnissen, dwerggalerijen) weder eer op romaanschen geest wijst; dat de ruimteverdeeling nog niet de overheersching van lengteas en hoogte der Gothiek vertoont, doch zich meer bij den groepeerenden bouw van het Romaansch aansluit.

Plattegrond der S. Ignatiuskerk te Rotterdam.

Vele van deze eigenschappen nu vertoont de S. Ignatiuskerk.

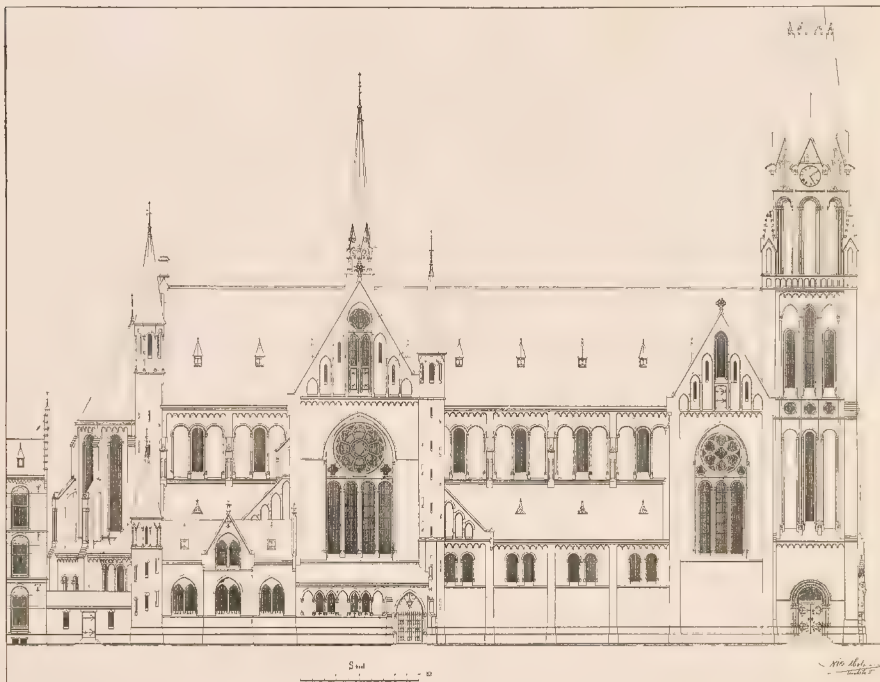
Het plan bestaat uit een reeks kwadraten, die het middenschip vormen, geflankeerd door kwadraat-reeksen van half-zoo-lange zijden voor de zijbeuken; de opbouw geeft ons twee dwarspanden te zien; een oostelijk en een westelijk, waardoor het gebouw het karakter krijgt van uit twee ongeveer evenbelangrijke groepen te zijn samengesteld; wij vinden den rondboog toegepast bij scheidbogen en vensters, den spitsboog in de onderverdeeling van het triforium — dat aan dat van Limburg a. d. Lahn herinnert — en, natuurlijk, bij de gewelfconstructie; de zijbeukmuren zijn tusschen de contreforten gesteld en deze laatste vertoonen zich uitwendig als lisenen, door boogfriezen verbonden, terwijl de bovenvensters worden geflankeerd door tusschen colonnetten gevatte spaarvelden; het beeldhouwwerk der kapiteelen geeft vroeg-gothische blad- en maskermotieven te zien; het gewelfstelsel eindelijk is het gothische, in verband waarmede ook de traveeën van het middenschip niet den quadraat- maar een langwerpig rechthoekigen vorm bezitten, en de verhouding van de hoogte der kerk tot de breedte harer drie beuken is ongeveer die van 5 : 4.

De groote lichtdrukplaat van het interieur der kerk en de nevenstaande afbeeldingen doen het hier geteekend karakter duidelijk uitkomen; eene vergelijking met de in vele opzichten na-verwante kerken van MOLENAAR te Woerden en te 's-Gravenhage laat het meer-archaïsche in de Ignatiuskerk gemakkelijk onderkennen.

Heel veel beschrijving behoeft aan deze illustraties niet te worden toegevoegd. Om een denkbeeld te geven van de afmetingen der kerk, die 1200 zitplaatsen aanbiedt, zij gezegd, dat hare totale

diepte 64.74 M. bedraagt, hare breedte doorgaand 21 M., doch in het westelijk transept 26.20 M. en in het oostelijk 27 M. De binnenmuursche wijdte van het middenschip bedraagt 10 M., die der zijbeuken 5.20 M., welke laatste maat ook de diepte der traveeën (van hart op hart der pijlers) aangeeft. De sluitsteenen der gewelven liggen in de hoofdbeuk 18.50, in de zijschepen 8 M. boven den vloer.

De ruimte, gewonnen doordien de zijbeukmuren niet binnen, maar tusschen, de contreforten zijn gesteld, is benut voor de plaatsing van biechtstoelen. Evenals de gedeelten der dwarspanden, die buiten de zijbeuken reiken, zijn deze ruimten met tonwelven overspannen, terwijl de kerk overigens geheel is overkluisd met op ribben gedragen kruisgewelven.

Zijgevel aan de Van Vollenhovenstraat der S. Ignatiuskerk te Rotterdam.

Het uitwendig der kerk is uitgevoerd in baksteen, die aan den voorgevel wordt verlevendigd door een tamelijk ruime toepassing van bergsteen, terwijl deze overigens spaarzamer is gebruikt.

Inwendig zijn zoowel de dragende deelen als de wanden geelgrijs gekleurd, alleen de gewelven schoongemetseld: gele velden op roode ribben. Gefigureerde beglazing — uit het atelier Nicolas — zoowel in den choorveelhoek, als in de groote vensters van het oostelijk transept en den westwand, en gekleurd mozaïekglas in de overige ramen geven aan deze monotonie wat gloed, die in het schip nog verhoogd wordt door de in glanzend eikenhout uitgevende fronten der biechtstoelen, op welker bovenhelft plaats is gevonden voor de staties van den Kruisweg, rustige tafereelen in lichte kleuren op grijsblauwen grond, uit de werkplaats van Cuypers & Co. te Roermond.

Op onze afbeelding ontbreken die nog, evenals de preeksteel, naar een ontwerp van ANTON VAN DE SANDT, uitgevoerd door den beeldhouwer STRACKÉ.

De drie altaren, die met het meerendeel der beelden het werk zijn van de firma TEPOEL & STOLTEFUS, hebben mij weinig gezegd.

De kerk, die nog geen twintig jaar staat (in November 1892 is zij door Mgr. BOTTEMANNE geconsacreerd) draagt met dit al zeker stempel van voltooidheid en onderscheidt zich van vele harer Rotterdamsche zusters door een aangenaam-rustige waardigheid. [1]) Van de in historischen stijl te Rotterdam gebouwde kerken is zij ongetwijfeld de beste.

[1]) In de *Katholieke Illustratie* (Jgg. XXXVI, blz. 370 vv.) vindt men over deze kerk een artikel met 2 afbeeldingen.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOSEPH TE ROTTERDAM.

Hoewel dagteekenend uit eenen tijd, waarin reeds voortreffelijke „gothische" kerken waren gebouwd — zij is 1 Juni 1881 gewijd door Mgr. SNICKERS — geeft deze kerk toch, vooral in hare detailleering, weinig blijk van vertrouwdheid met de middeleeuwsche kunst, welker vormen haar bouwmeester, de heer J. EGELIE, trachtte na te volgen. Wij volstaan daarom met een korte beschrijving.

Driebeukige kruiskerk, bestaat zij uit een vijf traveeën diep schip, een dwarspand, en een met een halven tienhoek gesloten priesterchoor, door bogen in open verbinding met uit vijf zijden van eenen achthoek gevormde zijkapellen.

Bundelpijlers dragen de welving: een spitsbogig houten tongewelf in schip en dwarspand, overigens gemetselde kruiswelven.

Uitwendig een sobere baksteenbouw, vertoont de kerk inwendig een tamelijk weelderigen, schoon weinig-voornamen, aanblik, daar zij geheel is gepolychromeerd en in alle vensters van gehistorieerd glas voorzien. De polychromie is van het gebruikelijk program: grijze tinten met rood, groen en goud, heiligenfiguren in de spaarnissen, die het triforium vervangen; in de spaarvelden van de choormuren tapijtpatronen en, in de bogen van deze uitsparingen, medaillons met engelen. Langs de zijbeukwanden de kruiswegstaties, als een reeks van haut-reliefs, die, evenals de preekstoel en de altaren, voortbrengselen zijn van een al te middelmatige kunstindustrie.

Er zijn 800 zitplaatsen in dit gebouw.

7. DE PAROCHIEKERK VAN HET H. HART VAN JEZUS TE ROTTERDAM.

Gelijk van vele zijner werken, heeft E. J. MARGRY, de bouwmeester van deze kerk, nadat zij in Mei 1881 was gereed gekomen, eene beschrijving er van gegeven, [1]) waaraan ik het volgende ontleen:

Deze kerk met pastorie is geheel gebouwd tusschen belendende perceelen, zoodat alleen de voorgevel aan den publieken weg komt.

De constructie is gebaseerd op den vroeg-gothischen bouwstijl met toepassing van den rondboog en geheel uitgevoerd in baksteen, voor lijst- en beeldhouwwerk op economische wijze met groefsteen afgewisseld.

De kerk is in plan een rechthoek, evenwel met opgaanden kruisvorm in de hoofdbeuk, terwijl boven de zijbeuken en altaarkapellen zich gaanderijen bevinden, door open kolonades aan het ruim der kerk verbonden.

Aan den voorgevel en ter wederzijden van het priesterkoor bevinden zich traptorens, allen dienstig tot toegang naar de gaanderijen en het zangkoor en tevens naar de daken en goten. Links en rechts van het priesterkoor zijn tevens twee afzonderlijke gebouwtjes in 3 étages, bestemd voor sacristie, bergplaatsen, enz.

Kerk v. h. Allerh. Hart te Rotterdam.

Zijbeuken, kapellen en priesterkoor zijn overwelfd met steenen gewelven en de hoofdbeuk met een gepolychromeerd houten center-plafond.

Het schijnt wel, [2]) dat de kerk, sedert dit geschreven werd, is vergroot, want zij heeft thans aan den Evangeliekant een wijd-uitgebouwden kruisarm, welks oostelijke wand door bogen in verbinding staat met zijkapellen, waarvan er een als doopkapel dienst doet.

Deze uitbreiding heeft echter hare weinig-fraaie verhoudingen, het al te opeengedrongene van hare samenstelling, niet kunnen verbeteren. De ongunstige terreinsgesteldheid, die om plaatsen te winnen, dwong tot het aanleggen van galerijen, waardoor de lichttoevoer ten zeerste belemmerd wordt, terwijl zelfs de choorschelp ombouwd moest worden, zoodat slechts één der sluitingswanden een venster kon krijgen, is door den bouwmeester geenszins overwonnen. Een smakelooze polychromie en weinig-fijne detailleering dragen er mede toe bij aan het interieur van deze kerk alle aantrekkelijkheid te ontnemen.

[1]) In het *Bouwkundig Weekblad*, 1883, blz. 14, met plaat: plattegrond en voorgevel.

[2]) Bij gebreke aan voldoende inlichting, niettegenstaande herhaald verzoek, kan ik mij niet stelliger uitlaten en moeten ook mededeelingen over de wijding van deze kerk en het aantal harer zitplaatsen achterwege blijven.

8. DE BIJKERK VAN O. L. VROUW VAN DEN ROZENKRANS TE ROTTERDAM.

Reeds een- en andermaal ontmoetten wij adaptaties van de veertiende-eeuwsche Broerenkerk te Zutfen (o. a. te Bussum en te Amsterdam), welker plan dan ook, om de geringe breedte, en welker opbouw, om den grooten eenvoud, in sommige omstandigheden veel aantrekkelijks heeft. Hier gold het in een nieuwe wijk, met niet te ruime middelen, een kerk te stichten en de daarbij overwogen beginselen zijn door iemand, die blijkbaar op de hoogte was, als volgt beschreven: [1])

„Wie den toestand der bevolking in dit gedeelte van Rotterdam kent, zal het begrijpelijk vinden, dat op het program, hetwelk den architecten MARGRY en SNICKERS werd voorgelegd, als een der hoofdpunten gold: eenvoud; immers een harde financiëele strijd stond in de eerste jaren te wachten, en de kosten moesten daarom tot het hoogst noodzakelijke worden beperkt.

De breedte van het terrein belette vanzelf den uitbouw van kruisarmen, daar er plaats moest overblijven voor nevengebouwen en de later bij te bouwen pastorie. Daarom werd besloten tot een plan van drie doorloopende, rechte beuken, in den geest der Minorieten-kerk te Keulen, [2]) met een wijde verdeeling der kolommen van het middenschip, waardoor van alle zijden een ruim uitzicht op de altaren wordt verkregen.

Kerk van O. L. Vr. v. d. Rozenkrans te Rotterdam.

De voorgevel is ongeveer 10 M. van den weg teruggeplaatst, waardoor vóór de kerk een ruim plein gevormd wordt, dat door een ijzeren hekwerk zal worden afgesloten. De toren staat aan den hoek der straat en geeft aldus gelegenheid voor den bouw van een flink, monumentaal hoofdportaal. Wat het vormenspel betreft, hebben de architecten zich gehouden aan het vroeg-middeleeuwsch karakter, en dit in alle deelen doorgevoerd. Door de groepeering van voorportaal en doopkapel, met daarnaast den slank opgaanden traptoren, en daarachter den hooger opgaanden voorbouw der zijbeuken, geeft het voorfront een inderdaad aangenamen indruk. Met bijzondere zorg werden de verschillende hoogten berekend, om een schoon, harmonisch geheel te verkrijgen, waartoe vooral ook de geaccentueerde teekening van de verdiepingen des torens niet weinig bijdraagt.

Inwendig is de kerk 53 M. bij 19 M. groot. Zooals boven gezegd is, werd een wijde verdeeling aangenomen voor de kolommen, die den hoofdbeuk schragen; om nu te voorkomen, dat de hoofdbeukvakken daardoor een zwaar en gedrukt karakter zouden aannemen, is een dubbele triforiaverdeeling ontworpen met dubbele ramen in ieder dezer vakken; aldus werd de gewenschte slankheid verkregen en een raamgalerij, als bij een kloosterkerk, gevormd. De kerk is verder in nationalen baksteenbouw uitgevoerd, waarbij slechts spaarzaam van groefsteen is gebruik gemaakt; voor de hoofdversiering daarentegen, zooals voor de lijsten, afdekkingen, vlechtwerken, kolonetten enz., is gebakken profielsteen gebruikt".

Daar de zuilen, van hart op hart gemeten, slechts 5.75 M. uit elkander staan, terwijl het middenschip, binnen de muren, niet meer dan 9.20 M. breed is, zoodat ook in de zijbeuken

zitplaatsen moesten worden aangebracht, zal de illusie van een onbelemmerd uitzicht wel niet lang leven.

De kerk bestaat uit een voorbouw, waarin portaal en zangkoor, geflankeerd door doopkapel en toren, een zeven traveeën diep, driebeukig schip en een uit vijf zijden van eenen achthoek gevormd priesterchoor. Het middenschip is met een spitsbogig houten tongewelf gedekt, terwijl kruisgewelven de zijbeuken dekken, en een straalgewelf het choor overhuift. Er zijn 650 zitplaatsen, maar voor uitbreiding van dit aantal is ruimte aanwezig.

8 Mei 1899 heeft Mgr. BOTTEMANNE het gebouw geconsacreerd.

[1]) In *Sint Bavo*, I, blz. 807 vv.

[2]) Ik meen, dat de Zutfensche Broerenkerk eer als proto-type kan gelden, ook omdat deze, door Predikheeren gebouwd, voor de Paters Dominicanen, die de Rotterdamsche kerk stichtten, allicht reeds in hare herkomst een aanbeveling bezat.

---

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS VAN PADUA TE ROTTERDAM.

Over den aanleg van deze in sommige opzichten — o. a. door de aanwezigheid eener crypta — van het gewone type afwijkende kerk, moge in de eerste plaats de bouwmeester, E. J. MARGRY, zelf een en ander mededeelen: [1])

Het terrein, waarop deze kerk gebouwd is, ligt in het Boschje aan den Goudschen Singel, en werd door de Eerwaarde Paters Minderbroeders, die tot dien tijd hunne kerk en hun klooster te Crooswijk nabij Rotterdam hadden, aangekocht met het doel hunne statie daarheen over te brengen, omdat de stad zich aan deze zijde van den Singel in de laatste jaren door aanbouw sterk uitbreidde. Daar echter het terrein niet lang genoeg bleek te zijn zonder wegruiming van het daarop staande woonhuis aan het Boschje, hetwelk als pastorie was in gebruik genomen, en men bovendien het hoofdfront aan de publieke straat wenschte te brengen, werd besloten vooreerst het eigenlijke kerkgebouw zonder hoofdtoren en voorportalen te voltooien, doch in voorzorg daarvoor reeds zooveel mogelijk de benoodigde heipalen te doen inslaan.

Nadat alsnu de fundamenten gereed waren, werd de eerste steen van den opbouw gelegd op den 21sten Maart 1867 door Z. D. H. den Bisschop van Haarlem. De plechtige consecratie der kerk had plaats op den 14den October 1869.

De bouw is ontworpen in den streng-Gothischen stijl der 13e eeuw en heeft tot grondplan een kruisvorm met veelhoekige abside, met daaraan sluitende lager liggende zijbeuken en altaarkapellen, achter welke laatsten zich ter weerszijden twee sacristieën bevinden.

Het eigenlijke ruim der kerk is door 12 zuilen verdeeld in 3 beuken, waarvan de middelste of hoofdbeuk, welke eene breedte van 11.50 M. hart op hart der kolommen bereikt, door middel eener breede trap, tot het priesterkoor voert, welks vloer 2.30 M. boven den kerkvloer gelegen is. Ter wederzijden van dezen opgang heeft men vanaf den vloer der kerk door twee trappen, toegang naar de onder het priesterkoor gelegen crypta of onderaardsche kapel, welker gewelven op zes marmeren zuilen rusten, en die haar licht van buiten door middel van vijf roosvensters, en van de kerk door de beide glazen toegangdeuren ontvangt.

Uit deze benedenkerk heeft men weder door middel van trappen in de ter weerszijden aangrenzende beneden-sacristieën toegang tot de beide boven-sacristieën, en van deze weder tot het priesterkoor.

De toegang van buiten tot de kerk wordt verschaft aan de voorzijde bij den later aan te bouwen toren en hoofdportalen door drie hoofdingangen, de middelste tegenover de hoofdbeuk bevattende 4 deuren, de beide anderen tegenover de zijbeuken bevattende ieder 2 deuren. Bij latere voltooiïng van den bouw blijven deze ingangen bestaan en worden zij de binnendeuren der tochtportalen, terwijl alsdan de nieuwe hoofdingangen in het front over den hoofdtoren en de voorportalen komen. Bovendien wordt de toegang in de zijgevels verschaft door twee ingangen in de zijcorridors, welke laatsten zijn aangebracht, zoowel voor tochtgangen, als om de kerkgangers, die aan de voorzijde binnenkomen, langs deze gangen de gelegenheid te geven meer in het voorste gedeelte der kerk te komen, zonder dat het noodig is door het eigenlijke schip te gaan.

Op de hoeken der transeptgevels vindt men vier traptorens, welke een zeer gemakkelijken toegang verschaffen tot de goten der hoofdbeuk, alsmede tot die der lager liggende zijbeuken.

Bij den voor den bouw gebruikte materialen zijn zorgvuldig alle surrogaten of pleisterwerken vermeden.

Zoo zijn voor het uitwendige de muren opgetrokken in harde grijze Waalklinkers, afgewisseld door cordons, sluitsteenen, fleurons, balustraden, enz. in harde Luxemburger zandsteen; alle dakgoten met onder de naden liggende gootblokken of waterspuwers, de verschillende trappen en de plintlijst in blauwe hardsteen; de daken met Engelsche en Duitsche leien gedekt, en de houten middeltoren op het kruis der kerk geheel met lood bekleed.

Het inwendige van den bouw, hetwelk evenals het uitwendige geheel is gevoegd, met uitzondering van die muurvakken, welke bestemd zijn om daarop later geschilderde voorstellingen te kunnen aanbrengen en daarvoor gepleisterd zijn, is opgetrokken van baksteen. De basementen van alle kolommen en hoekpijlers zijn van blauwe hardsteen, de kolommen, colonetten, kapiteelen, corbeaux, lijsten, zoomede de verschillende roosvensters enz. weder van Luxemburger zandsteen, de kolommen onder het zangkoor en de colonetten van het triforium boven de hoofdarkaden van gepolijst graniet, de trappen tot het priesterkoor alsmede de bekleeding der toegangen naar de crypta van verschillend gekleurde marmers.

Alle gewelven der kerk en crypta, zijnde kruisgewelven, zijn schoongemetseld van gele IJselklinkers, de graden zijn van Sibbersteen, terwijl de scheibogen weder gemetseld zijn in harde Waalklinkers.

◻Hoewel dit gebouw, indien ik mij niet bedrieg, de eerste door den heer MARGRY zelfstandig gebouwde kerk is, ben ik er niet ver van te meenen, dat het ook zijn beste werk mag worden genoemd.

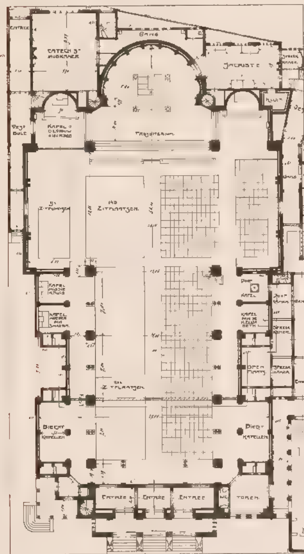
◻Het ruime middenschip met, in wijkende verte, het zoo hooggelegen presbyterium, heeft ongetwijfeld iets imposants. Wel blijkbaar heeft de architect al zijne krachten aan dit werk gegeven, gelijk hij van zijn ernstige artistieke overtuiging ook in woorden blijk gaf, in een wel niet fraai, maar misschien juist om zijn onbeholpendheid treffend rijm, boven den hoofdingang geplaatst:

Het dertiend'eeuwsch gothiek | Zoo zinrijk katholiek
Rijst hier weer uit het duister | In nieuwe pracht en luister...

◻Luister ontbreekt inderdaad niet aan de, thans geheel gepolychromeerde, kerk, die in de vensters van het choor en de transepten gebrandschilderde glazen bezit, op de transeptwanden met groote schilderingen van VAN GELDORP versierd is (de geschiedenissen van de HH. ANTONIUS en FRANCISCUS), als staties van den Kruisweg groote tafereelen van eenen Münchenschen meester vertoont, en in de triforia een reeks van heiligenfiguren.

Als hoofdmoment, dat alle blikken trekt, doet zich daarbij het presbyterium gelden, aan den voorwand geheel met kleurige marmers bekleed en langs een breede marmeren trap toegankelijk; een ruim platform, ter weerzijde met eiken choorbanken bezet. En daarop rijst dan een kostbaar hoogaltaar omhoog (uit het atelier MINDEROP): onderbouw van lichtrood marmer, versierd, tusschen onyxzuiltjes, met vergulde reliefs, terwijl de kaarsenbank, van grijze en roode marmers uitgevoerd en met een rij van apostelbeeldjes getooid, een ranken, geheel geäjoureerden, vergulden retable draagt, met zoo fijn gedetailleerde traceeringen, dat zij eer voor uitvoering in koper schijnen gedacht, dan geschikt voor het hout, waarin zij zijn bewerkt. Toch komt door de tegenstelling met dezen klein-uitgewerkten rijkdom de prijselijke eenvoud der architectonische behandeling van het interieur wellicht te meer tot zijn recht.

[1]) Zie: *Bouwkundige Bijdragen*, XIX, blz. 184 vv.

S. Elisabethskerk te Rotterdam.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. ELISABETH TE ROTTERDAM.

◻Een nieuwe kerk te bouwen in een geheel nieuwe weeldewijk van het zoo wonderlijk snel zich ontwikkelend nieuw-Rotterdam — indien dit nog niet geacht mocht worden een opgaaf te zijn, als geknipt voor „nieuwe" kunst, wát ware het dan! Zoo heeft het blijkbaar ook de stichter van dit gebouw, pastoor WREESMAN, begrepen, die met de zeer stellige opdracht, dat zijne kerk er eene moest zijn, waar ieder altaar en preekstoel kon zien, ging tot eenen architect, die nog nimmer eene kerk gebouwd had, den heer P. G. BUSKENS, die in dezelfde buurt, en elders in Rotterdam, winkels en woonhuizen had gezet in modernen trant. De combinatie had zeker vóór, dat zij allicht een waarborg bood tegen het tot stand komen van iets conventioneels en zij had, dunkt mij, weinig tegen, want indien men altijd kerken moest laten bouwen door architecten, die dat al meer hebben gedaan, zou men spoedig zijn uitgebouwd, daar de dood ook bouwmeesters niet spaart. Ik wil maar zeggen, dat men toch niet al te bedenkelijk moet kijken, indien een bouwheer den moed heeft eens aan een „homo novus" een belangrijke opdracht toe te vertrouwen, dat men toch nimmer vergeten moet hoe

ook de meest-geconfijte kerkenbouwer eens zijn éérsten kerkbouw heeft aangevangen! En al zal men, om tot dit speciale geval terug te keeren, niet willen zeggen, dat des heeren BUSKENS' „coup d'essai" een „coup de maître" was, ik voor mij neem het toch gaarne voor mijne verantwoording te beweren, dat er, in Rotterdam en elders, heel wat kerken staan, van echte kerkarchitecten, die minder aandacht verdienen dan deze eersteling.

Een blik op den hierbij weêrgegeven plattegrond doet zien, dat — zoo al niet *alle* — de overgroote meerderheid der kerkbezoekers een onbelemmerd uitzicht heeft op den priester, als hij officieert aan het hoofdaltaar of predikt van den kansel. De beschikbare ruimte is daarbij economisch gebruikt: de kerk is, zonder de portalen, 52 M. diep, zonder de zijkapellen doorgaand ruim 20 M. en in het transept 27.44 breed, en biedt, op den beganen grond, 1040 zitplaatsen, terwijl het presbyterium een diepte heeft van 11.50 M. en voor de circulatie breede paden zijn vrijgelaten.

◻Ook de ruime mate, waarin is gezorgd voor toegangen, zoowel in het westelijk als in het oostelijk deel der kerk, getuigt van den practischen blik, waarmede dit plan in elkander is gezet.

Gezicht naar choor en zuider transept der S. Elisabethskerk te Rotterdam.

Van het interieur moge onze afbeelding een denkbeeld geven. Men ziet, dat daarbij ook van moderne constructieve middelen gebruik is gemaakt: zoowel het tongewelf van het ruim 14 M. breede middenschip (hoog: 19.50 M.), als de op pendentifs gedragen koepel boven de viering (13.86 M. in het vierkant) zijn uitgevoerd in beton. De pijlers en bogen zijn schoongemetseld in gele baksteen, de gekoppelde zuilen zijn van gepolijst graniet, de vlakke deelen der wanden werden meest gepleisterd — blijkbaar bestemd, om, evenals heel de overwelving, eens met een luisterrijke beschildering of mozaiekbekleeding te pralen.

◻Het uiterlijk is van geelgrijze baksteen opgetrokken, met spaarzame toepassing van bergsteen. Wat, binnen en buiten, nog vooral aan het gebouw ontbreekt, is een aangename verhouding. Heel de westelijke voorbouw is nog onuitgevoerd gebleven en daaraan valt het allicht te wijten, dat het interieur weinig „stemming" bezit, dat het te hol en te vierkant lijkt en dat de choorpartij, van buiten gezien, een te groote massa schijnt tegenover het schip.

Ik mag ook niet verhelen, dat men in de wijze waarop de vensters in de muren zijn geplaatst, als weinig-opgeloste doorbrekingen, dat men ook in de dikwijls ongemotiveerde versieringen der buitenmuren, die onrustig werken, terwijl de wandbehandeling juist naar het grootsch effect van ononderbroken muurvlakken schijnt te streven, dat men niet het minst in de detailleering van het interieur de architectonische beschaving mist, zonder welke juist een bouwwerk, waarbij afstand is gedaan van veel conventioneele, maar vaak doeltreffende, aesthetische hulpmiddelen, al gauw zekere grofheid gaat vertoonen.

Wil men een gebouw als dit — min of meer in den trant van moderne Duitsche kerken, gelijk die bijv. door SCHILLING & GRÄBNER worden gebouwd — met een kunsthistorischen term karakteriseeren, dan zal men het modern-vereenvoudigd romaansch moeten noemen. Juist daarbij komt alles aan op een fraai geproportioneerde ruimteverdeeling en op een uiterst-gevoelige detailleering, die fijnheid en rijkdom geeft aan de sobere muurvlakken, en tegelijkertijd de grootschheid der afmetingen te meer doet spreken.

□Maar het pleit, dunkt mij, ook voor een bouwmeester, als hij het zich niet gemakkelijk maakt, en ik zou daarom niet gaarne eene poging misprijzen die — al slaagde zij ook niet in allen deele — zoo kennelijk van ernst en durf getuigt.
Zal ik den lezer aan feitelijke gegevens niet te kort doen, dan dien ik nog mede te deelen, dat deze kerk 1 Mei 1908 is ingezegend.

---

11. DE ALGEMEENE HULPKERK VAN DEN ALLERHEILIGSTEN VERLOSSER TE ROTTERDAM.

□Men waant zich eensklaps ergens in Noord-Duitschland verplaatst, in Lübeck of Rostock bijv., wanneer men voor den, geheel van grijsroode in afwisseling met groen-verglaasde baksteen opgetrokken, voorgevel van deze kerk komt te staan. De architect Kayser, die het gebouw in 1882 ontwierp, heeft zich blijkbaar geïnspireerd op het werk van Karl Hase en andere meesters der z.g. Hannoversche school, die het in een deel van Duitschland nationale materiaal: de verglaasde baksteen, weder in eere had trachten te herstellen. Maar de heer Kayser schijnt zich wel een indigestie te hebben gesmuld aan deze steen, want waarlijk, ook al erkent men, dat het effect gunstiger is dan onze afbeelding zou doen vermoeden, die het muurwerk een al te erg gelardeerd aanzien geeft — al ziet men met genoegen sommige beschaafde détails als de profileering der diepe vensterneggen — ten slotte is toch van verglaasde vormsteen hier stellig een teveel, en een motief als het traliewerk bijv., waarmede het veld om den hoofdingang bekleed is, heeft er toch meer den schijn van door een timmerman te zijn bedacht, die een latwerk voor klimplanten aan een veranda had te ontwerpen, dan door een bouwmeester, die zich rekenschap zou geven van wat het zeggen wil te werken met gebakken klei. [1]) En dan zwijg ik nog van den redeloozen opbouw der hoektorentjes, die den grooten toren omgeven, met hun óverslanke en zoo geheel uit den toon vallende witte colonnetten. Dit laatste is te meer te betreuren, omdat de gevel zich overigens kenmerkt door zekere stijlvastheid, door een onderlinge verwantschap tusschen de verschillende vormen, waaraan het te danken is, dat hij ten slotte, een niet onbevredigenden indruk achterlaat.

Kerk van den Allerheiligsten Verlosser te Rotterdam.

□Even tegenstrijdige gewaarwordingen als haar façade, wekt ook het interieur van deze kerk. In aanleg wijkt zij weinig af van het gewone schema: driebeukige, op ruim 700 zitplaatsen berekende kruiskerk, met een schip ter diepte van vijf traveeën — waarvan de westelijke in de middenbeuk is ingericht tot portaal met twee tribunes daarboven —, een dwarspand, dat aan den noordkant niet, doch aan den zuidkant wèl buiten de zijbeuk reikt, zoodat het oostelijk deel der kerk een asymmetrischen aanleg heeft: in het verlengde der middenbeuk twee, met een uit zeven zijden van een twaalfhoek gevormde apsis gesloten, traveeën, die worden geflankeerd, aan den Evangeliekant, door een enkele zijkapel en, ter Epistelzijde, door twee kapellen. Aan dezen kant is ook nog tegen den zuidelijken transeptgevel een kleine altaarkapel uitgebouwd, terwijl aan den noordkant een altaar tegen den transeptwand is geplaatst. Het was natuurlijk het bouwterrein, dat dwong tot

dezen aanleg — die intusschen een niet onaantrekkelijke speling van verrassende diepten geeft. Boven de kapellen ter Epistelzijde is, tegen den choormuur aan, een oratorium gebouwd voor het gebruik der Paters Redemptoristen, die deze kerk bedienen.

Wat den opbouw betreft, geeft het interieur geprofileerde pijlers te zien, opgetrokken van afwisselende lagen van geel-, rood- en zwartgekleurde vormsteen. Het middenschip is gedekt met een spitsbogig houten tongewelf, gedragen op schinkels en door trekbalken met stempels versterkt, — tongewelf, dat zich, zonder onderbreking, in echt hollandschen trant, uitstrekt van den westgevel tot de choorsluiting en zich boven de viering vertakt naar de beide armen van het dwarspand. De zijbeuken en zijkapellen zijn met gemetselde kruisgewelven overdekt.

Muren en gewelven zijn geheel gepolychromeerd in laat-gothischen trant. Vooral het hoofdgewelf, op een vaalwitten grond beschilderd met de bekende vijftiende-eeuwsche distel- en andere plantmotieven, afwisselend met symbolische figuren, is voortreffelijk geslaagd. De kleuren zijn al wat vaal geworden, hetgeen aan het aspect ten goede komt, maar de geheele opzet, de vlotte en niet te schoolsche teekening der ornamenten, getuigt toch ook, dat de (mij onbekende) schilder van dit gewelf den middeleeuwschen geest had begrepen.

Gedreven en verguld koperen engel aan het hoofdaltaar der kerk van den Allerheiligsten Verlosser te Rotterdam.

Tegenover dit pretentielooze werk steekt ongunstig af de veel savanter schildering, door MENGELBERG in deze kerk uitgevoerd, een viertal tafereelen uit het leven van den H. GERARDUS MAJELLA o.a., dat te gebrekkig is om als hedendaagsche kunst aanvaard te kunnen worden en toch ook de bekoorlijke naïeveteit der oude schilderingen mist. Ook aan de ornamentale versiering door MENGELBERG ontworpen, ontbreekt alle geest, en al komt dit zeker voor een deel voor rekening van den blijkbaar onbekwamen uitvoerder, ten slotte zijn deze laffe geschlaboneerde roosjes en sterretjes toch allerminst in den „stijl" der kerk. Al dit werk is veel te „mooi" en te zoet voor deze simpele architectuur.

Van de zes altaren welke de kerk rijk is, heeft mij het meest getroffen, dat in de eerste zijkapel aan den Epistelkant, in welks eenvoudigen bovenbouw (de onderbouw is slecht) JEZUS is voorgesteld als knaap, terwijl MARIA en JOZEF in aanbiddende houding naast hem staan, wel ietwat onbeholpen statuen, maar van echt-gothische allure. Boven het onder een ciborie geplaatste hoofdaltaar trekken een paar gedreven verguld koperen engelen de aandacht, geknield ter wederzijde van het tabernakel, strakke sculpturen in dertiende-eeuwschen geest, uit het atelier BROM te Utrecht. [2])

Zoowel de vensters in het choor als die in het transept zijn van gehistorieerd glas voorzien, de eerste uit de werkplaats van NICOLAS, de laatste ontworpen door OTTO MENGELBERG.

Alles bijeengenomen behoort deze kerk zeer zeker tot de meest bezienswaardige van Rotterdam.

[1]) Dat het voorbeeld, waarnaar de gevel zeer direct schijnt gevolgd te zijn: de façade der Sacramentskapel bij de St. Catharinakerk te Brandenburg, dergelijke motieven vertoont doet eer een verklaring dan een verontschuldiging aan de hand.

[2]) Jammer genoeg heeft men aan den expositietroon karakterlooze salonlustres aangebracht, die bij de ernstige waardigheid van deze engelfiguren allerminst passen.

12. DE OPENBARE KAPEL VAN HET ALLERHEILIGSTE SACRAMENT TE ROTTERDAM.

▢Te midden der, in het algemeen, weinig-intieme Rotterdamsche kerken, heeft deze kapel zekere poëtische bekoring. Haar ietwat plompe façade bestaat uit een tusschen twee vierkante torentjes ingesloten gevel, boven welks, langs een eenige treden hooge stoep toegankelijke rondboogdeur een dwerggalerij is aangebracht, terwijl de top met een roosvenster is doorbroken. Maar komt men, uit het achter dezen gevel gelegen duistere portaal, het kerkje binnen, dan voelt men toch wel den indruk eener bizondere stemming, als de zware, in donkere kleuren gehouden architectuur, daar een marmerwit altaar blijkt te ombouwen, dat in het druilerig licht van een alleen uit de hoogte binnenvallenden dag tot iets als een blank visioen vervaagt. Het massieve en massale van den in romaanschen geest behandelden bouw wordt dan een getuigenis van eerbied.

Kapel van het Allerheiligste Sacrament te Rotterdam.

De kapel bestaat uit een vijf traveeën diep schip, boven welks zijbeuken een tribune wordt gedragen, die is voortgezet langs den westgevel over het portaal en langs de gevels van het transept — beneden door hekken in verbinding met ruimten waar de Religieusen der Eeuwigdurende Aanbidding, wier kapel dit is, in afzondering de heilige officies kunnen bijwonen. Een halfcirkelvormige concha sluit zich aan bij het transept, welks oostelijke wanden van vlakke nissen zijn voorzien, ter plaatsing der zijaltaren. Het geheel is met kruisgewelven, de viering met een koepel overdekt.

De kapel is in sombere tinten gepolychromeerd: dof zwart met gouden banden voor zuilen, pijlers en colonnetten; grijs geel op de wanden, maar het gewelf is lichtblauw gehouden en met gouden sterren bezaaid. Heiligenfiguren versieren de vensters van de choorschelp, welker wand verder beschilderingen draagt en welks koepel een groot tafereel der Kruisiging te zien geeft, terwijl op de pendentifs van den vieringkoepel de vier Evangelisten zijn geschilderd.

▢De kapel, die 300 zitplaatsen voor het publiek bevat, werd gebouwd in 1868 naar het ontwerp van den Brusselschen architect LAUREYS en gepolychromeerd door de firma MARGRY en SNICKERS. 1 Mei 1871 is zij geconsacreerd door Mgr. WILMER.

13. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. BARBARA TE ROTTERDAM.

▢Het zou doelloos zijn eene beschrijving te geven van deze, tot spoedig verdwijnen bestemde, houten noodkerk, aan den zoom der stad in een arbeiderswijk gelegen, en zonder eenige architectonische beteekenis.

14. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS ABT TE ROTTERDAM (DELFSHAVEN).

▢Deze kerk, 19 October 1863 door Mgr. WILMER gewijd, werd gebouwd door den architect B. H. SCHREIJER. Het is een eenbeukige, met flauw-gebogen stucplafond overdekte, zaal met 600 zitplaatsen, waarbij een rechthoekig gesloten priesterchoor aansluit — een leelijk specimen van den waterstaatsstijl, zoodat men slechts hopen kan, dat de in deze buurt snel toenemende bevolking spoedig tot den bouw eener waardiger kerk zal nopen.

15. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. MARTELAREN VAN GORKUM TE ROTTERDAM (FEIJENOORD).

◻Reeds de afbeelding van den voorgevel dezer kerk op onze lichtdrukplaat J (waarbij ten onrechte vermeldt wordt, dat zij te Schiedam zou staan), zal, bij vergelijking met de kerk van den Allerheiligsten Verlosser, de hand van denzelfden bouwmeester doen vermoeden. Inderdaad was de architect KAYSER de ontwerper ook van dit gebouw, dat zich intusschen door eenvoudiger behandeling van de vroeger-besproken kerk gunstig onderscheidt. Wel is ook bij deze façade groen-verglaasde profiel- en vormsteen toegepast, doch met spaarzamer greep, en de toren gaat strak-vierkant omhoog, niet verbrokkeld door détails, terwijl toch eentonigheid is vermeden door de levendige schaduwpartijen van de ongewoon-diepe, fijn-geprofileerde, vensterneggen.
In aanleg bestaat de kerk uit eenen voorbouw, waarin de portalen met, in het middenschip, een tribune erboven; een driebeukig schip ter diepte van drie, tweedeelige traveeën, en een niet buiten de zijbeuken reikend dwarspand, waarbij zich oostelijk één dubbele travee aansluit, die in het verlengde van het middenschip aan een priesterchoor in den vorm van een halven tienhoek is verbonden, terwijl de zijbeuken rechthoekig zijn gesloten.
Het inwendig onderscheidt zich door goede verhoudingen en aangenaam-sobere behandeling, die, allen sier vermijdend, sierlijkheid weet te ontleenen aan een zeer dankbaar indeelingsmotief. De zijbeuktraveeën zijn nl. half zoo diep genomen als die van het middenschip, zoodat aan de drie kwadraten, waaruit de hoofdbeuk bestaat, zes vierkanten in de zijschepen beantwoorden. Dit maakte dan voor de overwelving noodig, dat telkens tusschen twee pijlers, die de overkluizing van het middenschip torsen, een lichtere drager moest worden gesteld voor de zijbeukgewelven. Zoo ontstond een afwisseling van pijlers en slankere zuilen — de uit de romaansche architectuur bekende Stützenwechsel — waarvan zekere rhythmische bekoring pleegt uit te gaan, al heeft zij ook, uit een practisch oogpunt, tegen, dat er meer dragers zijn dan strikt noodig is en dus het uitzicht op kansel en altaar vele belemmeringen ondervindt.
Ten einde in de hooge lichtbeuk van het middenschip al te groote ononderbroken wandvlakken, als van de groote diepte der traveeën het gevolg zouden zijn, te vermijden, is elk gewelfvak hier niet met een vier-, doch met een zesdeelig gewelf overspannen. Tegen de, in doorsneê rechthoekige, hoofdpijlers zijn daartoe, voor het opvangen van gordelbogen en gewelfribben telkens drie diensten gesteld, en van de kapiteelen der tusschenzuilen rijst telkens één schalk omhoog, om eveneens een gewelfrib te dragen. Op deze wijze sluiten zich, in elke travee, telkens twee gewelfkappen tegen ieder der zijwanden aan, elk een driedeelig venster omspannend.
Geheel het interieur is schoongemetseld in grijsroode Waalsteen met steen van helderder rood voor de zuilen, gewelfribben, colonnetten enz. Bergsteen werd alleen toegepast voor de basementen der pijlers en zuilen, die in hardsteen, en hunne kapiteelen, die in zandsteen zijn uitgevoerd. Als totaalindruk is dit wel wat koel en triest, en de gebrandschilderde glazen in de vensters van choor en transept vermogen die stemming niet op te heffen.
De meubelen der kerk zijn weinig opmerkelijk, alleen een voor de tribune uitgebouwd orgel met kast in laat-gothischen trant verdient de aandacht.

---

16. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. FRANCISCUS VAN ASSISI TE ROTTERDAM (FEIJENOORD).

◻Dit is nog maar een houten noodkerk, in het uiterste zuiden der stad. Tot eene beschrijving van dit tijdelijk gebouw bestaat geen reden.

---

17. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. HILDEGARDIS TE ROTTERDAM (HILLEGERSBERG).

◻Met schoone piëteit werd de patroonheilige, die aan het vroegere dorp den naam had gegeven,

bij de herleving der katholieke parochie in 1890 opnieuw geëerd. De kerkbouw werd bescheiden begonnen: van de groote kruiskerk, door de architecten MARGRY en SNICKERS ontworpen, liet men aanvankelijk slechts een gedeelte uitvoeren: choor, transept en ééne travee van het schip, die in 1892 in gebruik werden genomen. Vermeerdering van het zielental der parochie drong echter al spoedig tot verderen bouw en zoo kwam de kerk in 1905 in haar geheel gereed en kon 9 October van dat jaar door Mgr. CALLIER worden gewijd.

Thans is zij dan een driebeukige kruiskerk, bestaande uit een schip van vijf traveeën, en een transept, ten oosten waarvan de kerk zich voortzet in vijfbeukigen aanleg ter diepte van twee traveeën, waarbij zich aansluiten, in het verlengde van het middenschip, een uit vijf zijden van een achthoek gevormd presbyterium, en, in het verlengde der zijbeuken, kleine kapellen voor zijaltaren. ▢Ten westen zijn, vóór den middengevel en de noordelijke zijbeuk, portalen uitgebouwd, terwijl tegen de zuidelijke zijbeuk plaats is gevonden voor een veelhoekige doopkapel. In de westelijke middenschipstravee werd een ruime tribune gebouwd.

S. Hildegardiskerk te Hillegersberg.

Bij eene binnenswerksche diepte van 47 M. en een breedte van 17.30 M. — in het dwarspand tot 26 M. uitgezet — heeft deze kerk ruim 900 zitplaatsen.

Uitwendig trekt het westelijk front het meest de aandacht, dat behandeld is in den geest der Bonifaciuskerk te Zaandam.

Het interieur geeft gepleisterde pijlers en zuilen te zien, waarboven eveneens gepleisterde muren, welker constructieve deelen — bogen, schalken, vensteromlijstingen — in schoongevoegd metselwerk zijn uitgevoerd. Het middenschip is gedekt met een houten tongewelf van Tudorboogvorm, welker, op schinkels en gordingen gedragen, beschieting eenvoudig is gepolychromeerd. De choorpartij en de zijbeuken zijn met gemetselde kruiswelven overkluisd.

18. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE ROTTERDAM (KRALINGEN).

▢Ook deze, in 1878 door Mgr. SNICKERS gewijde, kerk werd ontworpen door den architect E. J. MARGRY. Haar uiterlijk van eenvoudigen baksteenbouw — dat alleen in enkele al te drukke tandlijsten, in een paar ongemotiveerde luchtbogen ter wederzijde van den toren en in de uit den toon vallende kleurigheid van met zandsteenen kantblokjes gelardeerde pinakels, blijk geeft van des bouwmeesters opkomende neiging voor boelige versiering — heeft veel aan bekoring verloren sinds een hooge dijk dicht langs den zuidelijken langen wand der kerk is opgeworpen, waardoor zij, toch reeds niet heel rijzig aangelegd, iets kleins heeft gekregen. ▢Op onze lichtdrukplaat J is het interieur, dat de fout van overladenheid, door de alle opgaande lijnen verbrekende beelden, in tamelijk hevige mate vertoont, zóó duidelijk weêrgegeven, dat beschrijving overbodig lijkt. Zeggen wij alleen, dat de kerk, sedert deze foto werd gemaakt, van een nieuw hoofdaltaar is voorzien en ook van een nieuwe polychromie, welke laatste haar almede geen goed doet: de peuterig gekleurde baksteenen ontnemen het rustig aspect aan de wanden en het groen en karmijnrood der tegen de gele baksteenpijlers gestelde colonnetten, bij de hardsteenen basementen en vergulde kapiteelen, geeft een weinig beschaafd kleurengeheel. Gelukkiger is de beschildering van het houten tongewelf, niet al-te-kleurige ornamenten op een licht zeegroenen grond, als omgeving van medaillons met symbolische voorstellingen, o. a. van de Scheppingsdagen. ▢De plattegrond der op 1400 zitplaatsen berekende kerk laat zich beschrijven als te bestaan uit

eenen, voor de helft tusschen de zijbeuken ingebouwden, westtoren, waarbij een driebeukig schip van vier traveeën aansluit, dat overgaat in een buiten de zijbeuken reikend dwarspand. Langs dit transept zijn de zijbeuken aan den westkant mede uitgebouwd, terwijl het aan den oostkant door een drietal bogen is verbonden aan de twee oostelijke traveeën der kerk, afgesloten met een halven tienhoek als priesterchoor en met rechte wanden in het verlengde der zijbeuken.

Opmerkelijk in deze kerk zijn de kruiswegstaties, verdienstelijke schilderingen door F. G. J. VAN BEERS in 1881 uitgevoerd, [1]) die in niet te veel, als silhouetten behandelde, figuren in gedempte kleuren op blauwgrijzen grond, de lijdenstafereelen afbeelden.

[1]) Blijkbaar zijn er enkele van een andere, minder bekwame, hand.

19. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BONIFACIUS TE DORDRECHT EN HARE BIJKERK.

Deze waterstaatskerk, die 1120 zitplaatsen bevat, onderscheidt zich noch in- noch uitwendig door architectonische schoonheid, al verklaarde ook de feestredenaar, die bij hare inwijding op 12 September 1826 het woord voerde, [1]) aan zijn gehoor: „geen tempel te dezer dagen gebouwd, overtreft den uwen in schoonheid en bouworde". Dezelfde verhaalt ons ook dat „een aanzienlijke en edelmoedige gift" van den Koning den bouw hielp mogelijk maken, en dat de „stads kundige bouwmeester" met ontwerp en uitvoering belast was. [2]) In 1823 werd de eerste steen gelegd voor deze kerk en in 1826 werd zij in gebruik genomen.

Een dorre baksteengevel, met het gebruikelijk koepeltorentje bekroond, vormt het voornaamste front van het gebouw, dat bestaat uit een zes traveeën diep, driebeukig schip en een halfrond priesterchoor, terzijde waarvan zijaltaren zijn geplaatst tegen de rechte sluitingswanden der zijbeuken.

In het middenschip is de aan den voorgevel grenzende travee ingericht tot portaal, waarvóór nog een op zuilen gedragen tribune in de kerk is uitgebouwd. Op hooge sokkels gestelde zuilen, met zware Corinthische kapiteelen, dragen een hoofdgestel, waarop de overwelving rust: een tongewelf in het middenschip, kwartcirkelvormige afdekkingen boven de zijbeuken. Groote rondboogvensters in de wanden van deze laatste voeren het licht in de kerk, die geheel in geelgrijzen tint is beschilderd, met een imitatie van blokstapeling als versiering der zijwanden onder de vensters. Het is een weinig verheffend interieur, dat ook geen bijzondere meubelen bezit.

Een in een buitenwijk gebouwde bijkerk dezer parochie, gewijd aan de H. Maria Onbevlekt Ontvangen, is naar het ontwerp van den heer MARGRY in 1884 opgetrokken en draagt geheel het karakter van een tijdelijken bouw. Zij heeft 400 zitplaatsen.

[1]) Zie: P. KROES, *Leerrede bij gelegenheid der inwijding van de nieuwe R. C. Kerk te Dordrecht*, Rotterdam, [1826].

[2]) Volgens vriendelijke mededeeling van den gemeente-archivaris van Dordrecht, den heer J. L. VAN DALEN, was in die dagen P. PLUKHOOY BZN. stads-architect en inspecteur der gemeentegebouwen.

20. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS TE RHOON.

Een eenvoudig kerkje, ontworpen door den architect A. C. BLEYS, en bestaande

Kerk van den H. Willibrordus te Rhoon.

uit een eenbeukig schip ter diepte van vijf traveeën en een priesterchoor van ééne, met een halven tienhoek gesloten, travee.
Het uiterlijk geeft tegen den, met een open klokkentorentje bekroonden, westgevel een aangebouwd portaal te zien en overigens vlakke, met contreforten versterkte muren, die alleen zijn versierd met een uitgetande lijst, waarop de dakgoot gedragen wordt.
Het interieur, in schip en choor overdekt met een op schinkels rustend spitsbogig houten tongewelf, heeft geheel schoon-gemetselde wanden door banden en vlechtingen verlevendigd en versierd met gebeeldhouwde kruiswegstaties onder de vensters in het schip, terwijl ter weerszijde van de choor-opening beelden tegen den wand zijn geplaatst en de sluitingsmuren met een tapijt zijn behangen. ◻ Er zijn in dit goed-begrepen dorpskerkje, dat 29 October 1894 door Mgr. Bottemanne werd gewijd, 260 zitplaatsen.
De kerk bezit een gedreven verguld zilveren kelk uit het eind der zeventiende eeuw.

XVI. HET DEKENAAT SCHAGEN.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA, PRAESENTATIE, TE ANNA-PAULOWNA.

Een onbelangrijk gebouwtje met 210 zitplaatsen, in 1871 opgetrokken naar het romaansch-bedoelde ontwerp van den architect ASSELER.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER, GEBOORTE, TE DEN BURG OP TESSEL.

Betreffende deze kerk is mij geen zekerder kennis geworden, dan dat zij, ingericht voor vijfhonderd zitplaatsen, is gebouwd door P. BRUGMAN. Zij schijnt nogal oude voorwerpen te bezitten: een zilveren Godslamp, wierookvat en -scheepje, kandelaars en altaarschel, en ook eenige koperen kandelaars en een drietal lichtkronen.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. FRANCISCA ROMANA TE DE COCKSDORP OP TESSEL.

In 1876 is dit sobere baksteenkerkje, dat 150 zitplaatsen telt, naar het ontwerp van den architect G. BIJVOETS in romaansch-gothischen trant gebouwd.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. PETRUS EN PAULUS TE DEN HELDER.

Waterstaatskerk, met eene rijkssubsidie van *f* 12.000.— en eene provinciale bijdrage van *f* 1500.—, „onder het belangeloos opzigt van den zeer kundigen heer LEON. SCHILLING", in 1839 gebouwd door den aannemer H. LEEWENS, en 6 October 1840 geconsacreerd door Mgr. VAN WIJCKERSLOOTH. [1]) Zij is, uit architectonisch oogpunt, even onbeduidend als de kleine, min of meer gothiseerende, bijkerk van deze parochie.

[1]) Zie: *De Godsdienstvriend*, dl. 45, blz. 248.

5. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW VISITATIE TE NOORD-ZIJPE.

Naar het ontwerp van den architect TH. MOLKENBOER is deze op 400 zitplaatsen berekende kerk in 1863 opgetrokken.

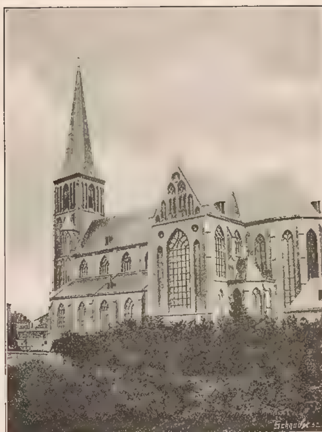
6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE OUDESCHILD OP TESSEL.

In 1904 is dit in 1828 gebouwde kerkje, dat slechts 60 zitplaatsen telt, door den architect C. M. ROBBERS vergroot. [1]) Het heeft toen een weinig-fraaien, quasi-gothischen voorgevel gekregen, met een torentje in top, en, vermoedelijk mede ter wille van deze verfraaiing, die er geen is, trachtte het kerkbestuur een paar oude koperen kronen te verkoopen. Het zal daarin thans — jammer genoeg — wel geslaagd zijn.

[1]) Afbeelding van het kerkje in *Sint Bavo*, 1905, blz. 41.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. CHRISTOPHORUS TE SCHAGEN.

Het is waarlijk eene verkwikking tusschen de zoo weinig-verheffende kerken van dit dekenaat er eens eene aan te treffen, die het bekijken waard is, en men billijkt dan ook gaarne de ingenomenheid van deken PHILIPPONA, haren stichter, die van het gebouw getuigde: [1]) „Als we nu den gewijden tempel binnengaan, dan treft ons voor alles het majestueuze, het monumentale karakter,

S. Christophoruskerk te Schagen.

wat de bouwmeester, ALFRED TEPE, hem wist te geven: daar is eenheid van plan, eenheid die, streng doorgevoerd, toch rijke speling laat voor de noodige verscheidenheid".

Reeds de afmetingen van de kerk zijn voor deze streek ongewoon: bij eene lengte van 51.50, is zij, in het transept, 20.25 breed, terwijl de spits van haren toren het bekronend kruis 58 M. boven den grond heft.

De aanleg is eenvoudig: bij den toren van 7 M. in het vierkant, sluit zich een vijf traveeën diep schip aan, welks drie beuken, door zuilen gescheiden, naar een, buiten de zijschepen uitspringend, dwarspand voeren, dat in verbinding staat met een priesterchoor, welks ééne, met een halven tienhoek gesloten, travee, wordt geflankeerd door lage zijkapellen. De geheele ruimte is overdekt met op ribben gedragen kruisgewelven. Groote vensters in de zijbeuken, de bovenwanden van het middenschip en zoowel in de gevels als in de zijmuren van het transept, geven overvloedig licht in de kerk, terwijl slanke tweelichtsvensters den dag brengen in het presbyterium, hier getemperd door de kleuren eener gehistorieerde beglazing, aan het leven van den Zaligmaker gewijd, uitgevoerd, wat de middelste drie betreft, door GEUER en overigens door NICOLAS. Ook de Mariakapel heeft twee gebrandschilderde vensters van GEUER: het bezoek van de H. MAAGD aan ELISABETH en hare kroning in den Hemel, met oud-testamentische voorafbeeldingen in verband gebracht.

Kruiswegstaties, naar cartons van MENGELBERG, door M. SCHENK geschilderd, sieren de wanden. De preekstoel, welks kuip gedragen wordt door den patroonheilige der kerk, den H. Christophorus, een goed snijwerk uit de Antwerpsche school, schijnt te dagteekenen van 1738. [2]) Uitwendig is de kerk in TEPE's bekenden trant, als sobere baksteenbouw, met zorg behandeld, gelijk onze afbeelding doet zien. De belangrijke zilverschat, dien de kerk moet hebben bezeten, is in 1811 voor *f* 1469 verkocht. Het nageslacht heeft meer piëteit getoond, want bij den bouw der nieuwe kerk kocht het een drietal oude klokken aan, afkomstig uit Weiwerd bij Delfzijl, Midland op Terschelling (gegoten in 1552), en uit Eppenhuizen in Groningen (met het jaartal 1478).

Mgr. BOTTEMANNE heeft deze kerk gewijd op 22 October 1883.

[1]) CHR. PHILIPPONA, *bijzonderheden uit de geschiedenis der parochie v. d. H. Christophorus te Schagen*, blz. 27. Zie ook voor de geschiedenis der parochie de studie van denzelfden schrijver in de *Bijdragen v. d. Gesch. v. h. Bisd. Haarlem.*

[2]) *A. w.*, blz. 18.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE 'T VELDT.

Bij gebreke aan inlichtingen, moet ik mij bepalen tot de vermelding, dat deze kerk in 1863 is gebouwd.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. HIPPOLYTUS TE S. HIPPOLYTUSHOEF OP WIERINGEN.

Een kerkje met 116 zitplaatsen, in 1867 gebouwd naar het ontwerp van den architect TH. MOLKENBOER. Men bezit hier een monstrans uit 1645, die, gelijk er meer zijn uit dien tijd, ook als kelk en als ciborie kan dienen.

10. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW GEBOORTE TE ZUID ZIJPE (BURGERBRUG).

Ook dit uiterst eenvoudige baksteenkerkje, dat 200 zitplaatsen biedt, is door den architect TH. MOLKENBOER gebouwd. Het werd in 1866 in gebruik genomen.

XVII. HET DEKENAAT SCHIEDAM.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. MARTELAARS VAN GORKUM TE DEN BRIEL.

□Een waterstaatskerk, in 1830, naar het ontwerp van den Dordtschen gemeente-architect PLUKHOOY, voor *f* 30.000.— gebouwd, en 6 September 1831 ingezegend.
Hoewel zij buiten het kader van dit boek valt en ook architectonisch belang hare vermelding niet eischt, dient toch met een enkel woord melding te worden gemaakt van de, in de nabijheid van Den Briel, te Rugge, gelegen kapel der Martelaren van Gorkum, bij het terrein hunner marteling gebouwd naar het ontwerp van den architect E. J. MARGRY. Het is een uiterst eenvoudig, doch ruim, grootendeels houten, gebouw, 9 Juni 1880 door Mgr. SNICKERS geconsacreerd.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS VAN PADUA TE HELLEVOETSLUIS.

□Deze gothische baksteenbouw, door E. J. MARGRY ontworpen, is in 1891 in gebruik genomen. Zij heeft 150 zitplaatsen en bestaat uit een eenbeukig schip, met spitsbogig houten tongewelf gedekt, en een uit vijf zijden van een achthoek gevormd presbyterium, met baksteenen overkluizing. Ten westen van de kerk verheft zich een vierzijdig gehelmde toren, ten noorden waarvan een doopkapel, terwijl aan zijnen zuidkant een klein kapelletje en de opgang naar de zangerstribune, die zich ten deele in, ten deele als tribune vóór den toren bevindt, plaats vonden.
Het geheel is uiterst sober behandeld, alleen het met trekbalken versterkte houten tongewelf, welks schinkels worden gedragen op karbeelen, die op slanke muraalzuiltjes rusten, geeft aan het interieur eenige teekening.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JACOBUS DEN MEERDERE TE KETEL.

□Reeds vanuit den trein gezien — zij ligt westelijk van, en dicht bij, de lijn Delft-Schiedam — trekt deze kerk door haar fraai samenstel en haren smaakvollen eenvoud de aandacht. En een nader bekijken stelt de opgewekte verwachtingen niet te leur. Ongeveer geörienteerd, ligt het gebouw evenwijdig aan den weg, zoodat men, er heen wandelend, eerst den voorgevel ziet, waarbij een halfcirkelvormige doopkapel, bij wijze van westchoor, is uitgebouwd en op wiens zuidwesthoek een achtkante toren oprijst. De weg voert dan verder langs den zuidelijken zijwand der kerk, waar, tegen het hoogere middenschip, een zijbeuk aanleunt, welker traveeën afwisselend laag en hoog zijn opgetrokken, en in verband daarmede onderscheidenlijk met lessenaar- en zadeldaken afgedekt. Ten slotte bereikt men het choor,

Kerk van den H. Jacobus den Meerdere te Ketel.

dat uit drie, evenhooge halfronden bestaat, in klaverbladvorm, en waartegen, aan den zuidkant, eene sacristie en, aan den noordkant, een catechismuskamer aansluit.

Geheel het uitwendig is gemetseld van roodgrijze baksteen, waartegen bruinroode de vensteromlijstingen afteekent, terwijl bruin verglaasde steen voor de afdekking van de plinten en van de onderdorpels der vensters is gebezigd en hardsteen toegepast voor gevel- en gootlijsten. De daken van kerk en toren zijn met blauwe leien belegd. De aanleg der kerk bestaat uit eenen voorbouw, waartegen de halfronde doopkapel is uitgebouwd en waarin zich de zangerstribune bevindt. De tegen dezen voorbouw aansluitende achtkante toren, doet in zijn benedenruimte dienst als hoofdtoegang en portaal der kerk. Bij den voorbouw is een driebeukig schip aangesloten, vijf traveeën diep en oostelijk verbonden aan een klaverbladvormig priesterchoor. De zijbeuken hebben als oostelijke sluiting halfcirkelvormige altaarnissen.

Het schip wordt van de zijbeuken gescheiden door rechthoekige pijlers, die, daar de zijbeuktraveeën afwisselend hoog en laag zijn opgetrokken, beurtelings met een grooten rondboog aaneen zijn verbonden, of door kleinere, op een tusschenzuil gedragen rondbogen, met een door kleine vensters doorbroken muur erboven.

De hooge zijbeuktraveeën worden door steenen tongewelven, de lage door riblooze kruiswelven overspannen.

Het middenschip is gedekt met een z.g. charpente apparente, terwijl het choor wordt overhuifd met een koepelgewelf over het middenkwadraat, en halfkoepels, over de drie daarbij aansluitende conchae.

Aan deze, door onze afbeelding verduidelijkte, beschrijving dient nog te worden toegevoegd, dat het geheele interieur is bekleed met blanke Sibbersteen, waartegen de constructieve lijnen der bogen en de sierende lijsten zich afteekenen in steen van gelen tint, terwijl de kolommen, evenals de muraalzuilen van de drie bogen in het priesterchoor, zijn opgetrokken van gepolijst grijszwart graniet, met hardsteenen kapiteelen. Met bizonderen smaak is de open kap van het middenschip sterk blauw geschilderd met eenvoudige ornamenten in grijzig bruin, terwijl de trekbalken en schoren in bruin, groen en rood zijn gekleurd. Gelukkig van kleur is ook de beschildering der zoldering in den voorbouw (onder de zangerstribune) met groen, geel en rood.

Ook de meubelen der kerk, hoewel op den keper bekeken minder streng en stijlvast in hunne romaansche vormen dan het gebouw-zelf, sluiten zich goed aan bij het geheel: de altaren en de communiebank van zwart en rood marmer met koper, de preekstoel met hare witte reliefs en geelkoperen lezenaar in arendsvorm.

De goede smaak en de zorg hebben zich ook tot minder-belangrijke deelen der kerk uitgestrekt, zooals blijkt in het met een achtdeelig koepelgewelf overkluisde torenportaal, waar in het midden een groot wijwatervat staat: door den tijd reeds gebronsde ronde kuip van messing, gedragen in een gesmeed ijzeren viervoet.

Zoo lijkt mij deze op 400 zitplaatsen berekende kerk waarlijk een voorbeeld, en misschien het meest complete werk van den architect A. C. Bleys. Zij is door Mgr. Bottemanne gewijd 5 Mei 1890.

---

4. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA HEMELVAART TE MIDDELHARNIS.

Evenmin als van haar bijkerkje te Melissant, kan van dit, in 1831 gesticht, gebouw iets meer worden gezegd dan dat het bestaat. De parochie bezit een gedreven zilveren monstrans uit de tweede helft der zeventiende eeuw, versierd met beeldjes van de HH. Willibrordus en Bonifacius.

---

5. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA HEMELVAART TE OOLTGENSPLAAT (ACHTHUIZEN).

Hoezeer wel iets minder onaanzienlijk dan het vorig kerkje, kan toch ook dit gebouw, dat in

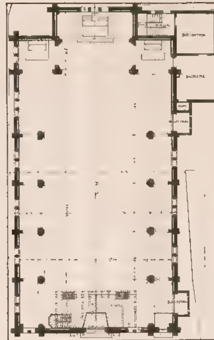
1854 is opgetrokken [1]) en ongeveer 300 zitplaatsen biedt, op uitvoeriger vermelding geen aanspraak maken.

[1]) Volgens vriendelijke opgave van pastoor WEVE. *De Godsdienstvriend* (dl 56, blz. 188) bericht, dat de eerstesteenlegging plaats had op 18 Maart 1846.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS VAN PADUA TE OUD-BEIERLAND.

Een zaalkerkje, met gestukadoorde kruiswelven, in 1866 onder leiding van den architect TH. MOLKENBOER gebouwd, met zóó weinig streven zelfs naar eenigen indruk, dat het choor zich eenvoudig met drie zijden van eenen achthoek aansluit bij de volle breedte van het schip, zonder eenige architectonisch-aangegeven scheiding. Er zijn 190 zitplaatsen.

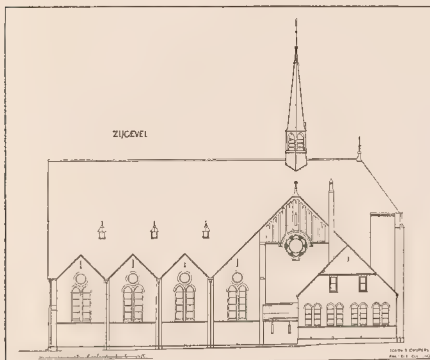
7. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA HEMELVAART TE OUDE-TONGE.

Kerk te Oude-Tonge.

Dat het een voortreffelijk voorbeeld mag heeten van een eenvoudig dorpskerkje — dien indruk heeft dit gebouw mij indertijd zeer sterk gegeven. Van het sober behandelde uiterlijk troffen mij vooral de lange wanden; in het bizonder die, waartegen de sacristie staat aangebouwd. De goede vondst: de beide het transept flankeerende zijbeuktraveeën met dit onder één dak te brengen, geeft onmiddellijk een eigen stempel aan dezen zijmuur, neemt alle eentonigheid ervan weg en verleent er zelfs zekere grootscheepsche allure aan, die aan den, door het sprekende zadeldak der hoofdbeuk gewekten, indruk van intimiteit eenige niet ongewenschte waardigheid bijzet.

De plattegrond biedt het voordeel, dat op een niet zoo groote oppervlakte — het kerkje meet, binnenswerks, 37.50 × 17 M., waarvan 12.50 M. voor het middenschip — een groot getal zitplaatsen is verkregen (verhuurde zijn er ruim 310), die alle zoowel gemakkelijk bereikbaar als onbelemmerd in haar uitzicht zijn, terwijl toch het ietwat nuchtere van een zaalaspect is vermeden door de aanwezigheid van zijbeuken, en de bekapping zóó is aangebracht, dat het middenschip ook door zijne hoogte imponeert: de kruin van het spitsbogig houten tongewelf ligt 16.50 M. boven den vloer.

Eene beschildering door C. A. DUNSELMAN, beschaafd van kleur en rustig van samenstelling, ondersteunt al deze goede eigenschappen.

Zijgevel der kerk te Oude-Tonge.

De kerk is naar het ontwerp van JOS. CUYPERS gebouwd en werd 2 Juni 1898 door Mgr. BOTTEMANNE geconsacreerd.

Behalve een verguld zilveren kelk uit het begin der XVII[e] eeuw, een zilveren monstrans uit 1772 en missaalbeslag uit 1779, bezit de kerk een tweetal oude kazuifels, welke, volgens overlevering, gedragen zouden zijn door den pastoor van Goeree ADRIAAN FLORISZ, later Paus ADRIAAN VI. Zij dunken mij echter van iets jonger dagteekening. Het eene, van moderne stof gesneden, vertoont nl. fraai borduurwerk van omstreeks 1525, het andere — van vroeg-zeventiende-eeuwsch rood fluweel — is versierd met geborduurde orfrois van ± 1540, aan de voorzijde door een zeventiende-eeuwsche herstelling zeer geschaad. Beide zijn

Kerk van de H. Maria Hemelvaart te Oude-Tonge.

fraaie kunstwerken, die nog lang bewaard — en uit de gevaarlijke handen van den restaurator — mogen blijven.

8. DE PAROCHIEKERK VAN ST. PETRUS BANDEN TE OVERSCHIE.

□Reeds de klassicistische voorgevel, waaraan een met fronton gedekt portiek vóór den ingang evenmin ontbreekt als een koepeltorentje op de kroonlijst, kenmerkt dit, in 1831 door den Rotterdamschen „architect" THIJSSEN gebouwde kerkje, als een der zwakke producten van den waterstaatsstijl. Met de plichtmatige vermelding, dat er, met inbegrip van de plaatsen op de armenbanken (100) en die op de tribune (30), ruim 360 zitplaatsen zijn, is dan ook alles gezegd. De parochie bezit een gedreven zilveren wijwaterbakje uit het begin der zeventiende en eenig zilverwerk uit den aanvang der negentiende eeuw.

9. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW VISITATIE TE SCHIEDAM.

□Na de oprichting van deze parochie in 1853, is door haren eersten pastoor, gelijk een met zijne beeltenis in hoog relief versierde marmeren memoriesteen in de kerk verhaalt, een tijd lang dienst gedaan in de tot kerk ingerichte vroegere stadsvleeschhal — „in publica taberna macellaria" — maar al spoedig is hij er in geslaagd deze kerk te stichten, die ongeveer 800 zitplaatsen heeft, door den architect SCHREIJER in 1858 werd gebouwd, en door Mgr. WILMER 9 Augustus 1869 geconsacreerd.

Het is een echt voortbrengsel van stucadoorsgothiek met een drukke façade, gevormd door een in 1863 opgetrokken spichtigen toren (welks ingang in den tympan versierd is met een relief: de Kroning der H. MAAGD) geflankeerd door zijkapellen, op wier hoeken kleine torentjes verrijzen. Bij dezen voorbouw sluit zich een driebeukig schip aan, vijf traveeën diep, waarvan de middenbeuk overgaat in een, uit ééne, met een halven tienhoek gesloten, travee gevormd priesterchoor, terwijl de zijbeuken rechthoekig zijn afgesloten. Een deugd van de kerk is, dat de pijlers, die de beuken scheiden, tamelijk wijd uit elkander staan en het middenschip behoorlijk breed is gehouden. De zijbeuken zijn laag, waardoor gelegenheid ontstond in het hoog opgetrokken middenschip door groote vensters licht binnen te voeren. De kerk, wier muren

Schildering in de S. Liduinakapel der kerk van O. L. Vr. Visitatie te Schiedam.

grootendeels bedekt zijn met een witsel, dat den groezeligen neerslag van de talrijke Schiedamsche fabrieksschoorsteenen draagt, zou er nog onbehagelijker uitzien, dan haar karakterlooze architectuur het meêbrengt, indien niet de rijke aankleeding van het verhoogde priesterchoor het oog dadelijk aantrok. Dit presbyterium nl., geheel gepolychromeerd en van gebrandschilderde vensters voorzien, heeft onder de ramen een in kalksteen uitgevoerde arcature van veertien nissen, waarin de beelden van meest vaderlandsche, mannelijke en vrouwelijke heiligen zijn geplaatst, sculpturen in den streng-gothischen trant van het atelier-CUYPERS.

Maar wat wel haar grootste aantrekkingskracht zal vormen, dat is de tegen de tweede zijbeuktravee aan de zuidzijde uitgebouwde kleine kapel der H. Liduina, [1]) waarin een gedeelte van het gebeente der zalige maagd van Schiedam wordt bewaard, dat, met toestemming van Paus PIUS IX, in 1871 voor deze kerk werd verkregen van de Karmelitessen te Brussel. [2]) Behalve om dezen venerabelen schat, is de door JOS. CUYPERS ontworpen kapel ook opmerkelijk om de reeks van schilderingen, die hare wanden siert, tafereelen uit het leven der heilige lijderes, door JAN DUNSELMAN, met blijkbare devotie, gepenseeld tot stemmige en intieme, echt Hollandsche schilderijen, waarvan er een in reproductie deze bladzijden moge sieren.

De staties in de kerk, in de zestiger jaren geschilderd, zijn van de hand van J. H. CANTA.

[1]) Vgl. *De Katholieke Illustratie*, XXV, blz. 158.
[2]) KRONENBURG, *Neerlands Heiligen in de Middeleeuwen*, II, blz. 187.

---

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE SCHIEDAM.

„De kosten voor den opbouw dezer nieuwe kerk zijn grootendeels door de leden der R. K. gemeente bijeengebracht, hoewel ook door aanzienlijke leden van andere gezindten geldelijke bijdragen daartoe gedaan zijn. Het is een trotsch, ruim en sierlijk gebouw, aan de voorzijde prijkende met eene colonnade en frontispice in Dorischen stijl, gedekt met een Italiaansch leien dak, voorzien van eenen houten vierkanten toren in Jonischen stijl, hebbende twee luiklokken en een slaand uurwerk. De eerste steen aan deze kerk werd gelegd den 7 Maart 1822. Zij was voltooid en werd ingewijd den 15 November 1824". Aldus VAN DER AA, die — gelukkiger dan ik — betreffende deze kerk blijkbaar goede inlichtingen heeft verkregen. [1])

Over het zoo klassicistisch uiterlijk der kerk zal onze tijd niet licht in zijn gunstig oordeel deelen, maar haar interieur heeft onmiskenbaar een aangename wijdheid en dankt aan de zwierig-barokke meubelen zelfs een pompeus aanzien.

Bij eene hoogte, in het middenschip, van 19 M. is de kerk 45 M. lang en ongeveer 23 M. breed. Zij bestaat uit een driebeukig schip van zeven traveeën, waarvan de meest westelijke in het middenschip is ingericht tot portaal, met een tribune voor het choor erboven, terwijl aan de meest oostelijke een halfrond presbyterium aansluit. De zijbeuken zijn met rechte wanden afgesloten.

Op hooge sokkels gestelde zuilen, met Jonische kapiteelen en door rondbogen verbonden, scheiden de drie beuken, waarvan de middelste is overdekt met een halfrond tongewelf, en de, weinig lagere, zijschepen met kruisgewelven — alles stucadoorwerk — gescheiden door gordelbogen, die tegen de buitenmuren op wandpilasters rusten. Zuilen en wanden zijn gepolychromeerd in een leverkleurigen tint met randen en ornamentbanden in levendige kleuren. Alle vensters zijn van gebrandschilderd glas voorzien, in elk een heiligenfiguur, omgeven door ornamentglas en tegen de wandpilasters tusschen de vensters zijn apostelbeelden geplaatst.

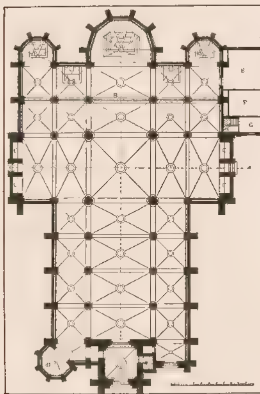
Te zamen een opmerkelijk geheel vormen de drie altaren met de communiebank en de preekstoel. Het hoofdaltaar is tegen een Corinthische colonnade gesteld, die den achterwand van het choor bekleedt en in het midden een boog draagt, waarin de kroning der H. Maagd is voorgesteld, terwijl de geheele middenpartij daaronder door een groot schilderij: de Kruisiging, wordt ingenomen.

Statuen van de Heiligen THOMAS AQUINAS en VINCENTIUS FERRERIUS flankeeren den altaarwand. Boven de zijaltaren trekken eveneens groote schilderijen de aandacht: de Aanbidding der herders en de Opdracht in den Tempel, verdienstelijke doeken, door den Antwerpschen meester ANT. VAN IJSENDIJCK, eenen leerling van VAN BREE, in 1839 geschilderd. Communiebank en preekstoel, beide in mahoniehout, zijn vermoedelijk Antwerpsche werken, sculpturen in weelderigen trant, maar vaardig gestoken. Onder de, langs twee trappen toegankelijke, kuip van den kansel is Jezus' doop door Joannes in levensgroote figuren verbeeld, terwijl het klankbord bestaat uit een door engelen gedragen wolkengedaante, waarin cherubijntjes zetelen.

Ook het in 1825 door W. REEKERS te Utrecht vervaardigde orgel heeft een front uit den tijd, zoodat geheel de kerk een homogeen geheel vormt, dat — zij het dan ook, naar onzen smaak, in een weinig gedinstingueerden trant — toch wel karakter heeft en eenigen eerbied verdient.

[1]) De eerstesteenlegging en de inzegening zijn uitvoerig beschreven in *De Godsdienstvriend*, dl. 8, blz. 227 en dl. 13, blz. 258.

11. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW V. D. ALLERH. ROZENKRANS TE SCHIEDAM.

Kerk van O. L. Vr. van den Rozenkrans te Schiedam.

Nadat 12 April 1880 door Mgr. BOTTEMANNE, voor deze op 1200 zitplaatsen berekende kerk de eerste steen was gelegd, kon zij 5 Mei 1881 door Z. D. H. worden gewijd. Haar bouwmeester, E. J. MARGRY, heeft van zijn werk eene beschrijving gegeven, [1]) waaraan het volgende is ontleend:

De uitbreiding, welke de stad Schiedam in den omtrek van het station van den Hollandschen spoorweg, in de laatste jaren heeft ondergaan, deed al spoedig aldaar de behoefte gevoelen aan een derde katholieke kerk.

Reeds lang had dan ook het kerkbestuur van een der beide bestaande parochiën naar een geschikt terrein voor een nieuwen bouw uitgezien, totdat eindelijk een milddadig parochiaan voor dit doel eene uitmuntend gelegen plek gronds afstond, aan den Singel tegenover het algemeen kerkhof. Ligging en afmeting van het terrein waren van dien aard, dat de kerk zuiver zou kunnen worden georiënteerd.

De hoofdvorm van het gebouw is het latijnsch kruis, bestaande uit de hoog opgaande middenbeuk, welke eindigt in eene veelhoekige abside en twee daaraan sluitende dwarsarmen van gelijke hoogte. Tegen dezen bovenbouw sluiten zich, ter wederzijde der dwarsarmen, de lager gelegene zijbeuken aan, terwijl bovendien, aan de koorzijde, deze beuk zich verdubbelt en het gebouw op deze plaats eene doorgaande breedte doet erlangen van 5 beuken, allen gesloten door het priesterkoor met de veelhoekige en vlakke altaarkapellen.

De toren staat tegenover de as der lange beuk en vormt het groote voorportaal der kerk. Aan de Z.zijde verbindt zich aan dezen een vierhoekige traptoren, die behalve den toegang tot het zangkoor (dat is ontworpen ten deele in de 1e verdieping der torens en ten deele op eene daarvóór uitgebouwde tribune tusschen de muren der hoofdbeuk) ook de trappen bevat ter bereiking van de verschillende kappen en goten der kerk.

Aan den N. O. hoek van den voorgevel is een achthoekige doopkapel gelegen, door een grooten boog met het ruim der kerk verbonden en met eene afzonderlijke bekapping bedekt.

In het midden van den voorgevel der andere zijbeuk bevindt zich een tweede ruime ingang, terwijl in de gevels der beide dwarsarmen tusschen de 4 uitgebouwde biechtstoelnissen kleinere zijingangen met portalen zijn ontworpen.

Ter schraging van den bovenbouw der kerk dienen 16 monolithe zuilen van marbre du Jura (Belvoye), terwijl de basementen in gepolijst Belgisch graniet (petit granit de l'Ourthe), en de kapiteelen, welke met ornament en loofwerk zijn bekapt, in Luxemburger grès zijn uitgevoerd. De hierop rustende bogen zijn gemetseld in vlakke Waalklinkers.

Al de muren van het geheele gebouw zijn opgetrokken in Waalsteen — harde vlakke klinkers voor het uitwendige en kleurig rood voor het inwendige — zoowel buiten als binnen afgewisseld door de in de constructie noodzakelijke banden, lijsten, colonetten enz. in witten bergsteen van verschillende soort.

Boven ieder der genoemde zuilen sluit tegen den opgaanden hoofdbeukmuur een pilaster met groefsteenen colonet, door een tusschenkapiteel met grooter draagvlak overgaand in een bundel colonetten, welke wederom op het haar bekronend kapiteel de bogen en ribben ontvangen van de gewelven, waarmede de geheele kerk is overspannen.

Deze gewelven zijn allen kruisgewelven, gemetseld in gelen baksteen, de ribben in Sibbersteen en de tusschenbogen weder in Waalsteen. Op dezelfde wijze als de hoofdbeuk zijn ook de zijbeuken met kruisgewelven overdekt, waarvan de ribben en bogen onmiddellijk rusten op de kapiteelen der marmeren zuilen.

De druk der bovengewelven tegen de buitenmuren wordt aan de buitenzijde geneutraliseerd door zware luchtbogen, welker voet rust op de steunbeeren der zijbeuken en die hun tegenwicht vinden in de nog ca. 2.00 meter hooger opgaande pijlers.

Het geheele uitwendige der kerk is eene zichtbaar geblevene baksteen constructie, voor de onderdeelen, waartoe de baksteen zich moeielijk leent, met bergsteen afgewisseld van verschillende soort en kleur, naar gelang de plaats en de functie dezer onderdeelen vorderen. Al die deelen, welke dienen ter afdekking, beschutting, of afvoer van regenwater zijn uitgevoerd in blauwen hardsteen.

De spuwers en kruisbloemen en verder beeldhouwwerk in harden Luxemburger grès, terwijl alle vensterstraceeringen, tympans, enz. welke minder van den regen te lijden hebben, van Savonnièresteen zijn vervaardigd. Door deze schakeering van gevoegden baksteen en bergsteen wordt reeds terstond voor een goed deel het eigenaardig type verkregen, dat onze Hollandsche gebouwen kenmerkt.

Op dezelfde wijze is in het inwendige der kerk door 't gebruik van gevoegden baksteen met groefsteen voor het lijst- en beeldhouwwerk en met ten deele gepleisterde muurvakken deze kleurschakeering verkregen.

Al de architectonische lijnen van hoofd- en tusschenbogen, pijlers, pilasters, enz. zijn hier in rooden Waalsteen gemetseld en gevoegd; de gewelven in gelen IJssel-ondersteen, eveneens gevoegd en langs de ribben afgezet met banden van zwarte steenen.

Voorts zijn verschillende lijsten en uitmetselingen (muizentanden) in gelen baksteen, in het verband met den Waalsteen gemetseld, terwijl al de z.g. vulvakken, die dienen ter latere polychromie, wit zijn afgepleisterd. Daardoor teekent zich de geheele hoofdstructuur van het gebouw duidelijk af.

Met onze afbeelding van haar uiterlijk (op de lichtdrukplaat J) en bijstaanden plattegrond, maakt deze beschrijving der kerk zeker verdere toelichting overbodig.

Zeggen wij alleen, dat zij rijk is aan beeldhouwwerken: de aaneengesloten reeks reliefs der kruiswegstaties onder de vensters, waaraan, om het benoodigde zestiental van voorstellingen te bereiken, de Zondeval en de Verrijzenis zijn toegevoegd; de tegen de choorwanden geplaatste tafereelen uit het leven van den Zaligmaker; een vijftal altaren en een rij Apostelbeelden boven de zuilen — meerendeels werken uit het atelier van den architect en van den Antwerpenaar PEETERS.

Ook de luister van gebrandschilderd glas ontbreekt hier niet, zoowel in het choor als in de zuidoostelijke zijkapel vindt men gehistorieerde vensters, de laatste uit de werkplaats van CAPRONNIER te Brussel.

[1]) In *Bouwkundige Bijdragen*, 1882, blz. 25 vv.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER TE VLAARDINGEN.

Aan een verkleinde en vereenvoudigde uitgave der kerk te Ouderkerk doet dit gebouw het eerste denken. Evenals deze is het een schepping van Dr. CUYPERS en ook in tijdsorde verschillen beide werken slechts weinig: te Ouderkerk had in 1867 de wijding plaats, te Vlaardingen werd 22 April 1868 de eerste steen gelegd, terwijl de consecratie — door Mgr. WILMER — er volgde op 19 October 1869.

In aanleg vertoonen de gebouwen groote overeenkomst, alleen is het choor te Ouderkerk met een halven tienhoek en hier met drie zijden van eenen achthoek gesloten, en werd de toren dáár, vóór de noordelijke zijbeuk, hier vóór de zuidelijke geplaatst. Van meer belang is de geringere hoogte der Vlaardingsche kerk, in verband waarmede de middenbeuk alleen door roosvensters licht ontvangt, terwijl het transept, in Ouderkerk even hoog als het middenschip, hier lager is gehouden.

Bij eene diepte van 41.60 M. en eene breedte, in het transept, van 22.60 M., bereikt de kerk in haar 7.80 breed middenschip eene hoogte van 14 M.

De choorsluiting prijkt met eene gebrandschilderde beglazing, waarin heiligenfiguren zijn afgebeeld, en in de spaarnissen onder de vensters met geschilderde tafereelen. Ook de St. Jozefskapel heeft gehistorieerde glazen, die, evenals de communiebank, naar het ontwerp van Dr. CUYPERS werden uitgevoerd. [1])

[1]) Vgl. voor verdere bizonderheden: *Bijdragen voor de Gesch. v. h. Bisdom Haarlem*, IV, blz. 37 vv.

XVIII. HET DEKENAAT WERVERSHOEF.

1. DE PAROCHIEKERK VAN O. L. VROUW V. D. H. ROZENKRANS TE GOORN.

Over dit kerkje was pastoor J. D. A. MEIJER zoo vriendelijk mij het volgende te berichten: „Dit patronaat werd gekozen wegens de algemeene devotie voor den H. Rozenkrans, onder de geloovigen verspreid door de Paters Predikheeren die van af 1637 alhier de zielzorg waarnamen.
De kerk is gebouwd door den pastoor PETRUS MARIËN in 1825, (bouwmeester onbekend) en ingewijd door den HoogEerw. pater M. G. PRUIJMBOOM, Provinciaal der Predikheeren in Nederland, op den 15 October 1828. Zij bevat 400 zitplaatsen".
Ik kan hieraan toevoegen, dat het gebouwtje in 1873 is vergroot en toen o. a. eenen voorgevel heeft gekregen in sobere gothische vormen, versierd met een basrelief: „de H. DOMINICUS, die van de H. MAAGD den Rozenkrans ontvangt", in den boogtrommel boven de deur.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES DEN DOOPER, GEBOORTE, TE HOOGWOUD.

Dank zij een inlichting van pastoor VAN DEN BOSCH, kan ik mededeelen, dat deze op ruim 500 zitplaatsen berekende kerk, door den architect TH. MOLKENBOER is ontworpen in navolging van de door hem gebouwde kerk te Warmond, die ik vroeger beschreef. Echter is te Hoogwoud het schip met éène travee verlengd, hetgeen, naar eene foto te oordeelen, aan de verhoudingen van het gebouw niet ten goede is gekomen. Ook werd hier vóór den westgevel een toren geplaatst, weinig fraai van indeeling en vorm. Mgr. WILMER consacreerde deze kerk den 17 Juli 1865.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAMBERTUS TE LAMBERTSCHAGEN.

Daar herhaalde verzoeken om inlichting onbeantwoord bleven, kan ik slechts mededeelen, dat deze kerk in 1816 is gesticht en in 1854 vergroot.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MARTINUS TE MEDEMBLIK.

Wat van het uiterlijk dezer, 14 Juli 1904 door Mgr. CALLIER gewijde, kerk het meest in het oog valt, dat is de groote en lompe toren op haren noordwesthoek. De bouwmeester zelf, de heer TH. SLINGER, noemde haar een „leelijken toren" in een schrijven, waarin hij mij uitlegt hoe belangrijk zijn ontwerp is gewijzigd bij de uitvoering, die hij wegens ziekte niet zelf kon leiden. [1])

In aanleg is het gebouw, dat, bij eene diepte van 40.50 M. en eene breedte van 18 M., 850 zitplaatsen telt, een driebeukige kruiskerk. Het schip bestaat uit vijf traveeën, waarvan de westelijke, in de 8.50 M. breede middenbeuk, de zangerstribune bergt. Een dwarspand, dat niet buiten de zijbeuken voorspringt, vormt den overgang naar het priesterchoor, gevormd uit eene smalle travee en vijf zijden van eenen achthoek, dat door twee bogen in open verbinding staat met veelhoekig-gesloten zijkapellen. Tegen de westelijke travee van den noorder zijbeuk is de reeds vermelde toren aangebouwd, die gelijkvloers dienst doet als portaal en zoowel toegang geeft tot de kerk als tot een ruime, tegen zijnen oostwand aansluitende, catechismuskamer.
De kerk is in middenschip en dwarspand met houten spitsboogtongewelven, overigens met gemetselde kruis- en straalgewelven gedekt.
Het interieur is uitgevoerd als ziende baksteenbouw; de zuilen — met zandsteenen kapiteelen — zijn evenals de muraalzuilen, de bogen en de vensteromlijstingen van roode gladde profielsteen

gemetseld, de schalken en cordonbanden van gele steen, de vlakke deelen der muren gepleisterd. Het tongewelf en de triomfboog werden gedecoreerd door C. DUNSELMAN.

Ook het uiterlijk is geheel van ons inlandsch materiaal opgetrokken, in grijsroode Waalsteen, met toepassing van profielsteen voor de venstertraceeringen en van bruin verglaasde steen voor de afdekkingen aan plint, contreforten en vensterdorpels, terwijl hardsteen alleen is gebezigd voor de dekstukken der balustrades en de aanzetten der gevels. De geheele behandeling is tamelijk sober, maar de toren en de westgevel lijden daarentegen aan een al te drukke geleding der profielen en een te kwistige toepassing van boogfriezen, vlechtingen en dergelijke gevaarlijke fraaiigheden uit het répertoire van den metselaar.

Uit het bezit der kerk worde vermeld een gedreven zilveren ampullenblad uit 1660.

[1]) De heer SLINGER schreef mij o. a. het volgende: „De kerk werd in Mei 1901 aanbesteed en al de detailteekeningen waren toen bijna gereed. In December van datzelfde jaar werd ik ziek en wel in die mate dat ik ruim één jaar buiten dienst ben geweest, waarvan 9 à 10 maanden in een sanatorium. In dien tijd heeft de opzichter, die bij mij in betrekking kwam na de aanbesteding der kerk, het kerkbestuur weten over te halen om het gewelf van het middenschip der kerk 2.50 M. hooger aan te leggen en daarna de vrijheid genomen de steenen balustrade der torens 0.30 M. over te laten metselen en de hoektorentjes der spits loodrecht aan te brengen, in plaats, zooals de teekening aangeeft, er tegen aanleunende".

5. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. CUNERA TE NIBBIXWOUDE.

In een adaptatie van laat-gothische vormen, die wel even aan het werk van ALFRED TEPE doet denken, maar over het geheel wat robuster opgevat, is deze kerk gebouwd door den architect A. C. BLEYS. Vergelijkt men b.v. den toren met eenen van TEPE, dan vindt men in hoofdzaak wel dezelfde geleding en muurbehandeling, maar BLEYS koos dan een sterker-sprekende horizontale indeeling en gaf aan de neggen zijner vensters en de dagkanten zijner spaarvelden zwaarder profiel en dieper terugsprong, zoodat een levendiger, doch ook wel onrustiger, schaduwwerking ontstond.

Van het uiterlijk trekt het westfront, met den kloeken toren, geflankeerd ten noorden, door een veelhoekig gesloten doopkapel en ten zuiden door een twee traveeën breede rechthoekige kapel, tegen welks hoekbeer een beeld van de H. CUNERA is geplaatst, het meest de aandacht.

De kerk laat zich verder beschrijven als een driebeukige kruiskerk, bij welks vijf traveeën diepe schip een niet buiten de zijmuren reikend dwarspand aansluit, met bogen geopend op het door zijkapellen geflankeerde priesterchoor.

Er zijn in het ruim verlichte interieur, dat den luister van gebrandschilderd glas niet ontbeert, ongeveer 900 zitplaatsen.

De kerk is 14 October 1878 geconsacreerd door Mgr. SNICKERS.

Uit haar bezit vinden wij een oude monstrans, ampullen, wierookvat en kandelaars als merkwaardig opgegeven.

S. Cunerakerk te Nibbixwoude.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. VICTOR TE OBDAM.

Zonder àl te veel onjuistheid zou men deze kerk kunnen kenschetsen als een „vertaling in het romaansch" van de vorige, vertaling intusschen, die aan een niet-onbelangrijke verkleining gepaard ging, want het aantal vaste zitplaatsen bedraagt slechts 300. Zij behoort tot die reeks van in romaansche vormen gebouwde dorpskerkjes, gelijk wij er reeds zagen te Assendelft en te Pijnakkker en er nog elders zullen ontmoeten, waarvan de architect A. C. BLEYS de verdienstelijke ontwerper was.

De kerk is in 1891 gesticht (gewijd 25 Juli 1892 door Mgr. BOTTE-

Kerk van den H. Victor te Obdam.

MANNE), nadat haar voorgangster bouwvallig was geworden, die — uiterst zeldzaam voorbeeld in onze noordelijke provinciën — nog de oude parochiekerk van vóór de Hervorming was, in 1804, volgens de bepaling der additioneele artikelen der Grondwet van 1798, aan de katholieken teruggegeven. [1])
In verband met hetgeen over hare tweelingzusters reeds is gezegd, schijnt bijgaande afbeelding voldoende beschrijving van deze kerk te geven.
Vermelden wij alleen, dat haar priesterchoor is versierd met een vijftal oud-testamentische tafereelen, voorafbeeldingen van het H. Sacrament, door den schilder FRANS LOOTS. [2])

[1]) Het jaartal 1804 werd mij opgegeven door pastoor FIK. VAN DER AA (*Aardrijkskundig Woordenboek*, i. v. Obdam) stelt de teruggave op 1803.
[2]) Beschreven en afgebeeld in *Sint Bavo*, VI, blz. 154 vv.

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BONIFACIUS TE SPANBROEK.

Van deze in 1851 gebouwde en in 1871 vergroote waterstaatskerk, verdient, volgens bericht van pastoor DENNIG, alleen vermelding, dat zij eenen preekstoel bezit in de weelderige vormen van het rococo, gemaakt in 1764.

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. GEORGIUS TE SPIERDIJK.

Een waterstaatskerkje uit 1850, in 1864 vergroot door den aanbouw van een nieuwe oostelijke helft, bestemd om deel uit te maken van een later te voltooien kerk. Zooals bijgaand prentje doet zien is deze vergrooting opgevat in schilderachtige renaissance vormen. Het dwarspand heeft met drie zijden van eenen achthoek gesloten armen, en sluit aan bij een driebeukigen aanleg van twee ruime traveeën, in verbinding met een uit vijf achthoekzijden gevormd priesterchoor. Bedrieg ik mij niet, dan was de architect A. C. BLEYS de ontwerper van deze vergrooting. [1])

[1]) Ook hier bleven herhaalde verzoeken om inlichting onbeantwoord.

Kerk van den H. Georgius te Spierdijk.

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BAVO TE URSEM.

Een echte schuurkerk, met de pastorie onder

één zadeldak, in 1858 door de parochianen zelven, zonder architect, gebouwd. Er zijn 330 zitplaatsen.

S. Werenfridnskerk te Wervershoef.

10. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. WERENFRIDUS TE WERVERSHOEF.

☐Zooals het Haarlemsch Brevier op den 1 September commemoreert, zou de H. WERENFRIDUS hier hebben gewerkt en gewoond — waaraan dan ook het dorp den naam ontleent. De kerk, die ook in haren patroon zijne herinnering levendig houdt, is een ruim driebeukig gebouw, naar het ontwerp van den architect ASSELER opgetrokken, en ruimte biedend voor 900 zitplaatsen. Zij is 28 Juli 1875 door Mgr. WILMER geconsacreerd. Bijgaande afbeelding, die haar voldoende karakteriseert, doet ook zien, dat aan haar meubeling en versiering geene kosten zijn gespaard.

11. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. HIERONYMUS TE WOGNUM.

☐Bij de in 1881 ondernomen uitbreiding van deze in 1857 gebouwde kerk — die sedert hare vergrooting 560 zitplaatsen telt — schijnt den architect A. C. BLEYS de gedachte aan eenen centraalbouw te hebben voorgezweefd, in verband waarmede hij boven de viering een kloeken toren liet opgaan, met lage vierzijdige spits gedekt. Tot heden is het bij een voornemen gebleven: alleen het oostelijk deel der kerk is vernieuwd, het schip is nog dat van de karakterlooze oude kerk, maar aan den westgevel met een paar aardige slanke torentjes versierd.
8 Juli 1889 is deze kerk door Mgr. BOTTEMANNE gewijd.

S. Josephskerk te Zwaagdijk.

12. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOSEPH TE ZWAAGDIJK.

☐Hoewel gebouwd in 1876, toen men toch beter verwachten kon, draagt deze, door H. VAN TULDER ontworpen, kerk geheel het karakter der quasi-gothiek uit den tijd, toen men van de middeleeuwsche architectuur nog weinig begreep. Men behoeft slechts den plomp gedetailleerden voorgevel te zien — met een torentje belast, à l'instar der waterstaatskerken — met zwaar geprofileerde vensteromlijsting, om welker spitsboog een waterslag is omgetrokken; met van maaswerk voorziene spaarvelden en langs den geveltop met een klimmend spitsboogfries „versierd"; of men heeft maar te zien hoe de zijbeukgevels een heel ander beloop aangeven dan het lessenaardak der zijschepen feitelijk bezit, om te bemerken, dat wezenlijk gothieke geest aan dit gebouw geheel ontbreekt. Dat het interieur niettemin een vriendelijken indruk maakt, dankt het aan zijne versiering door beelden, polychromie en gebrandschilderd glas, meer dan aan de onbelangrijke architectonische vormen.
De kerk, die 347 zitplaatsen telt, is 15 Juli 1878 door Mgr. SNICKERS geconsacreerd.

XIX. HET DEKENAAT ZOETERWOUDE.

1. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BERNARDUS TE GROENENDIJK.

☐Deze in 1855 door den Utrechtschen timmerman VAN BERKEL gebouwde kerk, die ruim 300 zitplaatsen bezit, is in 1883 door Mgr. BOTTEMANNE geconsacreerd. Het is, in den trant van den tijd, een specimen der stucadoorsgothiek. Eénbeukige zaal, bij welker vijf traveeën een uit drie zijden van een achthoek gevormd presbyterium aansluit, het geheel gedekt met op ijzeren ribben gedragen pleistergewelven. Uitwendig — waar een westtoren niet ontbreekt — baksteenbouw met lijsten enz. van cement.

2. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. ENGELBEWAARDERS TE HAZERSWOUDE.

☐Ontworpen door ASSELER, onder wiens leiding ook nog met den bouw was begonnen, is deze, in romaanschen trant behandelde kerk, met eenige wijziging voltooid door den architect A. C. BLEYS. Bij het eenbeukige schip, dat zes traveeën diep is en 300 zitplaatsen telt, sluit zich westelijk een smallere toren aan, ten zuiden waarvan een doopkapel ligt, en oostelijk een presbyterium, bestaande uit ééne, ondiepe travee met halfcirkelvormige apsis. Uiterlijk een met pannen gedekte sobere baksteenbouw, is de kerk van binnen geheel bepleisterd en door beschildering versierd. In het priesterchoor, welks sluitingswand wordt verlevendigd door een achttal rondboognissen, met kolonnetten gescheiden, vertoont het halfkoepelvormige gewelf eene voorstelling van de H. Drievuldigheid, terwijl in de nissen zijn geschilderd: het H. Hart, O. L. Vrouw van den Rozenkrans, de HH. Engelbewaarders en de heiligen JOANNES, AGNES, BARBARA en ANTONIUS. Boven den triomfboog ziet men den Zaligmaker aan het Kruis, met JOANNES en MARIA, en daaronder engelfiguren en de symbolen der vier Evangelisten — alles verdienstelijke schilderingen van JAN DUNSELMAN. [1])

[1]) Een romaansche monstrans der kerk, door CAMILLE ESSER, is beschreven en afgebeeld in *Sint Bavo*, VI, blz. 440 v.

3. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. MICHAËL TE KOUDEKERK (RIJNDIJK).

☐Een driebeukig schip ter diepte van zeven traveeën, met vóór de middenbeuk, in welks westelijke travee een zangerstribune is uitgebouwd, een toren, langs welken de zijbeuken, hier afgescheiden en ingericht tot doop- en devotiekapel,, zijn voortgezet. Oostelijk zijn de zijbeuken rechthoekig gesloten, terwijl zich bij het middenschip een priesterchoor aansluit, gevormd uit ééne ondiepe travee met halfronde apsis. Het interieur is geheel gepleisterd en zeer sober behandeld, alleen de choorwanden vertoonen eenige architectonische versiering: in den vorm van door colonnetten gescheiden spaarvelden, waarin beelden staan, terwijl ook hier, en aan de zijaltaren, een eenvoudige polychromie is aangebracht.

☐De uitwendig als baksteenbouw behandelde kerk — met gepleisterde colonnetten, lijsten enz. — werd in 1870 in romaanschen trant gebouwd, voor 426 zitplaatsen, door den architect ASSELER, en eerst later door Mgr. BOTTEMANNE geconsacreerd.

Volgens vriendelijke mededeeling van pastoor BERNSEN bezit de kerk o.a. een oude choorkap, rijk met borduurwerk versierd (op den schelp: het verraad van JUDAS, in de orfrois de beelden van Apostelen en Kerkvaders), en een tweetal oude kazuifels.

4. DE PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA ONBEVLEKT ONTVANGEN TE LEIDERDORP.

☐Van het uiterlijk dezer 5 Maart 1896 door Mgr. BOTTEMANNE gewijde kerk gaven wij eene afbeelding op de lichtdrukplaat G. Een beschrijving, indertijd in *Sint Bavo* (II, blz. 317) verschenen,

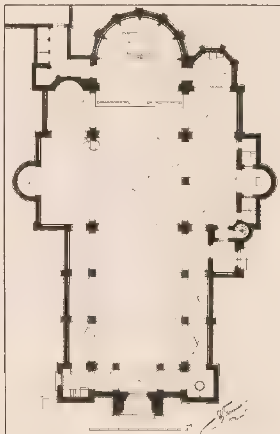
volge hier thans ter verduidelijking van nevenstaanden plattegrond, die, als een goed voorbeeld van voor aandachtige kerkbezoekers geriefelijken aanleg, in dit boek niet mocht ontbreken.

„Bij eene lengte van 41 M. en een breedte, over het transept gemeten, van 21 M. doch, over het schip genomen, van 14 M. (waarvan 9 M. voor de midden-beuk), vertoont de kerk in plattegrond hoofdzakelijk een kruis en wordt gesloten door een halfcirkelvormig priesterkoor, verdeeld in 6 venstervakken. In hare lengte staat zij evenwijdig aan en naast den straatweg, die van Leiden oostwaarts loopt. De voorgevel, die in 't Oosten staat, is geflankeerd door twee torens, die, bekroond met gouden lelie en ster, zinnebeeldig den Toren van David en den Ivoren Toren voorstellen. Het geheel wordt echter beheerscht door een koepel boven de viering, rustende op 4 pijlers, waaruit zich, op schelpvormige bogen, een geleidelijke overgang ontwikkelt naar den achthoek van 9 M. doorsnede.

Als wij nu de kerk door de groote voordeur in het Oosten binnengaan, wordt aanstonds onze opmerkzaamheid getrokken door de voorhal op twee kolommen, waar, tusschen de twee torens, het middenschip wordt afgesloten. Hierboven is eene tribune, waarvoor de afsluiting in vier rondbogen op steenen kolommen is ingedeeld. Want het zangerskoor is hier niet achter aangebracht, maar in het rechter transept boven de Maria-kapel.

Onder deze hal reeds wordt aldra ons oog getrokken door het hoogaltaar. Het is een geschenk der gemeentenaren aan wijlen pastoor SAROT. Maar, bij de overplaatsing in dezen nieuwen tempel, heeft het eene goede restauratie ondergaan, en, beschenen door het zacht-heldere licht, hetwelk door de boogramen van Engelsch kathedraal-glas binnenstroomt, trekt het ons hart tot den Souvereinen Meester, die daar troont en tot zich roept.

Behalve het hoogaltaar zijn ook de kansel, de zwart-marmeren doopvont en het orgel voor de gemeentenaren dierbare overblijfselen van het oude kerkje hunner vaderen. Geheel nieuw is de Kruisweg, waarvan meerdere statiën, door spaarzame en frissche polychromie en door het goede beeldhouwwerk, waarlijk opmerking verdienen. Onze bijzondere aandacht echter vraagt de kapel, die aan den Epistelkant in drie traveeën van het middenschip der kerk is afgescheiden. Zij is toegewijd aan O. L. Vrouw van 't Scapulier van den Karmel, te wier eere een altaar staat in de breede altaarnis, waarvan het hoofdmotief, het schoone Madonnabeeld, volgens ontwerp van den architect der kerk, vervaardigd werd door den Haarlemschen beeldhouwer J. P. MAAS [1]), die ook beelden van de HH. ANTONIUS, LEONARDUS VAN VECHEL en het Goddelijk Hart voor de kerk maakte".

Kerk van O. L. Vr. O. O. te Leiderdorp.

☐De bouwmeester der kerk, de Haagsche architect J. H. TONNAER, zich inspireerend op romaansche vormen, behandelde haar uiterlijk als strakken baksteenbouw, hier en daar met toepassing van bergsteen (zandsteenen colonnetten, hardsteenen goten) verlevendigd. ☐Het interieur, goed verlicht, ook door vensters in de bovenwanden van het middenschip, is in choor en zijbeuken met gemetselde gewelven overkluisd, in hoofdbeuk en kruisarmen echter gedekt met een op forsche schinkels gedragen halfcirkelvormig tongewelf, hetwelk, tezamen met de rondbogenrij der traveeën (elk van 4 M. spanning), zekere kloekheid van lijn aan de kerk geeft. Zoowel de pijlers en zuilen als de wanden zijn gepleisterd en in heldere tinten gekleurd, de houten gewelven met een ornamentale polychromie versierd.

[1]) Dit beeld is gereproduceerd in *Sint Bavo*, I, blz. 183. Ter verklaring van de keuze dezer voorstelling diene het volgende: Sedert de oprichting der statie heeft in deze kerk het Broederschap bestaan van het (bruine) Scapulier van Karmel. Na de overdracht echter van deze statie der PP. Karmelieten aan het bisdom, is het Broederschap weder opnieuw wettig opgericht door den Hoogw. Pater Generaal der Karmelieten te Rome, op den 11en October 1885, en deze oprichting werd den 21en d.a.v. goedgekeurd en bekrachtigd door den Bisschop van Haarlem

5. DE PAROCHIEKERK VAN DE HH. PETRUS EN PAULUS TE LEIDSCHENDAM.

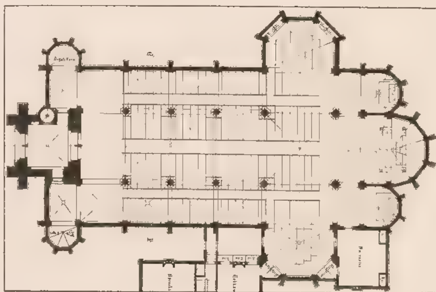
☐In plan bestaat deze, op ongeveer 900 zitplaatsen berekende, kerk, die naar het ontwerp der architecten MARGRY en SNICKERS werd gebouwd en 9 September 1880 door Mgr. SNICKERS gewijd, uit een voorbouw, waarin portaal en zangerstribune, geflankeerd, aan den zuidkant door een hoog opgaanden toren en aan den noordkant door een doopkapel en traptoren — een schip, waarvan de drie westelijke traveeën driebeukig zijn aangelegd, terwijl de vierde vijf beuken telt — een dwarspand, en, ten oosten daarvan, een vijfbeukige voortzetting van het schip, bij welks middenbeuk zich het presbyterium aansluit, dat gevormd is van ééne travee, in open verbinding met rechthoekige zijkapellen, en gesloten met drie zijden van eenen achthoek.

Kerk van de HH. Petrus en Paulus te Leidschendam.

Het uiterlijk, welks silhouet nog wordt verlevendigd door een achtkant traptorentje tegen het choor en een dakvenster op de viering, draagt het karakter van een tamelijk eenvoudigen baksteenbouw.
Het interieur, in het middenschip door roosvensters verlicht, in de zijbeuken door kleine gekoppelde rondboogvensters, en in de transepten door vierdeelige vensters met rozen erboven, vertoont zuilen van gele baksteen, die met hardsteenen basementen op grijze sokkels staan, en die, op zandsteenen kapiteelen, met vroeg-gothisch bladwerk versierd, de scheibogen dragen en zandsteenen schalken, waarop de schinkels rusten van het rondbogig ton-gewelf in middenschip en kruispand. De zijbeuken en het choor zijn gedekt met kruis- en straalgewelven: gele velden op zand-steenen ribben. De bovenmuren van het middenschip, opge-trokken van grijsroode baksteen, zijn in elke travee, onder het venster, verlevendigd door twee spaarvelden, waarin heiligen zijn geschilderd, o.a. de Apostelen, door Jan Dunselman, van wien ook de kruiswegstaties zijn, een reeks tafereelen, onder de vensters der zijbeukwanden geplaatst — Dunselman's eerste werk van dien aard, waarin bij sommige figuren, zooals de Maria en Joannes onder het Kruis op de twaalfde statie, wel reeds de wezenlijke aandoening is uitge-sproken, die zijn later werk zou kenmerken.
Het priesterchoor is eenvoudig gepolychromeerd en prijkt met gebrandschilderde vensters van Capronnier; de meubelen, waarbij een marmeren preekstoel van J. P. Maas wel het beste is, verheffen zich niet boven de gebruikelijke soort.

6. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. BARTHELOMEUS TE NOOTDORP.

In 1869 gebouwd, is deze kerk een der eerste werken van den bouwmeester E. J. Margry, die toen van de voortreffelijke leerschool, welke hij bij Dr. Cuypers had doorloopen, nog zeker gevoel voor architectonische rust door eenvoud had behouden, dat in zijne latere gebouwen steeds meer is te loor gegaan. Ook het hierbij afgebeelde plan van deze kerk is niet zonder verdienste, o.a. omdat het aan minstens 480 van de 632 beschikbare zitplaatsen een vrijen kijk op het altaar verzekert.
Het inwendig is verlicht, in de zijbeuken, door telkens drie gekoppelde vensters (een hooger in het midden, door twee lagere geflankeerd, zoodat zij het beloop der schildbogen ook naar buiten doen voelen), in het middenschip door rondlichten, en in transept en choor door spitsboogvensters, die eerst aanvangen boven de uit het schip door-gezette waterlijst, waardoor gelegenheid ontstond de benedenwanden met slanke spitsbogig-gesloten spaarnissen te versieren. De overdekking bestaat uit eenvoudig gepolychromeerde houten spitsboog-tongewelven in middenschip en dwarspand, en overigens uit gemetselde kruis- en straalgewelven, velden van gele baksteen op zandsteenen ribben. Deze welving wordt gedragen op zandsteenen pijlers met gebeeldhouwde kapiteelen. De bogen en wanden zijn in roode baksteen uitgevoerd.

S. Barthelomeuskerk te Nootdorp

In de spaarvelden onder de zijbeukvensters, overigens ornamentaal gepolychromeerd, zijn kruiswegstaties aangebracht, in den trant van DUNSELMAN geschilderd.
Het uiterlijk van de kerk heeft het karakter van een soberen baksteenbouw, met spaarzame toepassing van bergsteen. Alleen de façade, welker van vier- tot achtkant overgaande toren wordt ontsierd door geheel uit het kader vallende ronde hoektorentjes, is wat rijker behandeld — en niet tot haar voordeel.

---

7. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. LAURENTIUS TE STOMPWIJK.

☐ Het eenige kenmerkende van deze, in 1871 onder leiding van den architect E. J. MARGRY in vroeg-gothischen trant gebouwde kerk, is, dat de, buiten de zijmuren reikende, armen van haar dwarspand lager zijn gehouden dan de hoofdbeuk. Zoowel deze als het transept zijn gedekt met een met schilderwerk versierde „charpente apparente", het sober gepolychromeerde choor en de zijbeuken overkluisd met gewelven van gele baksteen op zandsteenen ribben, welke in het schip — overigens in roode baksteen uitgevoerd — rusten op gepleisterde zuilen.
Uitwendig is deze kerk, bij welker, uit vier traveeën bestaand driebeukig schip (met 456 zitplaatsen), een westtoren aansluit — langs de helft zijner zijwanden geflankeerd door als doop- en devotiekapel ingerichte voortzettingen der lage zijbeuken — een uiterst eenvoudige baksteenbouw, door spaarzame toepassing van zandsteen verlevendigd.

---

8. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. NICOLAAS TE ZOETERMEER.

☐ Een kerk in onvervalschte „waterstaats-gothiek", eenbeukige zaal, oostelijk door drie bogen in verbinding met een rechthoekig-gesloten priesterchoor, geflankeerd door minder-diepe ruimten voor de zijaltaren. Half ingebouwd in het vijf traveeën diepe schip, dat met gestucadoorde kruiswelven op ijzeren ribben is overdekt, staat een vierkante westtoren, overgaand in een achtkant, dat met een opengewerkte, gegoten ijzeren spits is bekroond.
Ter vervanging van een in 1817 gestichte kerk, is deze gebouwd in 1857. Haar klassicistisch hoofdaltaar, met draaibaar tabernakel, is blijkbaar nog een overblijfsel van het eerste kerkje.

---

9. DE PAROCHIEKERK VAN DEN H. JOANNES, ONTHOOFDING, TE ZOETERWOUDE.

☐ Zonder twijfel is deze eene der mooiste dorpskerken, sinds het herstel der hiërarchie in Nederland gebouwd. En dank zij der welwillendheid van haren stichter, Deken MOSMANS, beschik ik over zóó volledige gegevens betreffende haren bouw, dat eene bespreking, eigenlijk uitvoeriger dan het bestek van dit boek gedoogt, weinig minder dan plicht wordt, ook om haar kunsthistorisch belang. Of is het niet merkwaardig eens na te gaan de wijze, waarop in onze dagen eene kerk tot stand kwam, die door haren bouwheer terecht werd gekarakteriseerd als een gelukkige proeve van verzoening der Gothiek met de goede moderne kunst?

Er stond te Zoeterwoude een eenbeukige kerk, in 1844 gebouwd en in 1870 vergroot. Toen het plan rijpte haar door een nieuwe te vervangen, werd besloten deze tot stand te brengen in twee termijnen, eerst nl., achter het oude gebouw, en zóó dat dit kon blijven dienst doen, een nieuw priesterchoor en transept op te trekken, en later, wanneer in dit nieuwe gedeelte de officies konden geschieden, op de plaats der oude kerk het schip der nieuwe te doen verrijzen. Men vermeed op deze wijze den kostbaren — en hier vrij wel onmogelijken — bouw eener tijdelijke noodkerk, maar dit had ten gevolge, dat de nieuwe kerk niet geöriënteerd kon zijn, dat haar presbyterium vrij wel vlak naar het westen kwam te liggen.

Over aanleg en uiterlijk der nieuw te stichten kerk had de bouwheer zijn eigen opvattingen: het moest een *dorpskerk* worden, geen kathedraal in het klein; en ruim en vrij zou zij wezen, „zooals het ruime veld, waarin zijne parochianen den meesten tijd huns levens doorbrengen". Daarom werd afgezien van de basilicale doorsnede, en een kerk gebouwd met zoo wijd mogelijk middenschip, waarbij de zijbeuken als paden naar de zitplaatsen zouden dienen, zoodat de zuilen niemands uitzicht op altaar en kansel konden belemmeren. Uiterlijk dan, een breed zadeldak over de middenbeuk, en elk der zijbeuktraveeën

voorzien van een eigen gevel met hoog venster en door dwars zadeldak aan het hoofddak verkonden. Wat de behandeling van het interieur betreft: géén polychromie, die in ons natte land vanwege het doorslaan der muren bijna nergens stand houdt, doch schoongevoegd metselwerk.

Met deze eischen, en andere, van symbolischen aard, waarover straks meer, ging de bouwheer tot zijnen architect: „Deze mijne gedachten" — schrijft Z.E.W. — „heb ik aan den bouwmeester JAN STUYT medegedeeld en deze heeft er, met zijnen mede-architect JOS. CUYPERS, een schoon geheel van weten te maken". Den gang der werkzaamheden leeren de volgende data:

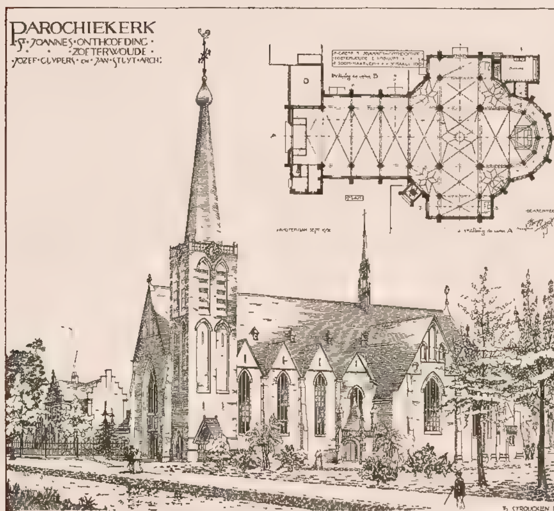
1903.	Februari	14.	Begonnen met proefheien.
	„	26.	Begonnen met het heiwerk.
	Juni	4.	Eerste steenlegging.
	October	30.	Neemt het kerkbestuur het besluit de oude kerk, wier fundamenten ondeugdelijk bleken, af te breken en ook het 2de gedeelte (schip en toren der kerk met verder toebehooren) te bouwen.
1904.	Januari	30.	's Morgens 8 uur wordt het voltooide eerste gedeelte door Deken MOSMANS gebenificeerd.
	Februari	1.	Begonnen met sloopen der oude kerk.
	Maart	22.	Slaan der proefpalen.
	„	24.	Begonnen met heien voor het tweede gedeelte.
	April	28.	Het slaan der laatste paal.
	Juli	7.	De kap gesteld.
	„	25.	Het metselwerk van den toren is voltooid.
	„	29.	De torenspits is gereed.
	„	9.	Het kruis wordt op den toren geplaatst.
	September	29.	Wegsloopen van den houten noodwand, welke deel I van deel II scheidde.
	October	3.	Plechtige consecratie der kerk door Mgr. A. J. CALLIER, afgehaald door een garde d'honneur van fietsrijders en omstreeks zestig ruiters, met het fanfarecorps van het S. Aloysius Patronaat.

Heel de omvangrijke bouw kwam dus in anderhalf jaar tot stand.

Hoe de bouwmeesters de hun opgedragen taak hadden opgevat, moge wel in de eerste plaats blijken uit eene beschrijving, tijdens den bouw in *Sint Bavo* (VI, blz. 423 v.) verschenen:

„De eischen aan de kerk gesteld, waren van geheel bijzonderen aard. Waar men van den eenen kant het landelijk karakter der omgeving in aanmerking diende te nemen, moest van den anderen kant niet uit het oog worden verloren, dat Zoeterwoude, als hoofdplaats van het Dekenaat, als aloude bedevaartplaats, en weleer zetel van den aartspriester, een geheel bijzonderen rang onder de parochiën van ons Bisdom bekleedde.

Daar in de hoofdkerk van het Dekenaat dikwerf plechtigheden met groot getal geestelijken plaats hebben, was een groot en ruim priesterkoor een eerste vereischte. Wanneer men hier het rijke priesterkoor met zijn breede omgang, wederzijds geflankeerd door de ruime zijaltaarkapellen, zich uit het breede transept ontwikkelen ziet, kan men zich gemakkelijk voorstellen, hoe schoone gelegenheid voor de indrukwekkende plechtigheden van onzen H. Godsdienst hier geboden wordt. Ook voor het schipgedeelte waren het redenen van practischen aard, die tot den aangenomen planvorm mede voor een deel gevoerd hebben. Immers waar de bestaande kerk zonder kolommen alle parochianen het onbelemmerd uitzicht op het hoofdaltaar gaf, moest ook deze zeer gewenschte dispositie in de nieuwe kerk worden doorgevoerd. Een zeer breed middenschip dus met smalle zijgangen voor de processies.

Plan en noordoost-aanzicht van de kerk te Zoeterwoude.

Doch het zijn niet louter practische weegredenen, die het plan hebben beheerscht; immers het kerkgebouw houdt met zaken van hoogere orde rekening dan met het practische alleen. 1)

Waar een huis moet opgericht worden voor Hem, die alles naar maat en gewicht en getal gerangschikt heeft, daar zijn het de harmonische verhoudingen der deelen onderling en tot het geheel, aan wier nauwgezette betrachting niet genoeg aandacht kan worden gewijd, en zoo vinden wij dan ook in deze kerk, zoowel in plan als doorsneden en gevels, een stelsel van gelijkzijdige driehoeken, dat

Zuidaanzicht der kerk te Zoeterwoude.

geheel de compositie beheerscht; en deze zelfde zoo volmaakte geometrische figuur is ook de leiddraad geweest, waaraan bij het bepalen der onderdeelen werd vastgehouden. Op deze wijze wordt het mogelijk de eenheid te bereiken, die nog altijd als eerste voorwaarde beschouwd moet worden voor die groote en allesbeheerschende eigenschap van alle echte kunst: rust.

Dat rustige karakter is ook nagestreefd in de opvatting der buiten-ordonnantie, waar met vermijding van alle goedkoop effectbejag, de breede lijnen van muren en daken zich rythmisch aaneenreien; dat rustige karakter is ook uitgedrukt in den eenvoudigen deftigen toren, die, getrouw aan de traditie der vaderen, tegen den tijdgeest van schijnschoon vertoon, den eenvoud als kenmerk van het ware predikt.

Heeft dus van buiten een min of meer strenge opvatting de architectuur beheerscht, van binnen is naar een rijkeren indruk gestreefd. Het feestelijk rood is de hoofdkleur van het interieur. Waar wij heden, dank zij den vooruitgang onzer industrie, zeer schoone baksteen tot onze beschikking hebben, is hier door middel onzer vaderlandsche materialen een luisterrijk effect verkregen; het vigoureuse rood van pijlers en schalken wordt aangenaam gevariëerd door het meer gefonceerde van muren en wanden.

Men heeft er zich behoedzaam voor gewacht door het toepassen van groote verscheidenheid in de aangewende kleur een rammelend effect teweeg te brengen; de groote rust is toch binnen bewaard gebleven, dank zij het bezigen van slechts twee soorten rood, waarmede al de kleurschakeeringen zijn verkregen. De gewelven worden uitgevoerd in goudgelen IJsselsteen, waarbij dan op enkele plaatsen het complementaire groen zal gevoegd worden. Is er met deze distributie weinig gelegenheid tot beschilderen der wanden, des te beter aanleiding tot decoratieve ontwikkeling geven hier de vensters, die naar de oude Hollandsche traditie zeer wijd en breed gehouden zijn".

Ter toelichting der hierbij gereproduceerde ontwerpteekening van plattegrond en noordaanzicht, diene nog, dat men zich bij beide het schip met ééne travee verlengd heeft te denken, en dan tegen de twee, bij den toren aansluitende, travees een lage catechiskamer aangebouwd.

De afmetingen der kerk zijn de volgende: totale lengte (binnenwerks) 56.50 M.; breedte, over het schip, 15.50 (waarvan voor de binnenmuursche wijdte van de middenbeuk 10.80 M.) en, in het dwarspand, 31 M. Diepte der schiptraveeën (van hart tot hart der pijlers) 5.75 M. Hoogte van het middenschip (van vloer tot gewelfsluitsteen): 14.20 M., van den daknok: 23.50 M., van den torenspits (tot top van het kruis): 50 M. Aantal zitplaatsen: omstreeks 850.

□Nu de kerk geheel voltooid is, kan men zeggen, dat zij de hooge verwachtingen, door den schrijver in *Sint Bavo* uitgesproken, niet teleurstelt.

Uitwendig treft vooral de voorname soberheid van het strakke, onopgesmukte metselwerk, dat geheel in grijsroode baksteen is uitgevoerd, met toepassing van donkerder en sterker rood aan de neggen en stijlen der vensters. Het gevaar van een al te dor aspect is daarbij toch gelukkig ontgaan, zoowel door de strenge hoofdvormen van den aanleg met kleine bijbouwen te onderbreken (zie onze foto van den zuidkant) als door de toepassing van wat rijker behandeling en versiering bij eenige onderdeelen, zooals het noorder zijportaal en den toren. Ook aan den westgevel heeft men eenig meer belang weten te geven door decoratie: de beelden nl., ten deele in steen gehouwen, ten deele op tegels geschilderd, van de patroonheiligen der verschillende kerken in het Dekenaat, in een statige rij boven den hoofdingang gegroepeerd.

Inwendig is het geheel in veel warmer toon gehouden. Muren en pijlers zijn hier opgetrokken van een frisch roode baksteen, gevarieerd met meer paarsroode, die fraai

Een der staties (tegeltableau) in de kerk te Zoeterwoude.

samenkleuren, en te sterker kracht ontleenen aan de zwartgrijze plinten der pijlers en hunne wit zandsteenen kapiteelen, welker beeldhouwwerk zich van een olijfgroen gekleurden grond verheft. Zoo is ook met enkele groene randen, en wat gouden hoogsels om de knoopen, een smaakvol cachet gegeven aan de met bijzondere zorg ontworpen en uitgevoerde gewelven, welker gele velden op roode ribben rusten. Hoe hier de speelscher vormen van net- en stergewelven afwisselen met de strakke kruisgewelven kan men op den plattegrond aangeduid vinden. Ook de zeer vlak-gehouden riblooze gewelven in den chooromgang en de waaiervormige aanzet van een gewelfje in den torentrap zijn ware gildeproeven, die den aannemer JAC. VAN GROENENDAAL alle eer aandoen.

Mocht men dit alles een weinig te technisch vinden voor aesthetische appreciatie — de zeer streng volgehouden behandeling der kerk als baksteenbouw, met vermijding van pleister- en schilderwerk bracht dit vanzelf mede; men was hier aangewezen op een werk in den trant van wat PUGIN noemde „louter constructie" — en ik voor mij beken gaarne, dat ik dat, in onzen, aan goed architectonisch ornament zoo armen tijd, geen ongeluk kan vinden. Er heerscht in de kerk een stemming van koele bezonnenheid, die toch, daar de ruimte opmerkelijk laag is gehouden, zekere intimiteit niet ontbeert en een meer lyrisch, een meer „devoot", een meer warm-innig accent zeer zeker zal krijgen, wanneer eens al de vensters van het priesterchoor en de aangrenzende kapellen met eene kleurige gehistorieerde beglazing zullen prijken, die dan het grootste deel der wanden zal kleeden als met een wandtapijt, waarin beteekenisvolle figuren zouden zijn geweven.

Intusschen ontbreekt een kleurige noot ook thans niet aan het interieur, dank zij de reeks der kruiswegstaties, tegeltableaux van THEO MOLKENBOER, die als een doorloopend fries onder de vensters der zijbeukwanden zijn aangebracht. Met een voortreffelijk decoratief begrip zijn de tafereelen met groote lijnen in overzichtelijke groepen geresumeerd en met sterke kleuren — groen, paars, geel, veel wit en enkele gouden plekken — op een blauwen grond tot een sprekende voordracht gestemd. De ietwat korrelige materie der tegels behoedt deze voor te sterken glans en het door den schilder toegepaste procedé, waarbij de omtreklijnen in de klei worden verdiept, is voor deze decoratieve bestemming van zeer gelukkige werking. Men moge, bij nader bekijken, wat meer ziel in de figuren, wat meer fijnheid in de teekening verlangen — het is de vraag of dit aan het karakter als wandversiering wel juist altijd ten goede zou zijn gekomen, en de lofspraak, door een der architecten-zelf aan dit werk gegeven [2]), bewijst wel voldingend, dat MOLKENBOER zich van zijn taak als versierder van het gebouw, uitnemend heeft gekweten.

Kerk te Nieuwerkerk aan den IJsel
(naar een aquarel van den architect JAC VAN GILS).

De meubelen der kerk, grootendeels uit het vroeger gebouw afkomstig, zijn zonder belang. Onder het liturgisch vaatwerk zijn nog eenige oude voorwerpen bewaard, o.a. een verguld zilveren kelk, waarvan de stam blijkbaar een overblijfsel is van een laat-gothischen kelk uit het begin der zestiende eeuw, terwijl voet en cuppa de renaissance-vormen der XVIIde eeuw vertoonen; dan een gedreven zilveren kelk in den stijl van Lodewijk XV,

Haagsch werk uit de achttiende eeuw; een monstrans in de vormen der barok, volgens een onder den voet gegraveerd chronogram dagteekenend van 1711, en een voor den tijd verdienstelijke gouden kelk, in 1838 gemaakt door T. G. BENTVELT.

☐ In de pastorie vindt men een niet onbelangrijke reeks portretten van vroegere geestelijken dezer statie, o.a. van den bekenden polemist CHRIST. VERMEULEN (ook diens sterfbed), van den martelaar MARTINUS VAN VELDEN [3]), van een onbekende (gemerkt: A. RAVESTEYN, 1660), van GERARDUS PELT (1704), PHIL. JAC. OTGENS (gemerkt: H. SERIN fec. 1738) en van HENRICUS DE MEIJER (1751).

[1]) „Ik dacht mijn plan het best en het mooist te bereiken" — schrijft Deken MOSMANS mij — „door aan mijne kerk ten grondslag te leggen: het triomfeerende Kruis, het Kruis met aureool: Christus, triumphator nog iederen dag, door de onbloedige herhaling van het Kruis offer in onze kerken". In den omtrek van den plattegrond zal men inderdaad den vorm van een kruis met aureool terugvinden.

[2]) JOS. CUYPERS in *Van Onzen Tijd*, VI, blz. 230 vv.

[3]) Vgl. hiervóór, bij REEWIJK, blz. 264.

AANVULLING.

☐ Bij de beschrijving der kerken in het Dekenaat Gouda is verzuimd op te nemen een filiaal der parochiekerk van Moordrecht (blz. 262), nl.:

DE HULPKERK VAN O. LIEVE VROUW TE NIEUWERKERK AAN DEN IJSEL.

☐ Van dit, door den architect JAC. VAN GILS, als eenbeukig kruiskerkje met uit een achthoek gevormd choor, ontworpen gebouw is in 1898 de westelijke helft opgetrokken: het met een houten tongewelf gedekte schip, dat een eenvoudig, echt landelijk opgevat torentje omsluit. Met inbegrip der pastorie kostte dit gedeelte *f* 20.000.—. Hoe ook zoo geringe bouwsom niet hoeft te beletten, dat een bouwwerk met karakter tot stand komt, bewijst de hierbij geproduceerde geestige teekening, die met haar, even aan den ouden BREUGEL herinnerende, behandeling van het winterlandschap, goed doet uitkomen hoe aardig dit pretentieloos kerkje zich aansluit bij de mooie landelijke omgeving.

